

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW,
ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

«TÚRKIY TILLES XALÍQLARÍ FOLKLORÍ
HÁM ÁDEBIYATÍ TARIYXÍN IZERTLEWDÍN
ÁHMIYETLI MÁSELELERI»

*(Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı
mámleketlik sıylıqtıń laureatı, filologiya ilimleriniń
doktorı, professor Keńesbay Allambergenovtıń
tuwılǵanına 70 jıl tolıwı múnásibetine baǵıshlanadı)*

atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

TOPLAMÍ

MAQALALAR HÁM TEZISLER

NÓKIS
«NUR TURAN PRINT»
2024

YOK 39:821.512.1(575)(09)(08)
КБК 82+83.3г(543)
T 98

«Türkiy tilles xalıqları folklorı hám ádebiyatı tariyxın izertlewdiń áhmiyetli máseleleri» (Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, filologiya ilimleriniń doktorı, professor Keńesbay Allambergenovtıń tuwılǵanına 70 jıl tolıwı múnásibetine baǵışlanadı) atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya toplamı [TEKST] / Nókis: Nur turan print, 2024. 340 b.

«Türkiy tilles xalıqları folklorı hám ádebiyatı tariyxın izertlewdiń áhmiyetli máseleleri » (Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, filologiya ilimleriniń doktorı, professor Keńesbay Allambergenovtıń tuwılǵanına 70 jıl tolıwı múnásibetine baǵışlanadı) atamasındaǵı xalıqaralıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarına Ózbekstan, Qazaqstan, Tatarstan, Türkiya hám Azerbaijan mámleketleriniń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarınıń professor-oqıtıwshıları, Ilim izertlew institutlarınıń úlken ilimiy xızmetkerleri, magistrantlardıń, folklortanıw hám ádebiyattanıwdıń aktual máselelerine arnalǵan ilimiy bayanatları kirgizilgen.

Juwaplı redaktor:

Bekbergenova M.D. f.i.k., docent

Redkollegiya aǵzaları:

Kazaxbaev S. f.i.d., doc.

Davletov B. f.i.k., doc.

Pirniyazova A. f.i.d., doc.

Bekchanova S. f.i.f.d. (PhD), doc.

Tórtkulbaeva T. f.i.f.d. (PhD), doc.

Shinnazarova S. f.i.k., doc.

Toplam Ózbekstan Respublikası Joqarı Bilimlendiriw Ilim hám Innovaciya-lar Ministrligi 2024-jıl 20-marttaǵı 76-sanlı Buyırǵı tiykarında baspadan shıǵarıwǵa tastıyqlandı.

Konferenciya materiallarınıń mazmunı hám durıslıǵına hár bir avtor hám ilimiy basshı juwapker, shólkemlestiriwshiler maǵlıwmatlardıń durıslıǵına juwap bermeydi.

ISBN 978-9910-657-32-0

© «NUR TURAN PRINT» baspası, 2024.

I BÓLIM

I SEKCIYA. ÁDEBIYATTANÍW

КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ ПРОЗАСЫ

БЕКБЕРГЕНОВА МАРИЯ ДОСБЕРГЕНОВНА

*Ажинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы
доценти, филология илимлериниң кандидаты*

Аннотация: Бул мақалада Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты К.Алламбергеновтың прозалық шығармалары талқыға алынған. Атап айтқанда жазыўшының гүрринлери, повестлери, романлары ҳаққында сөз етиледі. Жазыўшылық шеберлик, дәстүр хәм мийраслылық, әдебий хәм типологиялық байланыслар мәселелери үйренилген. Жазыўшының шығармаларындағы тематика, көркем образ жасаў усылы, дөретпелериниң жанрлық өзгешелиги анализге тартылған. «Жер монологы», «Күшик хәм бала», «Қуслар қайтқан күн» хәм т.б. гүрринлер, повестьлериндеги тұрмыс шынлығы хәм көркем қыял проблемалары ашып берилген.

Гилт сөзлер: Проза, гүррин, повесть, роман, образ, характер, тема.

Қарақалпақстан халық жазыўшысы Кеңесбай Алламбергенов ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында өзиниң гүрринлери, повесть хәм романлары менен белгили орын ийеледі. Оның «Дәслепки бес», «Жер монологи», «Еки тайыншақ», «Сағыныш»,

«Күшик хәм бала», «Ақ басқур», «Ыза», «Шуғла», «Ала сыйыр», «Нурлы шын», х.т.б.гүрриңлери, «Қуслар қайткан күн», «Қыйын өткел» повестьлери, «Дәрбент», «Өмир мәўритлери», «Дәрйя тартылған жыллар» романлары көркем шығарма ыкласбентлерине таныс.

К.Алламбергеновтың прозасының тематикасы: инсан хәм тәбият, жас балалар дүньясы, урыс трагедиясы, жаслар турмысы, мухаббат, садықлық, адамгершилик, пәклик, халық тарийхы.

Жазыўшының биринши шығармасы «Дәслепки бес» гүрриңи 1971-жылы жәрияланады. Бул гүрриңде мектеп оқыўшысының бес баҳасын алған пайтындағы қуўаныш сезимлери, ишки кеширмелери бала тилинен шебер сүўретленип бериледи. Жас баланың дүньясын, оның қозы менен ойнаған қуўанышларын автор К.Алламбергенов өзгеше усылда береді, атап айтқанда жердиң монологы арқалы баянлаған.

70-80 жыллардағы қарақалпақ прозасында жас баланың дүньясын сыртқы бақлаўшының монологи арқалы жеткерип бериў жазыўшының прозаға алып келген жаңалығы хәм изленислери еди. «Жер монологи» 1974-жылы шыққан болса, 1976-жылы және бир «Күшик хәм бала» гурриңи жарияланады. Бул шығармада жазыўшы ҳайўан күшиктиң кеширмелери арқалы ашып көрсеткен. Күшиктиң үй ийесинен аяўсыз таяқ жегеннен кейинги ҳалаты, сезимлери, ойлары, керексиз затлардай тасландыға ылақтырылған күшиктиң адамларды баҳалағаны, кишкене бала менен ушырасқаннан кейинги турмысы күшиктиң түсиниги менен баян етилген.

Жәхән әдебиятында бала психологиясы, жас баланың түсиниги, ҳайўанлардың, ийттиң адамлар ҳәрекетлерине ойлары Л.Н.Толстой, Д.Лондон, А.П.Чехов х.т.б дәретпелеринде кеңнен сүўретленген. Қарақалпақ әдебиятына усы жазыўшылық стильди Кеңесбай Аллаамбергенов алып келди.

«Күшик хәм бала» кишкене гурриң болыўына қарамастан, ишинде үлкен жәмийетлик мазмун бар. Адамлардың қоршаған

тәбиятқа парықсыз болыуы, өзи жасап турған жерин патаслауы. Екиншиден жанұарларға адамның жауыз болғаны. Адамлар арасында жақсы да бар, жаман да бар. Гүрриңнің жуўамағында күшиктің кейинги тәғдири белгисиз. Автор күшиктің, баланын, күшиктің мийримсиз ийеси образлары арқалы инсан хәм оны қоршаған дүнья арасындағы катнас ҳаққында сөз еткен.

К.Алламбергеновтың «Ақ басқур» (1977) гүрриңинде Екинши жәхән урысының адамзатқа алып келген трагедиясы сөз етилген. Егер урыс болмағанда жас жигит сүйген қызына уйленер еди, шаңарак қурып, ул- қызларын тәрбиялар еди. Ана жалғыз баласы урыстан аман келгей, шаңарақлы болғай деген нийет пенен ақ басқурды тоқып баслайды. Бирак урыс ананы арманына жеткизбейди. Ақ басқур бул шаңарактың символы. Урыстың ақыбетинен шаңарақ қурылмады, ана тоқып атырған ақ басқур улы хәм анасының өмири үзилгени менен питпей қалды. Гүрриңнің идеясы урысқа қарсылықты билдиреди.

Жазыушы Кеңесбай Аллаамбергеновтың повестьлеринде жаслар турмысы сөз етиледі. 1980-жылы «Қыйын өткел» повести жарияланған. Автор бул дәретпесин новелла деп көрсеткен. Себеби бул дәретпедіе жаңа тема сөз болады. XX эсир қарақалпақ прозасында студентлер турмысы ҳаққында жазылған шығармалар болмаған еди. Шығармада баянлаған сюжет авторға таныс турмыслық ўақия тийкарында дәретилген. Повестьтеги орайлық машқала - жаслар арасындағы мухаббат, оны қәстерлеп билиў, садық болыў. Бас қахарман Назар өмир сынақларында алжасады, көп қыйыншылықларды басынан өткереди. Ақырында шын мухаббат женеди хәм Назар сүйген қызы Зояға қосылып, бахытқа ериседи. Автор жаслар арасындағы қарым- қатнасты, студентлик алтын дәўирди турмыс логикасына сай келтирип, шеберлик пенен ашып берген.

Кеңесбай Аллаамбергеновтың «Дәрбент» (1984) деп аталған биринши романында кәсип-техникалық оқыў орынларының жәмийеттеги орны, оларға адамлардың көз-қарасы, техникум оқытыўшыларының турмысы сөз етилген.

Романның бас қаҳарманы Азамат – техникумның жас оқытыўшысы. Бул образ арқалы автор кәсип - техникалық оқыў орынларындағы жумысқа жаңа келген жас кадрлардың турмысын, педагогикалық уқыпларының қәлиплесиўин, дәрбент жолда қайсы кәсипти таңлап алыўды оқыўшыларына уғындырыў сыяқлы мәселелерди ортаға кояды.

К.Алламбергеновтың екінши романы «Өмир мәўритлери» (1987) деп аталған. Жазыўшының прозасында бул роман жаңа басқышты белгилейди. Шығармада автордың жазыўшылық стилинде дөретиўшилики индивидуаллық (өзиншеллик) көринеди. Бул романда жоқары оқыў орынларының турмысы, аспирантура, аспирантлардың машқалалары Султан Сапаровтың, кафедра баслығы Қурбанбай х.т.б образлары арқалы сүүретленген.

Өмир жолында инсанның идеалы, оның күткен арманының қәте болып шығыуы Лираның образында ашып берилген. Лира деген грек тилинен алынған атама саз, гармония деген мәнини аңлатады. Жас жигит Султанның кеўлинде Лира исимли қыз сазлы намадай болып, қыздың сыртқы сулыўлығы менен ишки дүньясының гоззаллығының биригип гармония болады деген тилеги орынланбады.

К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» (1991) үшінши романы экология темасына бағышланған. 80 - 90 жыллары Арал машқаласы, экология жәмийеттиң, турмыстың әхмийетли мәселелериниң бири болды. Романның баслы идеясы - адамзат қоршаған әлемди, тәбиятты өзін қалай сақласа, сондай етип корғаў керек. Кеңесбай Алламбергенов 1993-жылы «Дәрья тартылған жыллар» романы ушын ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды.

2003-жыл бул роман Түркияда түрк тилине аўдарылып, «Қарақалпақ әдебиятының антологиясы» кітабында жарияланды.

2020-жылы жазыўшы К.Алламбергеновтың «Мухаббат музалары» атамасындағы кітабы Ташкент қаласында «ZIYO

NASHR» баспасынан шықты. Бул кітапқа автордың мухаббат темасындағы повестьлери ҳәм новеллары енғизилген.

К.Алламбергенов көп жыллар даўамында қарақалпақ халқының узақ тарийхын көркем шығармада сәўлелендирийди ойлап жүрген еди. Автор бул нийетлерин «Алтын қазық» деп аталған тарийхый - драмалық, илимий көркем публицистикалық роман-эсседе сөз етиўды ойлап қойған. Усы жаңа жанрлық формадағы биринши кітабы «Нуртай батыр» 2023-жылы Нөкис қаласында «Avangard – baspa»сынан басылып шықты.

Жазыўшының шығармалары ҳазирги дәўирде де жәхән халықларына таныс болып атыр. 2024-жылы Кеңесбай Аллаамбергеновтың гүрриңлери Erdal Aydugmush тәрәпинен түрк тилине аўдарылып өз алдына кітап болып баспадан шықты.

К.Алламбергеновтың әдебий мийрасы алты томнан ибарат болып «Таңламалы шығармалары» деген атама менен Нөкис қаласында «Avangard-baspa»сынан 2023-2024-жыллары жәрияланды.

Жазыўшы Кеңесбай Аллаамбергеновтың шығармалары, оның дәрәткен гоззал көркем образлары кітап оқыушыларының ядында мәнғи жасайды.

Әдебиятлар:

- 1.Алламбергенов К. Дәрбент. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1985.
2. Аллаамбергенов К. Өмир мәўритлери. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.
- 3.Алламбергенов К. Қуслар қайтқан күн. Ташкент. «Ziyo nashr», 2020.
4. Аллаамбергенов К. Мухаббат музалары. Ташкент. «Ziyo nashr», 2020.
- 5.Алламбергенов К. Алтын қазық. (Тарийхый - драмалық, илимий көркем публицистикалық роман-эсседен үзинди). Нөкис: «AVANGARD – BASPA», 2023. Биринши кітабы «Нуртай батыр».
- 6.Алламбергенов К. Таңламалы шығармалары. Алты томлық. Нөкис. «AVANGARD- BASPA», 2023 -2024.

АР ІСІН АРДАҚТАҒАН АРЛЫ АЗАМАТ
*(Профессор Кеңесбай Алламбергенов хақындағы
бір сұхбат баяны)*

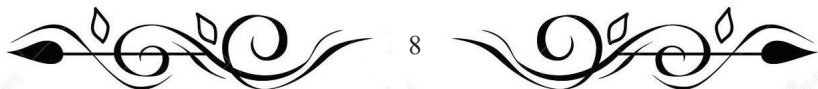
РАҚЫМЖАН ТҰРЫСБЕК

филология ғылымдарының докторы, профессор

Аннотация: В статье широко обсуждаются казахско-каракалпакская литературная связь, человеческий мир и научно-педагогические и творческие аспекты профессора Кенесбая Алламбергенова. Каракалпакская литература, эпос «Едыге», современный литературный процесс определяется в рамках учебно-научных исследований и изучения. Казахско-каракалпакская литература связана с историографией прошлых периодов, большое место занимают взаимоотношения народов, интеграция и сотрудничество, культурно-гуманитарные направления, преемственность-партнерство между высшими учебными заведениями. Всесторонне рассмотрены образовательный процесс, обучение и преподавание в цифровую эпоху, человеческий капитал, статус педагогов, ответственность и инновационность, смысл системы поиска и взглядов обучающихся, воспитание поколений.

Ключевые слова: человеческий капитал, литературная коммуникация, образование и наука, гуманитарное направление, исследования, историография, творчество, процесс, язык, стиль.

Abstract: The article widely discusses the Kazakh-Karakalpak literary connection, the human world and scientific, pedagogical and creative aspects of Professor Kenesbay Allambergenov. Karakalpak literature, the epos "Edyge", the modern literary process are determined within the framework of educational and scientific research and study. Kazakh-Karakalpak literature is associated with the historiography of past periods, a large place is occupied by the relationship of nations, integration and cooperation, cultural and humanitarian areas,

continuity-partnership between higher educational institutions. The educational process, learning and teaching in the digital age, human capital, the status of teachers, responsibility and innovation, the meaning of the search system and students' views, the upbringing of generations are comprehensively considered.

Keywords: human capital, literary communication, education and science, humanitarian direction, research, historiography, creativity, process, language, style.

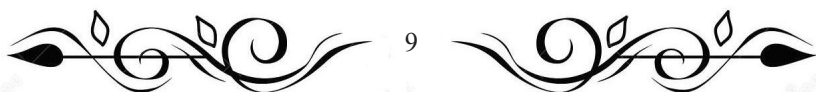
Әлемдік руханият өрісінде - әдеби байланыс пен мәдени-рухани сабақтастықтың тарихы, тағылымы мол. Арнаулы әдебиет пен анықтамалықтардан да кең орын алды. Ғылыми-зерттеу еңбектері мен сөздіктерден де кеңінен көрініс тапты [1, 371].

Түркі тілдес елдердің руханият арналарында, әсіресе халық әдебиеті үлгілерінде алуан үлгідегі нұсқалар, көзқарастар жүйесі көптеп кездеседі [2, 10].

Қарақалпақстан тарихнамасы да бай материалдар мен ерекшелікке толы [3, 318].

Осы орайда, Өзбекстан Республикасына сирек те болса жол түсіп тұратыны ойға оралады. Әсіресе, Ташкент, Нөкіс қалаларында болып, ЖОО-мен байланыс орнатып, мәдени-рухани бағыттарда бірқатар ізденістер жүргіздік. Қарақалпақ әдебиеті, оның тарихы мен даму үрдістеріне де ден қойдық. Оқу үдерісіне, жаңашылдық қырларына да назар аудардық. Бұл бағытта бірқатар кездесу, дөңгелек үстел, ғылыми жиындар өтті. Әріптестермен жылы жүздесу, сырлы сұхбаттар да орын алды. Ойға алсақ, аласа бойлы, мығым денелі, жаны жайсаң, жылы жүзді жанды:

– Кеңесбай аға Алламбергенов осы кісі, – деп таныстырды Тұрсынай Төрткүлбаева есімді әріптес қарындасымыз. – Қарақалпақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, профессор Нәм қаламгер-зерттеуші,-деп сөзін жүйелі жалғастырды. Қазақ-

қарақалпақ әдебиетіне де жетік. «Едіге» эпосын зерттеушілердің бел ортасында есімі мен еңбегі де кеңінен таныс,-деп те арғы-бергі кезеңнен, әдеби байланыс хақында да мәнді-нәрлі сыр қозғады.

Бұдан кейін-ақ, профессор К. Алламбергенов әріптесімізбен Қазақстан мен Қарақалпақстан қарым-қатнасы, мәдени-рухани алмасулар мен сабақтастық төңірегінде алма-кезек сөз қозғап, екі елдің арғы-бергі тарихнамасы, мәдени-рухани арналары, бүгінгі даму үрдістері төңірегінде кең түрде емен-жарқын әңгіме-дүкен құрдық.

Қазақ қаламгерлері арасынан – М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов, М. Қаратаев, Ә.Тәжібаев пен әдебиет зерттеушілері – Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиев, С. Қирабаев, Т.Кәкішев, Р. Бердібаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Жолдасбеков, М. Мағауин, Р. Нұрғали т.б. есімі мен еңбектерін атап-түстеп, бірқатар жайттарды жылы еске алды.

Сондай-ақ, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған – «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» (1979), «Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы» (1981), «Қазақ фольклорының типологиясы» (1981), «Қазақ фольклористикасының тарихы» (1988) т.с.с. ұжымдық монографиялардағы халық әдебиеті мұраларын жинау мен жариялау ісін, ортақ дәстүр мен мәдениеттің даму кезеңдерін, бағыт-бағдарларын анық-қанық сөз етті. Ал, «Қазақ әдебиетінің тарихы» (он томдық) атты тәуелсіздік кезеңінде жазылып, жаңа уақыттың рухы айқын аңғарылатын еңбектің - «Әдеби байланыстар», «Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары», «Әдеби өмір шежіресі» сынды бөлімдерінен тарихи тамырластық һәм мәдени-рухани байланыстың мың сан үлгі-өрнектері, алуан дереккөздері мен тың материалдардың маңыз-мәнін де кең түрде сөз етті.

Орайлы тұста, Ж. Аймұрзаев, Т. Жұмамұратов, А. Бегімов, Н. Дәуқараев, М. Дәрібаев, Қ. Ереманов, Ә. Қосыбайұлы, Б.

Қарғабайұлы, Т. Қайыпберген, А. Дабылов, С. Нұрымбетов, Т. Жұмамұратов, Қ. Жұмажанов, Қ. Аралбаев, К. Алламберген, Х. Сейітов, И. Юсупов т.б. есімі мен еңбектерінің де қалың көпке кеңінен таныс екенін тілге тиек етті. Әсіресе, «Қарақалпақ баспасынан жарық көрген – Қазақ шайырлары» (1961) атты кітапқа енген Жамбыл, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, А. Тоқмағамбетов, Ә. Тәжібаев, Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Аманжолов, Д. Әбілев, С. Мәуленов, Ж. Сайн, М. Хакімжанова, Х. Ерғалиев, Ж. Молдағалиев, С. Жиенбаев т.б. өлең-жырлары кеңінен аталып, ондағы туысқан халықтардың қарым-қатнасы, тақырыптық ерекшелігі, жанрлық жүйесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтары кең түрде көрсетілетінін де ойға алды.

Әдебиет зерттеушісі С.Тойшыбаеваның «Қазақ-қарақалпақ әдебиеттерінің байланысы» атты зерттеуінің де мәні мол екенін еске алды. Еңбектің тұтас мазмұнынан (үш тараудан тұрады: «Түбіміз бір ағайын», «Өрістес, өзектес әдебиет», «Туысқан тағдырлар») екі елдің мәдени-рухани қарым-қатнасы һәм әдеби байланысы кең түрде сөз болатынына мән берді. Бастапқы тұста, Орта Азия мен Қазақстан халықтары тарихының терең тамырларына, руханият арналарына, әсіресе аңыз-әңгімелер (Қорқыт, Алдар көсе, Қожанасыр) мен «Көрұғлы», «Алпамыс батыр» сынды эпикалық эпостардың көпнұсқалығына, мәні мен мазмұнына кең орын берілетініне басымдық берді. «Алпамыс батыр» және «Қобланды батыр» жырларындағы ортақ идея мен сюжеттер желісі, сондай-ақ «Едіге», «Ер Қосай», «Ер Шора» эпостарының мазмұны, поэтикалық дәстүрі, өзіндік ерекшелігі мен мотивтеріндегі ұқсастығы мәнді, жүйелі сөз етілетініне де тоқталы, ұнамды қырларын көрсетеді. Қарақалпақта батырлық, эпостық жырлардың кең таралуы, «Халық романдары» деген атпен таныс ашықтық дастандар («Ғәріп-ашық», «Хурилика-Хәмра», «Саятхан-Хәмра» т.т.) мәні, әйелдер бейнесінің кең түрде көрінуі («Қырық қыз», «Мәспатша», «Қобылан», «Шарьяр»

т.т.), таралуы мен жариялану жайы кеңінен қозғалатынын да атады. Алдар көсе мен Жиренше бейнелері, «Қобланды батыр» жырының бірнеше нұсқасының болуына мән беріледі. Шернияз бен Күнқожа ақындардың ортақ мұраттары мен достығы, шығармашылықтарындағы өмір, тұрмыс, уақытқа қатысты үндес-сарындас тұстардың болуына баса назар аударылады. Сондай-ақ, Әжінияз Қосыбайұлы (1824-1878) мен Бердақ Қарғабайұлы (1827-1900) және Тұрмағамбет Ізтілеуовтің (1883-1939) өмірі мен шығармашылығы, тақырыптық һәм жанрлық жүйесі, әдеби байланыстағы көркемдік арналары кеңінен сөз болады. Әжінияз бен Бердақтың шығармашылық дәстүрін жалғастырған – А. Мұсаев, С. Мәжитов, Ә. Өтепов, Х. Ахметов, М. Дәрібаев, Қ. Әуезов, Н. Дәуқараев т.б. өмірі мен шығармашылығы, басты бағыттары мен негізгі еңбектері, әдеби-мәдени байланыстары, орын-үлестері жан-жақты сараланады.

Әсіресе, М. Әуезовтің «Өскен өркен» романындағы - Әсия, А. Қанһардың «Қыштак» повесіндегі – Сайдахан, А. Бегимовтың «Балықшы қыз» романындағы – Айқыз сынды образдардың адами болмысы мен ортақ мұраттары, мақсат бірлігі, көзқарас жүйесі, сомдалу сырлары, көркемдік құбылыстары, мінез қырлары мен таным арналары, өмір мен еңбектегі орындары, тәлім-тәрбие иірімдері байыпты баяндалады. Сондай-ақ, Қарақалпақ баспасынан жарық көрген – «Қазақ шайырлары» (1961) атты кітапқа енген Жамбыл, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, А. Тоқмағамбетов, Ә. Тәжібаев, Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Аманжолов, Д. Әбілев, С. Мәуленов, Ж. Сайн, М. Хакімжанова, Х. Ерғалиев, Ж. Молдағалиев, С. Жиенбаев т.б. өлең-жырлары, мәнді қырлары кеңінен аталады.

Ал, Қ.Жұмажанов пен Т.Төрткүлбаеваның «Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы» атты оқулық-рестоматиясында қоғам, адам, заман, ел-жер, дүние, жастық, достық туралы айтып-жырлаған даналық ойлары, дидактикалық

Һәм тәлімдік ғибраттары кең орын алады. Атап айтқанда, Қосым жырау, Қазан жырау, Өтім Балтуғанұлы, Таңжарбай Бәкірұлы, Жұмағали Сағынбаев, Дариябай Төребаев, Ақпан жырау, Тұрман қожа, Ермахан Жандайұлы, Тілеумағамбет Аманжолұлы, Жалғасбай Аралбаев, Жақсылық Мамытұлы, Жақсылық Төлепов, Мұрат Байшоңқараев, Ерқожа Құлпыбайұлы, Мәтнийаз Тәжібаев, Биман Кенжебаев, Сейдәлі Жұмабекұлы, Ережеп Аманжолов, Жақып Құтыманұлы, Құдайберген Шоқаев, Қайролла Иманғалиев т.б. айтып-жазған арнау, айтыс, өлең-жыр, ақыл-нақыл, ән-өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, ғибрат-өсиеттері – қоғамдық жағдай мен заман шындығы кең орын алады.

Тілеумағамбет Аманжолұлының (1865-1935) – «Асау - Барақ» атты жыр-дастанында азаттық мұраттары, елдік пен ерлік шежіресі терең көрініс береді. Наурызбек жыраудың өлең-жыр, толғау-термелері мен мақам-саздарын сөз етті. Қарасай жыраудың өмірі мен шығармашылығына, басым бағыттарына жіті назар аударды.

Ал, «Әжінияз бен Меңеш қыз» айтысы – қоғамдық жағдай мен кезең көріністерін, адам мұраты мен өмір мәнін, уақыт рухын терең танытады. Айтыстың бір нұсқасы – Ташкентте шыққан «Түркістан уәлаяты» газетінде басылды (1878, № 11-12). «Айтыс» жинағында басылды (1965, 2-том). «Қазақ халық әдебиеті» атты коптомдықта жарық көрді. Асылы, «Әжінияз бен Меңеш қыз» айтысы қыз бен жігіттің сыр-сұхбаты тұрғысынан өріс алады. «Қыз бен жігіт» айтысына тән – алғашқы кездесу-таныстық сипаттары, өз ара әзіл-қалжың өрісі, қайымдасу үлгісі, білім-білік, таным-түсінік мәні де едәуір орын алады. Осының негізінде, қоғамдық-әлеуметтік Һәм отбасылық ахуал, азаттық пен бостандық мәні, дәстүр мен дүниетаным, тұрмыс-салт сырлары, өнер өрісі, өмір тағылымы, уақыт рухы бар қырынан жарқырап, кең өріс алады.

Алдымен екі ақынның алғашқы жүздесуі – кездейсоқ, тосыннан болады. Әжінияз ат үстінде, Меңеш қыз су жүзінде болғандықтан, қыз бен жігіттің кездесуі-тілдесуі тосыннан өріс алып, өз ара сәлемі, ақыл-парасат пен әдеп-әдеті, тәлім-тәрбие арналары кең көлемде көрініс береді. Кезектесіп сөз алады. Сәлем мен сыйластық сырлары ашылады. Өмір, тұрмыс сырлары, ар-иман, көңіл толқыны, жүрек ісі де қозғалады. Кездейсоқ кездесу, көйлек мәні ортақ әңгіме өзегі етіледі. Құс сұңқары – бүркіт төңірегінде де едәуір әңгіме өріс алады. Артық-кем тұстар да айтылады.

Айтыс табиғатына еркін енсек, бастапқы тұста Әжінияз:

Кездейсоқ жау келсе де тартынбаған,

Көлдегі үйрек-қаздай қаңқылдаған.

Құдаша, сәлем бердім көруден-ақ,

Жүзің бар жазға таңдай жарқылдаған,-деп тіл қатады.

Су жүзінде толқынға толқын қосып, өз қызығымен таңтамаша болып жүрген Меңеш қызға ту сыртынан естілген сөздер тосын естілген-ді. Кезекті тұста:

Сізге мен суда тұрып назар салдым,

Ағаке, сәлемінді қабыл алдым.

Кейінірек тұрыңыз, киінгенше,

Келгенінді қапыда білмей қалдым, – деп өз жайынан хабардар етіп, сәлем сөзге де кең түрде мән береді. Қыз бен жігіттің қыр-сыры, наз-мұңы, шерлі шежіресі де тілге тиек етіледі. Әжінияз кезекті тұста: «Жолы ұзақ болса да жүрек жақын» екенін алға тартып, жан-жүрек сырын ашып, көңіл толқынын бүкпесіз білдіреді. Сөз арасында: «Атамыз – Әнес, Мәлік екі арыс, Қазақтармен біздің ел қарым-қатыс», -дегенді де айтады.

Меңеш кезекті тұста: «Құм шығғырған кездерде құс көтеріп, Молдеке, сенің құсың не алады?»,- десе, Әжінияз: «Алдынан қашқан аңды құтқармайды, Жіберсем сендей жақсы қызды

алады», – деп сұрақ-жауапты барынша қыздырып, сөз асылын теріп, ой жүйесін бұзбай, тіл байлығын еселеп арттырып, жіті дамытып, үдете түседі.

Араға бірер уақыт салып, Әжінияз бен Меңеш тойда кездеседі. Әжінияз келген кезден-ақ:

Қазақтың өлең айтқыш қызы қайда,

Біз келмей жалғыз өзі той бастаған?-деп өзінің осында екенін, айтыс өнеріне жауапты тұлға саналатынын бүкпесіз білдіреді. Мырза Қожбан тойға әкелгенін де айтып өтеді. «Мен де айтамын өлеңді Жиреншедей», -дегенді де едел-жедел жеткізеді. Меңеш Тамадағы Байтұрсынның қызы екенін тілге тиек етіп, қара өлеңнің көрігін қыздырады. «Қазақта жоқ өлеңге менен озған, Өлеңшіні көргенде арқам қозған», - дегенді ді жүрек төрінен сыр тартып, көңіл толқынымен табиғи жеткізеді. Өз кезегінде айттырылғанын, Бегештей жары барын да сөз етеді. Әжінияз болса, тиісті тұста: «Әкемнің қойған аты – Әжінияз, Сұрасаң қарақалпақ түп сүйегім», - дегенді айтады. Жасының 40-та екенін, үйінде жары барын, елтірі, сеңсең тері қажеттілігін де айтады. «Елтірі, сеңсең тері сұрап келдім», - дегені де сөз арқауына айналып, біраз жайтқа қозғау салады. Бегешті де шал сипатында біраз жерге апарады. Меңеш ар-иман, әдеп-дағды, тәлім-тәрбие арнасынан аспай, ел-жер, адам мұраты, өмірі мен еңбегін, отбасылық ахуалды ой-сөз жүйесінің өзегі етеді. Орайлы тұста, шырайлы қыздың мәні мен сипатын, киім үлгісін, сұлулық сырын, тіпті: «Мерекеде, көшкенде не мінеді?»,-дегенді сұрау жүзінде жеткізеді. «Жігіті сіздің елдің қандай болар?»,-деген сұрақ та жұртқа жетеді. Әжінияздың жауабы:

Киеді көк сауырлап кебіс-мәсі,

Өңірінде өндірі моншақ, он түймесі.

Ат қосып айтта, тойда мінер арба,

Отырар қатарласып он-он бесі.

Немесе:

Жігіті біздің елдің болар қош-ақ,
Белінде алтын кемер, алмас пышақ,
Астында арғымақ ат арқыраған,
Үстінде ақ басты ер, басы шашақ

Бұдан басқа, қонақ мәні, қозы-саулық, тұсақ жайы да сөз етіледі. Қонаққадеге қатысты әр бір мал орны, жүйе-реті де сөз болады. Адами мұраттар, сыйластық сырлары қозғалады. Айтыс өнерінің халықтық мәні мен сыр-сипаттары кеңінен ашылады.

Орайлы тұста, профессор К. Алламбергенов халық әдебиеті, әсіресе «Едіге» эпосы мен оның тарихилық мәні, әдеби нәрінен бөлек, әр алуан нұсқалары, дәйек пен дереккөздері, жанрлық жүйесі мен көркемдік өрісі хақында да маңызды ойлар қозғады. «Қарақалпақ халық дастаны – Едіге» зерттеуі (1995) жөнінде де кең түрде сөз етті. Әдеби-тарихи сипаты, типология мен текстология төңірегінде де мәнді ойларын ортаға салды.

Тиісті тұста, қазақ-қарақалпақ әдеби байланысы, біліми-ғылыми арналар хақында да сөз еттік. Бірқатар жаңашыл бағыттар, ізденіс іздері мен соны қозқарастар төңірегінде де ой-пікірлер айтылды. Өз кезегімізде, әсіресе ұстаз-ғалым Қайыржан Аралбаевтың «Бесқала өрнектері» атты зерттеулер мен мақалалар еңбегіндегі қазақ-қарақалпақ қарым-қатнасы, дәстүрі мен дүниетанымы, мәдениет мәйектері, тұрмыс-шіліктері туралы кең көлемде сөз қозғадық. Әсіресе, Қарақалпақстан қазақтарының жырау-жыршылары, әнші-сазгерлік қырлары, профессор Қ. Жұмажанов, ұстаз-ғалым Ә. Нұрмаханова, ақын Т. Айбергенов т.б. жайлы жазбалардың біліми-ғылыми терең мәніне кеңінен тоқталып, оның өзі халықтар достығы мен сабақтастығын, әдеби-мәдени һәм тарихи-рухани маңыз-мәні жоғары миссия екенін де жүйелі баяндадық. Негізінен, ұстаз-ғалым Қ. Аралбаевтың «Асылдың сынығы», «Әдеби дәнекер» еңбектері мен «Бесқала өрнектері», ондағы зерттеулер мен мақалалар жиынтығы –

бауырлас әдебиет пен оның даму үрдістерін кеңінен сөз етеді. Олардың арасында – «Бесқала өрнектері» атты зерттеулер мен мақалалар топтамасында әдеби байланыс, мәдени дәстүр һәм шығармашылық арналар, талдаулар мен зерделеу жүйесі кең орын алады [4, 216].

Жазушы-драматург С. Балғабаевтың «Еншіміз бөлінбеген ел едік» атты мақаласында («Қазақ әдебиеті», 7 шілде, 1989), «Өмірім қаламгерлер мен қандастар ортасында өтіп жатыр» («Егемен Қазақстан», 23 қазан 2020), «Қазақ әдебиетінің қандастарға ықпалы» («Қазақ әдебиеті», 2 ақпан 2024) Қарақалпақ қазақтарының арғы-бергі тарихы, ортақ мұраттар мәні, мәдени-рухани өмірі, оқу-ағарту жайы, әлеуметтік ахуалы һәм тұрмыс-тіршілігі нақтылы деректер аясында кеңінен сөз етілетінін, мұның өзі сайып келгенде екі ел тарихы мен дамуына әсер-ықпалы зор екеніне мән бердік.

Ақын Б. Бабажанұлының «Бесқала жырлары» атты топтама өлеңдерінде ел мен жер, ауыл мен қала, адам мен оның еңбегі кеңінен көрініс береді. Әсіресе, Әмудің бер жағы мен ар жағы, Қоңырат пен Хожелі мәні, Хиуа мен Хорезм сипаты, Арал мен Мойнақ орны, Төлеген мен Есенғалиға қатысты ортақ тұстар барынша айқын, мәнді де еркін, байтақ көңіл, кең тыныспен, сағыныш-сүйіспеншілікпен беріледі [5].

Жыршы һәм өнертанушы Күнқожа Қайрулланың – «Жыр киесі қонған жер», «Бесқала қазақтарының әндері», «Бесқала қазақтарының күйлері» сынды мәтіндік һәм ноталық кітаптары мен «Бесқала жыршылық мәнері көмескіленіп барады» («Түркістан», 2020, 26 қараша; «Қырық қыз» - түркі халықтарына ортақ мұра» («Егемен Қазақстан», 2021, 13 сәуір) атты мақалаларында атажұрт мәні, Бесқала (қарақалпақ халқының ежелгі атауы) қазақтарының тарихы мен тағылымы, қандастарымыз жасаған мәдени-рухани байлық (жыраулық-жыршылық һәм күйшілік өнер, дастандар мен терме-толғаулар) төңірегіндегі ізденіс, еңбектері мәнді болып табылады. Бастысы,

Бесқала ақын-жыраулар шығармашылығы мен әнші-күйшілер мұрасын кең түрде қарастыруы, осы төңіректегі күрделі мәселелердің өзекті жайттарын, түйінін таркату жолындағы ізденістері, бірқатар көзқарас-тәжірибелері де мәнді, әрі әр кез-ақ құрметке лайық екеніне ден қойдық.

Ал, «Қырық қыз» – түркі халықтарына ортақ мұра» атты мақаласында аталмыш эпостың оқиға өрімінен тыс, аңыз-әңгімелер желісіне, көлемі мен көркемдігіне, мазмұн жүйесіне ден қояды. «Қырық қыз» туралы аңыз-әңгімелер түркі жұртында, оның ішінде Орта Азия халықтарының біразында кездеседі десек те, аталған жырдың көлемді әрі көркем нұсқалары бүгінгі күнге қазақ пен қарақалпақ жыраулары арқылы жеткен» тұстарына басымдық береді. Бұдан басқа, жырдың ел-жерді қорғау идеясын, қарақалпақ арасында екі нұсқасы барын, әр жылдар басылымын, қырық санына қатысты түркі жұртына ортақ атау-ұғымдар сыры мен географиялық жағдаяттар мәнін, қаһарман қыздардың есімі мен ерліктерін айрықша атайды. Арғы тарих пен талайлы кезеңнің қыр-сыры кеңінен ашылады. Бірқатар баяндау өрісі ашылып, мазмұн-мәтінді еркін меңгеріп, әр қырынан танып-талдау, салыстыру-салғастырулар жасалатынына назар аудардық.

Кейінгі жылдары Ы.Құттымұратова «Қарақалпақстан Республикасының Қоңырат ауданындағы қазақ говоры» (2018), Т.Төрткүлбаева «Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулары» (2019) атты тақырыптарда филология ғылымы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежелерін алып, диссертацияларын сәтті қорғап шықты. Ел әдебиетіне қатысты ғылыми жиындарға, сұхбат алаңдарына жиі шығады. Қазақстанға да жолдары түсіп, білімі-ғылыми орындарда болып, мәдени-рухани арналарға кең өріс ашып келеді. Әрі екі ел арасындағы ЖОО мен зерттеу бағыттары туралы да маңызды жиын, ғылыми сұхбаттарға қатысып, тағылымдамадан өтуі – тарихи тамырластықты берік бекітіп, әдеби байланыс өрісін

кеңітіп, жаңашыл арналарға үн қатуы мәнді құбылыстардың бірі.

Сонымен бірге, сапарнама аясында бірқатар білімалушыларға дәрісоқып, көптеген ізденісшілерге, атап айтқанда Алламбергенова Гүлсанам Кеңесбайқызына «Қарақалпақ эпостарының шетелде үйренілу мәселелері» атты тақырыптағы PhD ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертациясы авторефератымен танысып, маңызды қырларын айқындап, бауырлас халықтар әдебиетімен салыстыру-талдау тұстарына мән беріп, біліми-ғылыми қырларына назар аударып, ұнамды тұстарын көрсетіп, кең түрде оң пікір жазылды.

Сұхбат соңында – профессор К. Алламбергенов өзі Бас редактор ретінде жүйелі жарық көріп келе жатқан «Ғылым және қоғам» атты ғылыми-әдістемелік бағыттағы журналдың жаңа санын беріп, осы басылымға редколлегия мүшесі етті.

Мәнді жиын, сырлы сапарлар тұсында – Нөкіс қаласы маңындағы Ер Қосай батыр мен ұлт зиялыларының мәңгілік мекенінде болып, зиярат еттік. Қаладағы – Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік музыкалық театры, И. Савицкий атындағы мемлекеттік музейі т.т. болып, мәдени-рухани іс-шараларға қатысып, бауырлас елдің тамырлы тарихына, даму үрдістеріне көз жеткіздік.

Негізінен, бір сұхбаттың баянынан профессор К. Алламбергеновтың адами әлемі, біліми-ғылыми қырлары, дүниетаным арналары мен ұстаным жүйесі кеңінен көрініс бергені анық. Елдік мүдде мен бауырластық көзқарастары, тарихи таным мен әдеби байланыс, мәдени-рухани қарым-қатнас хақындағы көрген-түйгенінен де мол тәжірибенің тағылымды тұстары танылады. Біліми-ғылыми бағыттары айқын, тақырыптық ұстаным жүйесіне жанжақтылық, зерттеушілік пен зейінділік сипаттар тән. «Едіге» эпосы төңірегіндегі ізденіс іздері мен

зерттеу жүйесінен тақырыпқа адалдық, табандылық пен тұрақтылық терең танылады. Байтақ көңілінен еркін әңгіменің машық-мәнері де, естеліктер жүйесінен жан-жүрегінің айқара ашылған тыныс-лебін де терең сезініп, оны баяндау-жеткізу жолдарынан шеберлік пен шешендіктің де алуан үлгі-өрнектері, анық-қанық бедерлі белгілері байқалды. Ар ісін ардақтаған арлы азаматтың артында қалған мұра-мирастары алдағы уақыттарда ізденіс арналарын кең түрде байытып, білім алушылар мен шәкірттерінің іргелі зерттеу мен зерделеулеріне негіз болатыны анық.

Әдебиет:

1. Мұхтар Әуезов. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2011. – 688 бет
2. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 360 бет
3. Мырза Әли Қ. Иірім. Естелік. –Алматы: Атамұра, 2004. – 360 бет
4. Аралбаев Қ. Бесқала өрнектері. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Арыс, 2016. – 216 бет
5. Бабажанұлы Б. «Бесқала жырлары» (топтама өлеңдер).- «Қазақ әдебиеті», 2021, 29 қазан.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА ФАРИТА ЮСУПОВА В ОБЛАСТИ ПЕРЕВОДА ТРУДОВ ТЮРКОЛОГА В.В.РАДЛОВА

САЙФУЛИНА ФЛЕРА САГИТОВНА

*Казанский Федеральный университет, Россия, Казань
fsaifulina@mail.ru*

Аннотация. Статья направлена на изучение деятельности профессора Казанского университета – диалектолога, тюрколога Юсупова Фарита Юсуповича в области популяризации трудов основателя Российской тюркологии В.В. Радлова. Особое

внимание уделяется переводу фольклорного наследия, собранного Радловым у татар, проживающих в Новосибирской, Омской, Тюменской областях во второй половине XIX века. Автором статьи проанализирована серия книг, где представлены оригиналы собранных Радловым фольклорных текстов, а также их переводы на русский язык.

Ключевые слова: Ф.Ю. Юсупов, литературный перевод, В.В. Радлов, сибирские татары, татарский фольклор

ACTIVITIES OF PROFESSOR FARIT YUSUPOV IN THE FIELD OF TRANSLATION OF THE WORKS OF THE TURKOLOGIST V.V.RADLOV

Abstract. The article is aimed at studying the activities of the professor of Kazan University - dialectologist, Turkologist Yusupov Farit Yusupovich in the field of popularization of the works of the founder of Russian Turkology V.V. Radlov. Particular attention is paid to the translation of the folklore heritage collected by Radlov from the Tatars living in the Novosibirsk, Omsk, Tyumen regions in the second half of the 19th century. The author of the article analyzed a series of books that present the originals of folklore texts collected by Radlov, as well as their translations into Russian.

Keywords: F.Yu. Yusupov, literary translation, V.V. Radlov, Siberian Tatars, Tatar folklore

Юсупов Фарит Юсупович – языковед, диалектолог, тюрколог. доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ (1999), член-корреспондент Международного турецкого лингвистического общества (Турция, Анкара, 2000) в текущем году отмечает свой 85-летний юбилей.

В данной статье нас интересует один из направлений научной деятельности ученого, который особо активизировался в последнее десятилетие – это популяризация трудов В.В. Радлова, посвященных фольклору сибирских татар.

В.В. Радлов (1837-1918), молодой ученый-тюрколог из Германии, стал одним из первых собирателей фольклорных текстов на языке множества тюркских народов, в том числе сибирских татар. Деятельность ученого как основателя Российской тюркологии была по праву в центре внимания его последователей-тюркологов, научная биография ученого разносторонне исследована известными отечественными учеными, такими как, Кононов А.Н. [1:11], Вайнштейн С.В., Кляшторный С.Г. [2: 20-31], Тенишев Э.Р. [3: 32-41], Щербак А.М., [4: 56-57], Юсупов Ф.Ю. [5: 64-72]. Вклад ученого в татарскую фольклористику изучено Сайфулиной Ф.С. [6: 12-18], [7: 164-171], [8: 20] и др.

Собранные Радловым в течение десяти лет пребывания его на Алтае языковые тексты были изданы им в десяти томнике «Образцы народной литературы тюркских племен...», каждый из томов которого посвящен говору одного из тюркских народов, с которыми целенаправленно общался сам ученый. В 4-ом томе этого сборника «Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар» [9: 411], общим объемом около четырехсот страниц, представлены образцы фольклора, собранные на территориях проживания сибирских татар. Трудно переоценить значение для развития татарской фольклористики кропотливого труда молодого ученого, который зафиксировал около 120 единиц фольклорного текста, в т.ч. произведений эпического жанра – многочисленных объемных дастанов, сказок; лирики – песен; лиро-эпических произведений – баитов, а также текстов, которые интересны для историков-краеведов – записей родословных и др. [8: 20]

При этом в предисловии к указанному тому (на 4-х страницах, датированном автором: Казань, 23 января 1872 г., В.Радловъ), ученый отмечает, что записанные им тексты тогда еще сохранялись в памяти народа как «святые воспоминания молодости того времени, когда народный дух еще давал им смелость открыто восхвалять в песнях и сказках деяния их предков». [9: 5]

Этот факт подчеркивает также ученый-фольклорист Ф. Ахметова, прослеживая результаты экспедиций, организованных татарскими фольклористами и диалектологами, такими как, Н. Исанбет, Х. Ярмухаметов (Ярми), Л. Залялетдинов (Заляй), Ф. Урманчиев и др., «К великому сожалению, через сто лет пройдя этот же путь: аулы Барабинских степей, которые указаны у В.В.Радлова лишь по названию рек и озер, а также д.д. Туралы, Хужаул, Олы Кау, Тэпкэч (ныне отсутствует), Саргац, Ишим Тамак – селения нынешней Омской области и д.д. Карагай, Сала, Саускан (ныне отсутствует), Йуртышак, Рэгес, Таргам, Калмаклар (ныне отсутствует), Сэет и Каскара – селения современной Тюменской области – ученые уже не застали многие из фольклорных материалов, записанных великим ученым». [10: 16]. С одной стороны, это указывает на своевременность и ценность записей Радлова, с другой – является доказательством того, насколько научно-техническое развитие общества “поглощает” мифологическое представление о мире, что приводит исчезновению ряда жанровых форм народно-поэтического творчества за столь короткий период времени.

Интересно, что IV том В.В. Радлова «Образцы народной литературы...» увидел свет при жизни самого ученого единственный раз в Санкт-Петербурге 1872 году и в дальнейшем не переиздавался. (Можно то же самое сказать и о других томах многотомника). При необходимости исследователи обращались к тем редким экземплярам данного издания, сохранившимся в фондах некоторых библиотек, к которым не было широкого доступа. Только в 2012 году, в канун 175-летия великого ученого, этот том был переиздан с объемным вводным словом и пояснениями-комментариями автора-составителя издания – известного диалектолога-тюрколога Ф.Ю. Юсупова [11: 519]

Отрадно то, что после переиздания указанной книги Радлова, профессор Ф.Ю. Юсупов, с целью введения в научный оборот, расширения возможности ознакомления с текстами ученых-

фольклористов, молодых филологов, широкого круга читателей, не владеющих татарским языком, диалектами и говорами сибирских татар, продолжил деятельность в направлении организации переводов представленных Радловым фольклорных текстов на русский язык. В результате многолетней, кропотливой работы группы ученых появилась серия книг, представляющих ценнейший материал, зафиксированный будущим академиком, основоположником Российской тюркологии Радловым в переводе на русский язык.

Первым шагом в данном направлении стала книга “Барабинские татары” [12: 668], где во вводной части представлены объемные научные материалы, касающиеся языковых особенностей, истории-этнографии и фольклора барабинских (Новосибирских) татар. Во вводной статье (С. 5-49) Фарит Юсупович пишет об истории формирования и особенностях наречий барабинских татар. Здесь также представлена статья Ф.С. Сайфулиной “Устное народное творчество” (С. 50-56), где прослеживаются научные труды ученых, касающихся сбора и анализа устного творчества татар барабы.

Авторы книги представили материал последовательно: сначала идет текст на языке барабинских татар, с сохранением особенностей, зафиксированных Радловым (имеются также некоторые материалы, записанные известными собирателями в XX веке), далее идет перевод на русский язык фольклорного произведения, сделанного исследователем регионального фольклора и литературы Ф.С. Сайфулиной с комментариями Ф.Ю. Юсупова. Так в данном издании представлены переводы на русский язык сложнейшего по сюжету и языковым особенностям уникального эпического жанра тюркского фольклора – дастанов. В книгу включены переводы более десяти объемных дастанов, названных, в основном, именами главных героев произведений.

В сборнике “Барабинские татары” кроме героических (С. 57-252) и любовных (С. 253-256) дастанов также представлены

переводы произведений лиро-эпического жанра фольклора – баитов (С. 275-280); сказок; легенд и преданий (С. 314-337); а также некоторые примеры народных песен (С. 351-360), собранных у барабинских татар в XX веке татарскими учеными-фольклористами, диалектологами, такими как Л.В. Дмитриева, Ф.Ю. Юсупов, Ф.С. Баязитова и др.

Перевод диалектного текста предполагает владение татарским литературным языком и знание языковых особенностей, лексики местного говора, наречия. При таком переводе, в основном, переводчик изначально переводит имеющийся диалектный текст на татарский литературный язык, далее происходит перевод данного текста на русский язык. При этом, нужно четко себе представить то, что при переводе на другой язык диалектные особенности, местные языковые нюансы исчезают, появляется русский текст, который четко передает смысловую сторону текста. Но тот факт, что тексты в книге представлены параллельно, как на языке его носителей, так и на русском языке, дает возможность сравнительного рассмотрения представленных материалов для читателей, владеющих русским и татарским литературным языками.

При сравнительном анализе текстов, привлекают к себе внимание отдельные выражения, обозначающие некоторые действия, обряды и др., которые в настоящее время исчезли из обихода и понятия также не сохранились в языке носителей диалекта. К таким словам даются некоторые пояснения, что облегчает понимание и правильное восприятие текста. Обращает на себя внимание также обилие в тексте слов, которые можно отнести к архаизмам (устаревшей лексике), которые в современной речи заменены синонимом или историзмам (представляющие собой названия существовавших когда-то, но исчезнувших предметов, явлений человеческой жизни, которые не имеют синонимов в современном языке). В таких случаях требуется знание точного смысла слов или выражений, что

усложняет перевод текста. В текстах также часто встречаются имена фантастических предметов, существ (птиц, рыб, животных, злых существ (духов) и др.), которые в переводе на русский язык используются так же, без изменений, так как в русском языке не имеются аналогичных предметов или существ. В них богатство и красота народной речи, умение увидеть прекрасное в окружающей природе, в отношениях человека и природы. Чтобы донести все богатство речи, требуется внимательное, бережное отношение к нему переводчика, кропотливая работа и знание диалектной лексики татар, проживающих в данных местностях, знакомство с многочисленными вариантами текстов фольклорных жанров.

Отрадно, что опыт работы в этом направлении продолжается. Далее под руководством Ф.Ю. Юсупова осуществляется объемный проект – создания серии двуязычных книг «Сибирские татары: Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар».

Первая книга из этой серии (автор-составитель Ф.Ю. Юсупов, научный редактор Ф.С. Сайфулина) [13: 648] состоит из 3-х глав, которые вбирают в себя произведения трех фольклорных жанров: дастаны (эпический жанр), мунаджаты (произведения лиро-эпического жанра религиозного содержания) и байты (произведения лиро-эпического жанра, посвященные трагическим судьбам, историческим событиям).

Через год в этой серии издается книга «Йомаклар – Сказки» [14: 887]. В сборнике размещены более ста (105 единиц) сказок на языке его носителей и представлен его перевод на русский язык. В разделе “Примечания” (Искәрмәләр, С. 835-880) автор-составитель Ф.Ю. Юсупов дает пояснения по поводу источника, включенного в сборник каждого произведения.

В следующей книге Антологии собрано музыкальное наследие татарского народа, проживающего в Сибири. [15: 896] Здесь также материал представлен на двух языках, при этом

присутствуют нотные записи к каждому произведению, что повышает ценность записанных произведений.

Подводя итоги по теме, можем сделать выводы об актуальности переводческой работы, она расширяет круг заинтересованных в понимании содержательной стороны фольклорного материала, а также дает возможность исследования особенностей фольклорных жанров, предполагает сравнительный анализ материала. При этом, такого рода работа требует внимательного, бережного отношения к диалектным особенностям языка, понимания различных нюансов речи. Деятельность Ф.Ю. Юсупова в организации проекта по переводу фольклорного наследия, зафиксированного учеными за более чем ста лет назад заслуживает поощрения и поддержки.

Список источников:

1. Кононов А.Н.. В.В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник.- М.: Наука, 1971 С. 11.
2. Вайнштейн С.И., Кляшторный С.Г. В.В. Радлов и историко-этнографическое изучение тюркских народов // Тюркологический сборник.- М.: Наука, 1971 С. 20-31.
3. Тенишев Э.Р. В.В.Радлов – фонетист и грамматист // Тюркологический сборник.- М.: Наука, 1971 С. 32-41.
4. Щербак А.М. В.В. Радлов и изучение памятников рунической письменности // Тюркологический сборник.- М.: Наука, 1971, стр. 56-57.
5. Юсупов Ф.Ю. Научная деятельность В. В. Радлова в становлении российской тюркологической науки (к 175 – летию великого тюрколога России В.В. Радлова) // Современные проблемы науки и образования. 2012. – № 4.
6. Сайфулина Ф.С. Алтай-Сибирь-Казань-Петербург: звездный путь великих тюркологов В.В.Радлова и Н.Ф.Катанова // Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием: «Наследие Н.Ф.Катанова: языки, история и культура

тюркских народов России (к 150-летию со дня рождения).- Абакан: ХГУ им. Н.Ф.Катанова, 2012.- 395.- Б. 12-18.

7. Сайфулина Ф.С. Возвращаясь к трудам великих (к 175-летию академика В.В. Радлова) // Научный Татарстан. Гуманитарные науки.- Казань: 2012.- №2.-164-171.

8. Сайфулина Ф.С. Татарская литература Тюменского региона: история и современность. диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук.- Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2007.- 374 с. С. 20.

9. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар / В.В. Радлов. – СПб.: Тип. Императ. Акад. наук, 1872 – 411 с.

10. Ахметова, Ф.В. По следам В.В. Радлова // Сибирские татары. Сборник статей. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 240 с.

11. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной сибир и дзунгарской степи». Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. Сост. Ф.Ю.Юсупов. - Казань: Татарское книжное издательство, 2012. 519 с.

12. Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г. Барабинские татары. Страницы духовной культуры. – Казань: Казанский Университет, 2013. 668 с.

13. Сибирские татары: Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар. Дастаны. Мунаджаты. Баиты. Автор-составитель Ф.Ю. Юсупов, научный редактор Ф.С. Сайфулина Казань, Изд-во Казан. ун-та, 2014. – 648.

14. Сибирские татары: Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар. Йомаклар – Сказки. - Казань: Изд-во «Мәгариф-Вақыт», 2016. – 887 с.

15. Сибирские татары: Из сокровищницы духовной культуры. Музыкаль мирас / Музыкальное наследие. - Казань: Изд-во «Ак бүре», 2018. – 896 с.

ҚУАНДЫҚ ЖҮСІПТІҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

АБДЫРОВА АРДАК ОРАЗГАЛИЕВНА

*Торайғыров университетінің докторанты, Ә.Марғұлан
атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
оқытушысы*

*Павлодар қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: abdyrova77@mail.ru*

Аннотация: Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті тұлғасы, жазушы Қуандық Пазылұлы Жүсіптің туындылары қарастырылады. Шығарма кейіпкерлерінің суреттелуі, автор стилі, жеке образды берудегі шеберлігі, тақырыптың өзгешелігі, идеяның берілуі, көркемдік ерекшеліктері талданған. Автордың ұстанымы мен шығармадағы кейіпкерлердің суреттелуі, жастар өмірін жетік білетін талғампаздығы да назарға алынған. Шығармаларынан қаламгер қаламының қарқыны, дара стилі, өткір ойы айқындалады.

Тірек сөздер: стиль, идея, образ, суреткер, шеберлік

Annotation: The article examines the work of the writer Kuandyk Pazylovich Zhussip, an outstanding figure in Kazakh literary criticism. The description of the characters in the work, the author's style, the skill of presenting a personal image, the originality of the plot, the presentation of ideas, and artistic features are analyzed. The author's position and description of the characters in the work and the lives of young people are also taken into account. Individual style and sharp thought are defined by his works.

Keywords: style, idea, image, artist, skill

Әдебиеттанушы ғалымдардың қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесі мен әдебиеттану ғылымында алар орнын айқындау мәселесі қашан да өзекті.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Жүсіптің қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдеби-мәдени мұрасы ешқашан маңыздылығын жоғалтпайтын рухани игілікке айналды. Ғалымның тынбай еңбек етіп жинақтаған, зерттеген ғылыми жұмыс нәтижелері әдебиетшілер мен филолог мамандар үшін өте маңызды болып танылады. Қаламгер Қ.Жүсіптің қазақ прозасындағы құнды көркем туындылары: роман, повесть және пьесалары, шағын әңгімелері жергілікті баспасөз беттерінде жиі жарияланып отырған. Шығарма алғаш рет 1981 жылы Алматыдағы «Жалын» баспасынан 1981 жылы (213 б.) «Қыздар, жігіттер» повесі болып жарыққа шықса, кейіннен кеңейтіліп роман болып қайта шықты. Жазушы қазақ жастарының, соның ішінде студенттер образын талдаған. Шығармада көркем кейіпкер бойындағы ұлттық мінез мен уақыт өзгерістері Кәкімтай, Гүлина бейнелері арқылы көрінген. Шығармадағы Дариғаш, Сейіл, Роза т.б. бейнелері арқылы түрлі адам мінез-құлықтар көрсетілген. Сол арқылы жазушы болашақ қоғамның түрлі белгілерін көрсетеді.

Кеңес заманындағы түрлі шектеу, тосқауылдардан арылған автор бұл жолы ХХІ ғасырдың алғашқы жылдарындағы студенттер өмірін жаңа көзқарас тұрғысынан қайта жазып, кеңейтіп ұсынды (2007ж). Романда адалдық, азаматтық іздеген басты кейіпкер Кәкімтайдың, оның серіктері: Шәріп, Әйкеннің, кереғар пікір байқатқан Гүлина, Сейілдің т.с.с. ішкі сырлары, толғаныстары, айтыс-тартыстары қамтылған. Сонымен бірге терістігі басым делінген көзқараспен санасу керектігі туралы өрілген байымдаулар да оқырманға ой салады. Автор көздегені-әр адамның өз «шындығына», қайшылыққа да ұрынуы мүмкін түрлі сезімдеріне оқырманды үңілте білуі.

Қ.Жүсіп көркем туындыларында өзі ғұмыр кешкен уақыттың бейнесі, қатарлас өмір сүрген адамдардың бейнелері асқан шынайылықпен, көпшілікке түсінікті, қарапайым тілмен суреттеледі. Өткен ғасырдың сексен-тоқсаныншы жылдары

қазақ жастарын қаламгердің ұшқыр ойлы қалам сілтеуінен, өткір ойынан өрбіген «Қыздар, жігіттер» мен «Армандастар» шығармаларының жалғасын тауып оқуды құмартып, қызықтыра түсетіндігі соншалық, кітаптағы кейіпкерлердің кейінгі тағдыры, ересек өмірінің жалғасын оқуды асыға күткендер саны көбеймесе азайған емес. Бұл туралы ғалым Т.Жұмажанова: «.... жазушы әрі ғалым Қ.Жүсіптің «Қыздар, жігіттер», романы мен «Армандастар» хикаятына деген сұраныс өте жоғары деңгейде болды. Тіпті сол кітаптарды оқу үшін институт кітапханасында ұзын-сонар кезек болғаны да рас. Кітап оқуға қызығушылық таныту бұрын соңды болмаған деңгейге дейін көтерілді», - дейді [1:57]. Жастар арасында кітапқа деген құмарту мен қызығушылықтың күрт артуы, шығармадағы оқиғалар желісінің, сол студент жастардың өз өмірлеріне ұқсас болғандығы әрі көркем шығармадағы оқиғалардың шынайылықпен әрі шебер тілмен жазылуында деп білеміз. Жазушы шығармасында бұрмалап баяндау, боямалау мен әсіре айтушылық мүлде кездеспейді деп айта аламыз. Оның басты себептерінің бірі - айналадағы болып жатқан оқиғалы құбылыстар мен адамдар ортасында жиі кездесетін сәттерді жазушы тереңнен түсініп, шебер тілмен баяндай білуінде жатса керек. Жазушының шығармаларын оқи отырып, өзіміздің қасымызда, жадымызда жүрген таныс бейнелерді және олардың мінездері, қылықтары мен әрекеттерінің байқаймыз. Бұл да қаламгердің «сөз ойната білуі» мен адам жанын тереңінен түсініп, дәл сол қалпында жеткізе білуінде екендігі де шындық.

Қаламгердің сөздерді ойната білу шеберлігін бірнеше жағдайлардан байқауға болады. Біріншіден, қаламгер Қ.Жүсіп жазушылық ғұмырында қаламы тартымды жазушы ретінде әдеби ортада жарқырап бірден көзге түсті. Екіншіден, қаламгердің көркем туындыларын көзі ашық, кітапқұмар қауым еліміздің түпкір-түпкірінен іздеп жүріп, құмарта оқыды. Бұл аталған жағдайлардың өзінен-ақ, қаламгер шығармаларының қаншалықты тартымды екендігін аңғарамыз. Сөзімізге дәлел

ретінде жазушы М.Сәрсекі пікіріне назар аударсақ: «Жастар өмірін, тұрмыс-тіршілігін көрсеткен «Қыздар, жігіттер» шығармасын оқи отырып, Қ.Жүсіптің жазушылық шеберлігін еріксіз мойындаймыз. Қаламгердің қалам сілтесіндегі қарымдылығынан оның тілге шебер, ұтқыр ойға толы екендігі, көркем шығармадағы тақырыптардың өзектілігінен сезіледі. Қаламгердің кейіпкерлері құдды тап қасында жүргендей, өзіңмен қатар отырғандай күй кешесің. Оқыған сайын елітіп, түпсіз терең тұңғыққа сүйрей береді. Өз дәуірінің уақытына сай, сол жағдайларды қайталап көз алдыңа елестетесің», - деп бағасын берген [2:39].

Жазушының шеберлік жолындағы ізденістерінің тағы бір айқын іздері оның пьесалары екенін айтамыз. «Ұл мен қыз» пьесасы ең алғаш Семей облыстық Абай атындағы музыкалы драма театрында (Бас режиссер Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген өнер қайраткері Есмұқан Обаев), ең алғаш 1980 жылдың наурыз айында қойылды да, сол кездегі дәстүр бойынша қала мен ауылды жерлерді қамтып, қойылым саны үш жүзден асқаны белгілі. Баспа бетіндегі толық үлгісі тұңғыш рет Павлодар облыстық «Сарыарқа самалы» газетінің «Айдын»- деп аталатын қосымшасында (№1, 2007 жылы, 69-96 б.) жарық көрді. «Ой, ертең физика!» (1985 ж) мектеп өміріне арналып жазылған бұл туынды еш театрда қойылмай, әулеттік мұрағатта сақталып жатты. Ересектер өмірі қамтылған туындылар мен балалар өміріне арналған шығармаларға бірдей талап қойылмайтынын, әрқайсысының өзіндік жанрлық, психологиялық, ерекшелігі болатынын ескерсек, бұл шығарма әзірше өзін түсінетін оқырманын күткен, «жабық» туынды болуымен ерекшеленеді. Шағын пьесалары «Епті жігіт». Бұл да (1970-1980ж) әулеттік мұрағатта сақталып, кейінгі 2010 ж. саралаумен ұсынылды. «Бала дегенді қойсаңшы» шағын пьеса үзіндісі ең алғаш «Семей таңы» газетінде (8 қаңтар, 1972 ж., 4-бет) жарық көрсе, біршама толық үлгісі сол газетте (2-қараша, 1991 жылы, 5-7 б.) жарияланды. «Әпкесі мен інісі». Төртінші және алтыншы сынып

оқушылары өмірінен алынып, бала жалқаулығын бала көзімен сынға алу үлгісі ретінде (1970-1980ж) жазылды. «Қорқыныш» (1970ж) шағын пьесасы бастауыш сынып оқушылары өміріне арналып жазылып, (1971 ж) республикалық «Балдырған» журналында «Өткір бала»- деген аталыммен (№10, 1971 ж., 16-17 б.) жарық көрді (Қ.Мәшһүр-Жүсіп т.ш.ж. 4 том, 45 б.).

Қаламгер Қуандық Жүсіп көркем шығармаларынан бір дәуірде өмір сүрген, тіршілік иірімдеріндегі адамдар тағдырын бейнелеп, образдар галереясындағы олардың қайталанбас портреттерін жасау үшін жазушы кейіпкердің жеке басына тән барлық белгіні пайдалануға тырысады. Ол белгілердің қатарына тілдік құралдар да бар. Атап айтқанда, кейіпкер бойындағы ана сүті, әке өсиетімен даритын ұлттық ерекшеліктерінен бастап, мекен еткен жері мен кәсібіне байланысты тілдік қолданыстар, сондай-ақ, жас ерекшелігі мен әлеуметтік сипатын танытатын білім деңгейі, сөз саптауындағы тілдік ерекшеліктер назардан тыс қалмайды. Оның сыртында әр адамның сөйлеу мәнеріндегі жеке ерекшеліктер образ сомдаудағы ең қажетті құралдардың бірі болып табылатынына куә болдық.

Қуандық Жүсіп – дәуір суреткері екендігіне дау жоқ. Өзі ғұмыр кешкен ортаны қырағы көзімен шолып, өмір ағымындағы құбылыстарды жетесіне жеткізіп жаза білген. Айналасындағы, қоршаған орта сурет-бейнелерін, оқырман көкейіне қондыра білген, жетістіктері мен кемшіліктерін айқын көрсете білген суреткер ретінде қабылдаймыз. Қ.Жүсіптің романдары, әңгімелері мен драмалық шығармаларынан қаламгер қаламының қарқыны мен шеберлік қырын, өткір ойын танымыз. Жазушы көтерген тақырыптар өміршең болып келеді. Жазушы көпшіліктің көкейінде жүрген өзекті мәселелерді орнымен көрсетіп, сәтті түрде саралай білген. Замана ағымдарын, жастардың бір-біріне қарым-қатынасын психологиялық жай-күйін дөп басып, айқын суреттемелер арқылы көркем тілмен шебер жеткізе білген қаламгер.

Әдебиеттер тізімі

1. Сәрсекке М. Баянтаудың балалары. – Алматы: Атамұра, 2014ж. -514 б.
2. Жұмажанова Т. Қазақ әдебиетін оқыту мәселелері. – Алматы: РОНД, 2008ж. 257 б.
3. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. 4-том. - Павлодар: ЭКО, 2004.- 535 б.
4. Абдырова А. Қ.П. Жүсіповтің ғылыми-зерттеу еңбектері. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. № 4, 2019 ж. - 8 б.

Е.РАУШАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФТІК САРЫННЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ КӨРІНІСТЕРІ

САГНАЕВА ГУЛЬЗИРА АБДЫКАРИМОВНА

*Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Ph.D
докторанты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университетінің оқытушы–сарапшысы
Павлодар қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: Gulzirasaghaeva@mail.ru*

Андатпа: Мақаламызға арқау еткен «Түннің көз жасы», «Түн деген – Көрұғлы», «Бір қайың бар» сынды эпикалық өлеңдері Есенғали Раушанов шығармашылығын тереңдей зерттеуге негіз болды. Мақалада қазіргі шығармалардағы мифтік құрылымның мүмкіндігі зор екені және дәстүр мен жаңашылдық арасындағы тығыз байланыс сөз болады. Қазіргі көркем шығармалардағы мифтік ұғымдардың берілуінің көркемдік-эстетикалық құндылығы мен қуаттылығы айтылады.

Кілт сөздер: мифология, миф, поэтика, поэзия, кейіптеу.

Abstract: The basis for an in–depth study of the work of Yesengali Raushanov were such epic poems as "Tears of the night", "The night is round", "There is one birch tree". The article emphasizes that the mythical structure in modern works has great potential and a close connection between traditions and innovations. The artistic and aesthetic value and power of the transmission of mythical concepts in modern works of art are expressed.

Keywords: mythology, myth, poetics, poetry, impersonation.

Әдебиет пен мифология байланысы әлемдік әдебиеттануда өткен XX ғасырда өзекті мәселелердің біріне айналды. Жалпы әлемдік әдебиеттануда миф жаратылысты түсінудегі, дүниені танудағы адамзаттың рухани мәдениетінің алғашқы формасы түрінде түсіндіріледі.

Поэтикалық мифологияның эстетикалық негізделу сипаты әр қырынан көрінеді. Оларды былайша жіктеп көрсетуге болады:

- табиғат құбылыстары мен күштері тылсым күш иелері, құдіретті құдайлар дәрежесінде бейнеленетін мифтік сюжеттер;

- мифтік мотивтер немесе жекелеген бейнелер – мифологемдер жүйесінің түзілуі;

- жаратылыс негізінде айқындалатын әлемнің мифтік моделі (қалпы);

- символдық, аллегориялық мәнге келтірілген мифтік бейнелеулер;

- метафора, метонимия, эпитет, теңеу, кейіптеу, психологиялық егіздеу сияқты көркемдегіш-бейнелеуіш құралдарға негіз болған мифологиялық ойлау.

Өнер өзінің даму барысында үнемі мифтің көркемдік құрылымына айналып соғып, оны жаңа негізде қайта тудырып отырады. Өнер де философия мен дін сияқты қоғамдық сананың жоғарғы түрлерінің бірі болғандықтан, көркем түрде бейнелеу белгілі дәрежеде діни таныммен сәйкес келіп, философиялық ойлау жүйесімен үндесіп жатады. Діннің де, философияның да,

өнердің де түп тамыры дүниені тануға ұмтылған мифтен бастау алатыны анық.

Поэзиядағы мифтік сарынды ақындарымыздың ішінде ең бір жете түсіне білген, және өлеңдеріне арқау еткен ақын – Есенғали Раушанов

Түн мезгілі арқау болған Есенғали Раушановтың «Түннің көз жасы» өлеңін алайық. Ақын өлеңдеріне тән метаморфозалық суреттің бір көрінісі аталмыш өлеңнің алғашқы жолынан көрініс береді де, түн бірден персонаж болып әрекет етеді:

Жапыраққа айналып кетсем мен деп,
Жасырындым күн ауа топ шеңгел кеп.
Меңсіз кара ат мінген Түн мені іздеп жүр,
Мені іздеп жүр сай құлдап, тепсенді өрлеп.

Көркем әдебиеттегі кейіптеу тәсілінің ұлттық поэзиямызда тамаша үлгілері барын білеміз. Бұл өлеңдегі кейіптеудің көркемдік деңгейі сол үлгілерден бірде-бір төмен емес. Әдетте «қараңғы», «қаракөк», «кара» айқындауларымен келетін түннің «меңсіз кара ат мінген» түрде бейнеленуі ұғымға сыйымды

Түннің көркем бейне дәрежесінде көрініп, «адамдандырылуының» тағы бір мысалы – философиялық астары қалың «Түн деген – Көроғлы, көр баласы» деп басталатын өлеңі. Түркі халықтарына ортақ «Көроғлы» дастанындағы көрде туған бала жайлы сюжет ақын өлеңінде деталь ретінде ғана алынып, ары қарай үлкен адамзаттық, дүниетанымдық ой қозғалады. Мағжан өлеңдерінен көп ұшырасатын Түн-Күн ұғымдарының қарама-қарсылығы Есенғалида:

Күн-ағасы қылт етсе қыр астынан
Көрге кіріп кетеді қашып келіп. – жолдарымен суреттелген.

Ақын Есенғали Раушановтың табиғаттағы құбылыс (жел) мен затты (қайың) назарға ала отырып, тұтас әрекеттер тізбегі арқылы адам болмысының ішкі сырларын сөзбен кескіндеген төмендегі өлеңіне тоқталайық.

Бір қайың бар –
Ақ қайың, нәзік қайың,
Өскен күнге құшағын жазып дәйім.
Нәзігімнің өмірін сырттан бағып
Мен тұрамын қалшиып қазықтайын.

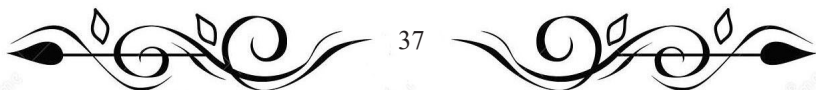
Табиғаттың нәзік те әдемі өскіні – ақ қайың адамның ішкі әлемінің бейнесіне ауысқан. Бұл өлеңдегі кейіпкерлер – қайың, жел және лирикалық қаһарман. Өлеңнің өзегі – сезім.

Бұл ауланың қожасы жел болады,
Оның өзі – сапарда,
Кем қонады.
Ылғи тосын келеді ол құйындатып,
Асты-үстіне шығарып кең қораны.

Жел мінезі осындай әрекетімен бейнеленген. «Ақындар желді өршітіп, «заттандырып» қана қоймай, оған жан бітіруге жиі барады», – дейді қазақ поэзиясындағы стиль мен бейнелілік мәселесін тереңдей қарастырған әдебиетші ғалым Қ. Мәшһүр-Жүсіп [3, 314]. Әр құбылыстың өзіне тән ерекшелігі бар. Осы ерекшелік өлеңдегі бейненің негізгі сипаты болып алынады. Сол арқылы ғайыби (абстрактылы) ұғымдар халі бедерленеді. Содыр желдің қиянатшыл әрекетінен қорғана алмаған қайыңның халі мейлінше «адамдандырылған». Ойы орындалған соң тұрағы жоқ жел ғайып болған. Ендігі қайыңның халі трагедиялық қалыппен көрінеді.

...Дене дел-сал,
Қысқа шаш ұйпа-тұйпа,
Мұңды қайың көз жасын көлдетеді.

Желдің жұртында жылап қалған қайыңның кейпі мен әрекеті соншалықты шынайы. Дел-сал дене, ұйпа-тұйпа қысқа шаш, көз жасы – бәрі де қайғылы халдегі жанның бейнесі. Сәтті бейнелеу сезімнің ширығуын танытуда өз орнын таба алған. Қайыңның қайғылы қалпын «мұңды» эпитеті аша түскен [1, 33].

Метафора және символ сияқты бейнелеу құралдарының пайдаланылу жолдары белгілі бір заңдылықтарға бағынғанмен, әр суреткердің қиялы мен ақындық дарыны нәтижесінде өзіндік сипатқа ие болатыны белгілі. Біз талдаған өлеңдерде аталған бейнелеу құралдары адам жанының қат-қабат сырларын бейнелеуде ерекше мәнге ие болып, ақын талантының, сондай-ақ қазақ поэзиясының көркемдік мүмкіндіктерін, ұлттық дүниетанымның поэтикалық ойлау жүйесіндегі салмақты орнын, суреткерлік болмыс қырларын, әр ақынға тән дара стильді танытқан.

Адам табиғаттағы кез келген тіршілік иесіне немесе өсімдікке, ағашқа, т.б. нысандарға айнала алады деген түсініктің түп негізі адам-табиғат бірлігіне байланысты екені белгілі. Осындай мифтік сана жемісі поэтикалық ойлау жүйесінен де маңызды орын алып, белгілі мақсатта көркемдік қызмет атқарып келе жатқанына мысалдар көп. Жоғарыда өзіміз айтып өткендей, кей өлеңдерде мифтік құбылушылық оқиғасы сол қалпымен алынып жырланса, кей туындыларда бұл ұғымның елесі ғана көрініп, басқадай көркемдік мақсаттар, бейнелі ойлар тұспалданады.

Жылдар бойы сан іздеп таба алмаған,
Жыр дәптерін оқытты далам маған.
Қанатында екен ол аққулардың,
Қауырсын боп мен неге жаралмағам?

Есенғали Раушановтың бұл өлең жолдарындағы мифтік құбылушылықты аңғартатын – «қауырсын боп жаралу» тілегі. Халық ұғымындағы киелі құс – аққудың қанатына жырды телу – ақындық қиялдың жемісі ғана емес, табиғатқа деген шексіз ынтызарлық пен сүйіспеншіліктің де көрінісі. Мифті зерттеуші С.Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отырып, «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни, суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққуды мифтік

медиаторлар қатарына жатқызады» [2, 238], – дейді. Құстар әлемі Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары дәлел. Сондай-ақ құсқа айналу желісі – оның поэзиясындағы тұрақты сарын деуге болады.

Әрбір мәтіннің негізінде автордың дүниетанымы жатады. Сол негізде лирикалық кейіпкердің хал-ахуалы, ішкі жан әлемінің қалпы бейнеленеді. Біздің ұлттық әдебиеттануда әзірге кең көлемде мән беріле қоймаған мәтінге психологиялық тұрғыдан келу осы мәселелерді тани түсуге көмектеседі. Өлеңге екінші бір қырынан – осы тұрғыдан келсек, лирикалық бейнелердің психологиялық ахуалына тереңірек үңілуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Ғылыми зерттеу. Алматы: Таймас, 2008. – 296 б.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 кітап. – к. 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.
3. Мәшһүр-Жүсіпов Қ. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. –Павлодар: Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.
4. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.

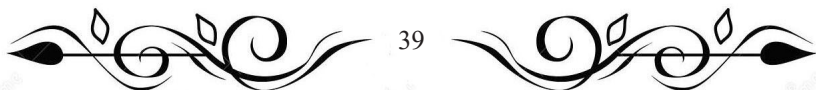
ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНИҢ ПИДАЙЫСЫ

С.С.КАЗАХБАЕВ

филология илимлери докторы (DSc)

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

XX әсирдин төртинши шерегинде каракалпак прозасында хәм әдебияттаныұ илиминде озиниң салмағы менен көзге түскен, «жети кырлы бир сырлы», «жүзден жүйрик мыңнан

тулпар» болып шыккан әдебиаттаныў илиминиң жанкүйери, «Едигетаныў» илимин дүньяға танытқан көрнекли фольклортаныўшы, Қарақалпақстан халық жазыўшысы хәм устаз Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, өз дәретиўшилигинде «тәбият хәм экология мәселесин бас машқала деп билген» белгили әдебиатшы алым, филология илимлериниң докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов 1954-жылы Қараөзек районында туўылған. Мийнет жолын орта мектепти питкергеннен кейин туўылған ауылындағы №23 ПМКның слесары, механизаторы хызметлеринен баслаған. 1972-1976-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтында тәлим алып, Тарийх-филология факультетин айрықша диплом менен тамамлаған. 1976-2012-жыллар аралығында «Жеткиншек» газетасында әдебий хызметкер, Нөкистеги кәсип-өнер билим журтында Қарақалпақ тили хәм әдебияты пәни муғаллими, «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети менен Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында Қарақалпақ әдебияты кафедрасы оқытыўшысы, Қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы, Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети деканы, НМПИның оқыў ислери бойынша проректоры лаўазымларында ислеген. 2013-жылдан өмириниң соңына шекем НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы болған.

«Болар бала бес жасынан» дегендей ол өткен әсирдин 70-80-жылларынан баслап-ақ яғный мектепте оқып жүрген ўактынан-ақ әдебиатқа деген қызығыўшылығының бар екенлигин өзи аңлап жетеди. Хәм газета бетлеринде 1971-жылы «Дәслепки бес» гүрриңи менен өзиниң әдебиаттағы бет ашарын баслайды. Бул гүрриң 1972-жылы өзбек тилинде «Гулхан» журналында жәрияланады. Сол жыллардан баслап ақ «Жер монологи», «Бир хасыл ийт еди өзи», «Еки тайыншак», «Шөлде де суў болады», «Сағыныш», «Мылтық», «Өшпейтуғын от»,

«Күшик хәм бала», «Ақшамдағы айқас», «Және бәхәр келди», «Сары сыйыр, қасқырлар, және кишкене Бердибай хаққында бир ўақыя», «Қағаздағы қала», «Саз шертекен бала», темасындағы бир қанша гурриңлери менен бирге «Қуслар қайтқан күн» повестин 1979-жыллары республикалық газета бетлеринде жәриялайды.

Балалар ушын арналған дәслепки бул шығармалар тематикасы көркемлик идеялық эстетикалық жақтан өзгешелиги бойыншада бүгинги күн хәм келешектеде ең жақсы әдебиятта өз орнын табатуғын қунын жойтпайтуғын шығармалардың қатарында болып қалады.

Устаз тек балалар әдебияты менен шекленип қалмады. Излениўшиликти, талапшаңлықты жақсы көретуғын алым бийғәрез, еркин ҳаўазын шығарыў мақсетинде өз бетинше алға талпынып, жаслық ўақтың бийпәрўа өткермей, алдына үлкен ўазыйпа қойыў арқалы белгили илимпазлар менен жазыўшылардан көп үйрениўди алдына мақсет етип қойды. Солай етип ол жеңин түрип, Бердақ бабамыз айтқанындай: «Жигит болсаң арысландай туўылған хызмет еткил удайна халық ушын» деп, халық хызметине атланды.

Мейли сырт ел әдебиятында болама, мейли, бизиң миллий әдебиятта бирден болама, хеш бир жазыўшы роман жазыўға бирден өтип кетпеген. Болыўы мүмкин, ондай жазыўшылар бирак сийрек ушырасады. Олар избе-изликте басқышпа-баскыш әпиўайыдан курамалыға көп таярлық, излениўшилиқ пенен дүньяны таныў көнликпелери арқалы әдебиятқа кирип келеди.

Мен айтпақшы болып турған мәселе жазыўшылар дәслеп киши жанрлардан баслайды. Яғный гүрриң, новелла, повестлерден басласа, көпшилиқ жазыўшылар өзлериниң өмир баяны ямаса балалық ўақытлары менен балаларға байланыслы тематикадағы шығармалардан баслайды. Кейин үлкен жанрға өтиўге өзи ушын жол ашады.

Жазыушының «Қыйын өткел» повесть хәм гүрриңлер топламы жоқарыда айтқан пикиримиздің тастыйығының тийкары деп есаплайман. Себеби, автор тунғыш романы болған «Дәрбент»ке, «Қыйын өткел»лерден өтиў арқалы оған жетиседи. Сонлықтан жазыушыны «Дәрбенттен өткен жазыушы» деп атасада болады.

Жазыушының тунғыш романы, әлбетте «Дәрбент» деп аталады. Дәрбент сөзи каракалпак тилинде жолдың кесилискен жери, яғный төрт тәрәпке бурылыс жасайтуғын кең гүзар жолды атайды. Ал, китабий мәниси термин сыпатында қабыл ететуғын болсақ (Дәрўаза, есик алды хәм таў алдына кире бериў орны, корған кала дәрўазасы) мәнилерин аңлатқан. Романның тийкаргы идеясы да сонда, яғный хәр бир инсан өмир дәрўазасына хәр кыйлы жоллар менен киреди. Биреў кыйсық жолдан кирсе, және биреўлери улыўма дәрбент жолға жете алмай калғанлары да болады.

Улыўма романда жазыушы Азамат, Әдилбеков, Турғангүл, Жаббаров усаған адамлардың жәмийетлик хәм жеке турмысын сүүретлеў арқалы кәсип- техникалық тәлимнің техникалық әсирдің жаңа адамын тәрбиялаўда тутқан орнын ашып көрсетип бере алған.

Жазыушының екинши романы «Өмир мәўритлери» деп аталады. Бул китап 1987-жылы жарық көрди. Роман үш болимнен туралы. Романның биринши бөлими «Сезимлер сағымы» деп аталады. Бул бөлимде илимпаз Султан Сапаровтың аспирантлық жыллары, қахарманның характери, ишки кеширмелери Лира образы арқалы инсанлар арасындағы қарама- қарсылықлары менен түсинбеўшиликлери ашып бериледи.

Ал романның екинши бөлиминде болса, «Дығырық» деп аталып, дығырықтың тийкаргы мәниси айланба, бурылыс, шығанақ дегенди аңлатады. Усы «Дығырық» сөзи арқалы жазыушы өмирдеги, турмыстын машқалалы мәселелерин

шешиўде инсанның алдында турған қарама-карсылықларды жеңип шығыўдағы идеяларды баслы мақсет етип қояды.

Романның тийкарғы тәрбиялық аҳмийети сонда:

1. Оқыўды, билимди, илимди бас мақсет етип қояды.
2. Инсан өмириндеги кәсип танлаўдың биринши орында екенлигин түсиндиреди.

3. Адам психологиясынын өзгешеликлериниң айырмашылықларын айырып көрсетеди.

4. Инсанның этика-эстетика деген қатнаслық белгилериниң кандай екенлигин түсиндирип береді.

5. Халық хожалығын баскарыў оны раўажландырыўдағы баслы мәселелердин жетискенликлери менен кемшиликлерин халыкка жеткизген.

Булардың барлығы бүгинги күнниң талапларына да жуўап беретугын баслы мәселелер болып табылады. Мысал ушын романда кафедра баслығы Курбанбай оның садық досты Хожан, Совхоз директоры (ҳазирги фермер хожалық деп айтылады) Қойлыбай өзиниң жигит ағасы Хәкимбай, Аймалақ ҳәм тағы баска адамлар себепли илимде, халық хожалығында дығырыққа таялып калған. Ал, Султан болса, «Тентектин акылы түстен кейин енеди» дегендей кеш түсинеди. Хәм ол өзиниң минез кулкын өзгертиўге үлкен бурылыс жасайды. Айтады ғо, «Көп жасаған билмейди көпти көрген биледи» деген халық аўзындағы гәпти уккандай кеш түсинеди. Сонлыктанда жазыўшы үшінши бөлимди «Бурылыс» деп атайды. «Ҳакыйкатлық бүгиледи, бирақ сынбайды» деген халықта гәп бар, сол айтқандай, жас илимпаз ҳакыйкатлык дегенниң не екенлигин түсинип жеткени менен оны әмелге асырыў ушын әдеўир кыйыншылықларды бастан кеширеди. Бирақ онда қәлиплескен актив турмыслық позиция бул кыйыншылықлар үстинен жеңип шығыўына себепши болады.

К.Алламбергеновтың үшінши романының темасы «Дарья тартылған жыллар» деген атамада жазылып, Арал тенизинин

куруп, жоқ болып баратырған ўақтында кен жәмийетшиликтиң бул трагедияға карап турмай өзлеринин усыныс, пикирлерин, ойларын әрманларын әмелге асырыў мақсетинде үлкен минберлерден, радио-телевидениеден шығып сөйлеўлер, хужжетли фильмлер көрсетип, және газета журналларда бир неше илимий мақалалар, илимий әнжуманлар өткерилип, очерклер, новеллалар поэзиялық шығармалар жазылып атырған бир ўақытта жазыўшы романда бир-бир образлар системасында қахарманлардың минез-қулқыларының айырымларының белгилерин ҳәм тәбият оның Арал теңизине ислеген қыйын апатшылығы теңиздиң улыўма жоқ болыў ақыбетлери образлар системасында қахарманлардың композициялық жақтан сюжетиниң избе-изликте инсан исенетуғын дәрежеде конфликтлер арқалы көркемлеп сүўретлеп берген.

К.Алламбергенов республикамыз жәмийетшилигине, биринши гезекте, жазыўшы сыпатында кеңнен белгили. Ол өзи әдебиятқа кирип келген ХХ әсирдиң 70-жылларынан баслап бүгинги күнге шекем «Қыйын өткел» (1983), «Қуслар қайтқан күн» (1995) повестьлер ҳәм гүрриңлер топламлары менен «Дәрбент» (1985), «Өмир мәўритлери» (1987), «Дәрья тартылған жыллар» (1992) романларын баспадан шығарды. Оның бир қатар повесть, гүрриңлери өзбек, қазақ, ноғай, рус тиллеринде жарық көрди. Ал, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлыққа миясар болған «Дәрья тартылған жыллар» романы 2003-жылы «Қарақалпақ әдебияты» хрестоматиясына енгизилип, Анкарада түрк тилинде басылып шықты.

Жазыўшының көп жыллар илимий дәретиўшилик пенен шуғылланып, аз ғана ўақыт үзилиске ушыраған көркем әдебий дәретиўшилиги соңғы жыллары және қайтадан жанлана баслаған еди. Оның «Өмир Темур ҳәм Ер Едиге» үш актлы, жети картиналы тарийхый музыкалық драмасы 2017-жылы баспа жүзинде жәрияланды. Оннан кейин «Қырық қыз» атлы

үш актлы, жети пердели тарийхый музыкалық драмасы 2023-жылы Бердак атындағы мәмлекетлик академиялық театрында сахналастырылыуы карақалпақ әдебияты ушын үлкен жаңалық болды. Бул ҳәдийсе жазыушының драматургия тарауында да қәлеми өткирлигин, шебер шайырлық таланты бар екенлигин дәлийледи. Устазымыз өмириниң соңғы жыллары да әдебияттан қол үзбей, көп жыллық арманы болған бабасы Нуртай батыр өмирин сәулелендириуши тарийхый роман-эссесин жазыу жумыслары менен бәнт болды. Биринши китабы «Алтын қазық»ты жазып питкерди, «Әмиүдәрәя» журналында жәрияланған бул роман-эссе оқыушылар қәуими тәрәпинен үлкен қызығыушылық пенен күтип алынды, қысқа ўақыт ишинде илимпазлардың илимий додалау объектине айланып үлгерди. Бирақ, бул кууанышлы күнлерди устаздың өзи көриуге үлгере алмағаны өкенишли.

Устазымыз К.Алламбергеновтың илимий дәретиушилигине шолыу жасалғанда, ол өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап-ақ әдебияттануы илими тарауларында да қызғын табыслы дәретиушилик мийнет еткенлигин көриуимиз мүмкин. Ол «Қарақалпақ әдебиятында айтыс», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Миллий мафкура хәм карақалпақ фольклоры», «Хәзирги әдебий жөнелис», «Қарақалпақ әдебияты», «XX әсир карақалпақ әдебияты тарийхы», «Ғәрезсизлик дәуири карақалпақ әдебияты», «Кең дүньяға кушақ ашқан жазыушы», «Мәңги булақ», «Бүлбилзибан уллы шайыр», «Бозатау» хәм тарийхый шынлық», «Миф, ертеқ, тарийх хәм дәстан» усаған бир нешше монография, сабақлық, оқыу қолланбалары менен бир қатарда, 150 ден аслам илимий, илимий- методикалық мақалалардың авторы.

К.Алламбергенов бул тарауда, әсиресе, «Едиге»тануышы тюрколог алым сыпатында жәхән илимий жәмийетшилигине кеңнен мәлим. Ол бул машқалаға Едиге хәм «Едиге» дәстанын үйрениуге тыйым салынған сиясаттың ең бийик шокқыларына

жетип турған XX әсирдің 80- жылларының орталарында батыл түрде араласып, ғәрезсизлик дәуири басланыўдан-ақ қарақалпақ «Едиге»син пүткил дүньяға таныстырыўға салмақлы үлес қосқан бирден-бир алым дәрежесине еристи. «Едиге» дәстанын үйрениў бойынша өткерилген халықаралық конференциялардың жанкүйерлериниң бири болып, оның әҳмийетли машқалалары ҳаққында қатар баянатлар ислеп, узақ ҳәм жақын сырт еллердиң илимий журналларында бир нешше тезис ҳәм мақалалар жәриялады, дәстанның айырым вариантларын видеотаспаларға түсирип, Республикалық журналларда бастырып шығарды, дәстан қахарманы Едиге ҳаққында қысқа метражлы тарийхый хўжжетли фильмлер жаратыўға қатнасып, илимий мәсләхәтшилик етти. Ең баслысы дәстанның хәр қыйлы машқалалары бойынша 40 (қырыққа) жақын илимий журнал мақалаларын жәриялап, «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» («Билим», 1995) атамасында көлемли (146.т.) монография жәриялап, оның генезиси, жанрлық өзгешелиги, миллий версиялар типологиясы ҳәм поэтикасы мәселеси бойынша пүткил дүнья тюрколог алымлары арасында биринши болып (Ташкент, 1997) докторлық диссертация жақлап, илим докторы, профессор илимий дәрежеси ҳәм атақларын алыўға еристи.

К.Алламбергенов көркем проза ҳәм фольклористика илиминде жемисли мийнет етиў менен бирге, республикамызда билимлендириў тараўының раўажланыўында да салмақлы үлес қосып келген еди. Бир нешше жыллар даўамында республикалық «Қарақалпақстан муғаллими» илимий-методикалық журналына редакторлық етти, айырым арнаўлы көркем ҳәм оқыў әдебиятлары басылымларының жуўаплы, бас редакторы болған.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы лаўазымында ислеў менен бирге, жоқары оқыў орынларының қарақалпақ әдебияты жөнелиси ҳәм қәнигеликлери бойынша бир нешше үлги оқыў бағдарламаларының, сабақлық, оқыў қолланбаларының,

ұлыұма билим беретұғын мектеплер менен орта арнаұлы кәсип-өнер билим журтларына арналған 2 сабақлық-хрестоматияның хәм 3 монография, 300ге жақын илимий, илимий-методикалық мақалалардың авторы. Ол көплеген халық аралық хәм Республикалық илимий-теориялық конференцияларға өзиниң баянатлары менен қатнасқан. К.Алламбергенов бакалавр жөнелиси хәм магистратура қәнигелиги бойынша көплеген шәкиртлер таярлап шығарды, шәкиртлери илим кандидаты хәм докторлық илимий дәрежелерин алыұға ерисип еди.

К.Алламбергенов Республикамызда 1980-жыллардың ақырларынан баслап жәмийетлик искер сыпатында да кеңнен таныла баслады. Усы жылларда ол Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик бериұ, миллий қәдириятларымызды қайта тиклеұ, экология мәселелери бойынша да Республика көлеминдеги жыйналысларда, пленумларда белсендилик етти. 2000-жыллардың басында бир шақырық мүддетке Халық депутатлары Нөкис қалалық кеңеси депутаты болып сайланды. Ол, соның менен бирге, Ғәрезсизлик дәуиринде Қарақалпақстан Республикасы Жазыұшылар Аұқамы президумы ағзасы, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықлар бойынша комитеттиң жуұаплы хаткери, «Әмиұдәрья» журналының Бас редакторы, «Илим хәм жәмийет» журналының бас редакторы, «Қарақалпақ тил билими хәм әдебияттаныұ мәселелери» илимий топламы серияларының Бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы докторлық диссертацияларды жақлаұ бойынша Қәнигелестирилген Кеңес баслығының орынбасары сыпатында да көплеген жәмийетлик жумысларды атқарған.

Устазымыз профессор Кеңесбай Аллаамбергенов өз өмири даұамында көп шәкиртлер таярлап - өзинен үлкен илимий мектеп қалдырды, келешек әулад ушын сарқылмас булақ, миллий мактаныш, мәңгилик үлги - умытылмас тулға сыпатында өз атын мөрлеп кетти.

КӨП ҚЫРЛЫ ТАЛАНТ ИЙЕСИ ЕДИ...

ЕСЕБАЕВ МАРАТ МАТЕКОВИЧ

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен
оқытыушысы, ф.и.б.ф.д.(PhD)*

Өзинің саналы өмирін Республикамыздың илимий-изертлеу, тәлим-тәрбия ислерине бағышлаған оған минсиз хызмет еткен хәм қарақалпақ көркем әдебиятының раўажланыуына белгили дәрежеде ат салысқан көп қырлы талант ийеси Кеңесбай Алламбергеновтың айрықша салмақлы үлесі хәм орны бар.

Жазыушы хәм илимпаз, Кеңісбай Алламбергенов 1954-жылы Қараөзек районында тууылды. Орта мектепти питкергеннен соң 1972-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик институтына оқыуға кирди хәм 1976-жылы табыслы тамамлады. Дәслеппи мийнет жолын 1976-жылы «Жеткеншек» газетасында әдебий хызметкер, соң кәсип-өнер билим журтында қарақалпақ тили хәм әдебияты пәни муғаллими, «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети менен Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында оқытыушы, оқыу ислери бойынша декан орынбасары, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы, факультет деканы, оқыу ислери бойынша проректоры лаўазымларында иследи.

Ол 2013-жылдан баслап Әжинияз атындағы НМПИ ниң Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы хәм усы институтта шығарылған «Қарақалпақстан муғаллими», соңынан «Илим хәм жәмийет» журналының бас редакторы лаўазымында иследи. Ол үлкен алым, устаз сыпатында еки илим докторы хәм он филология илимлери бойынша философия докторларын таярлады.

К. Алламбергенов өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап әдебияттаныу илими тараўанда табыслы дөретиушилик мийнет

етти. Ол «Қарақалпақ әдебиятында айтыс», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Миллий идеология хәм қарақалпақ фольклоры», «Хәзирги әдебий жөнелис», «Қарақалпақ әдебияты», «ХХ қарақалпақ әдебияты», «Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты» сыяқлы бир неше монография, сабақлық, оқыў қолланбалары менен бир қатарда 300 ден аслам илимий мақалалардың авторы. Оның авторлығында қарақалпақ халық дәстаны тийкарында «Әмир Темур хәм Ер Едиге», «Уллы атланыс» хәм «Қырық қыз» драмасы Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы акедемиялық театырында сахналастырылды.

К. Алламбергенов 1985-жылы кандидатлық, 1997-жылы докторлық диссертациясын жақлады, 1994-жылы доцент, 1998-жылы профессор илимий дәрежесин алыўға еристи. 1993-жылы «Дәрйя тартылған жыллар» романы ушын Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Жазыўшы 2018-жылы қарақалпақстан халық жазыўшысы атағын алды.

К. Алламбергенов өзиниң дәретиўшилик еткен дәўиринде қарақалпақ әдебиятының ири жанрларының бири проза жанрында бир қанша гүрринлер, повестьлер, романлар хәм дарамалық шығармалар дәретип өзинен үлкен мийрас қалдырды. Биз жазыўшының қарақалпық көркем әдебиятында жарық көрген көркем шығармаларына шолыў жасып өтпекшимиз.

Көпшилик жазыўшы талант ийелери ең алды менен гүрриң жанрында қәлем тербетип, өз соқпағы менен өз бахтын сынап алатуғынлағы заңлы қублысқа уқсайды. Жазыўшы К. Алламбергенов та өзиниң жазыўшылық жолын усы гүрриң жанрынан баслады. Ол, 1971-жылы өзиниң «Дәслепки бес» гүрриңи менен балалар жазыўшысы спатында әдебиятқа кирип келди. Бул гүрриң 1972-жылы өзбек тилине аўдарылып «Гүлхан» журналында жәрияланды. Жазыўшы усы 1970-жыллардан балаларға арнап «Жер монологи», «Бир ҳасыл ийт еди өзи», «Еки

тайыншақ», «Шөлде де суў болады», «Сағыныш», «Мылтық», «Өшпейтуғын от», «Күшик хэм бала», «Ақшамдағы айқас», «Және бәхәр келди», «Сары сыйыр, қасқырлар, және кишкене Бердибай хаққында бир ўақыя», «Қағаздағы қала», «Саз шерткен бала», сыяқлы бир қатар гүрриңлер дөретти. Жазыўшы балалар өмирине байланыслы ҳәр түрли тематикада, ҳәр түрли образларды жаратып балалар турмасының ишки психалогиясын шебер ашып берди.

К.Алламбергенов 1975-1979-жыллардан балалар әдебиятында усындай көркем шығармалар дөретиў арқалы ол бирқанша тәжирийбеге ийе болды. Енди ол кейинги дөреткен гүрриңлеринде өзине тартымлы сюжетлер менен өмир кублысларының ҳәр түрли машқалаларын тереңирек түсинген ҳалда сюжетлик-композициялық усыллар менен, поэтикалық жол менен сүўретлеп бере алды. Мәселен, оның «Ақ басқур», «Шуғла», «Ала сыйыр», «Нурлы шың», «Нәзик нурлар», «Мәўсимсиз неке», «Убыжық», «Ески нама», «Ыза» усаған бир қатар гүрриңлери жарық көрди. Бул гүрриңлер жазыўшы дөретпесиниң мазмунының идеялық тематикалық жақтанда байығанлығы сезилсе, екинши тәрпи оның көркемлик спатының анағурлым жетискенлигин көрсетсетеди. Бул арқалы жазыўшының қәлеминиң ысылғанлығын көрсек оның көркем образ жаратыўдағы ой өрисиниң кеңейгенлиги, сол арқалы шығармаларында болса психологиялық сүўретлеў усылларының тереңлесип атырғанлығы менен бир қатарда жазыўшының өзиниң жазыўшылық жолы стилиниң қәлиплескелигин көремиз.

Жазыўшының «Ақ басқур» (1977) гүриңин алып қарайық. Бул гүрриңниң-көркемлик дәрежесини жоқарылығын жазыўшының ерисип атырған табыслары көркем сөз шеберлери хэм илимпазлар нәзеринен шетте қалмады, қоллап қуўатланды, оған үлкен баҳа берилди. Мысалы, «Әмиўдәрья» журналы (1977), «Жаслық» (1978) топламы менен «Ўзбекистон адабиёти» (№15,

13-апрель 1984) газетасында «Жалын» (36, 1990) журналында өзбек, қазақ тиллерінде, сондай-ақ автордың жеке топламы менен ХІ класс оқыўшылары ушын арналған «қарақалпақ әдебияты» хрестоматиясында қайта-қайта жарық көриўи менен бир қатарда, Т. Қайыпбергенов, Ш. Сейтов, И. Қурбанбаев, Ә. Атажанов, С. Баҳадырова, Қ. Камалов, И. Өтеўлиев, К. Қурамбаев, Қ. Жарымбетов усаған жазыўшы, илимпазлардың газета-журналларда жәрияланған унамлы пикирлери де дәлилlep турады [Пахратдинов Ә. К.Алламбергенов, М.Бекбергенова. 1. 232]

Мәселен, «Халқымызға белгили жазыўшы Төлепберген Қайыпбергенов қарақалпақ әдебиятына өз дәретиўшилиик усылы, өзине тән талант жөнелисине ийе жас қәлемкеш кирип киятырғанын хәм келешекте оннан жақсы ғана жазыўша шығатуғынлығына жоқары баҳа берип, К.Алламбергеновқа Өзбекстан ғалаба хабар куралы арқалы «Ақ жол» тиледи. «Ақ жол» ға қоса К.Алламбергеновтың өзбек тилине аўдармаланған «Ақ басқур» атлы гүрриңи баспада жәрияланған еди. [Қурамбаев Қ. 2. 2014-жыл №8 (44)]

/К. Аллаамбергеновтың тәбият, экология машқаласы оның көркем шығармаларының сол 1970-жыллардан берли өзи жақсы көрип изленген баслы темаларының өзеге болып келди. Мәселен, оның қарақалпақ, өзбек тиллерінде жәрияланған «Жер монологы», «Күшик хәм бала», «Қуслар қайтқан күн» повест-гүрриңлери усы тематикаға бағышланған шығармалар.

Жазыўшы «Күшик хәм бала» гүрриңинде болса бул инсан хәм тәбият нызамлықларының бузылыў ақыбетлери, трагедиялық жағдайлары менен ушласқанлығын көрсетип берген. Мысалы: «Ол таң жаңа саз берип киятырғанда ғана өзиниң қаланың шетки көшелериниң ең ақырында үйилип атырған тасланды затлардың арасында жатырғанын аңлады. Ол бир умтылып орнынан турмақшы болып еди, шеп қабырғасы шаншып аўырып, ериксиз орнына қайта жатыўға мәжбүр

етти. Сонда ғана кеше оны аямай урғанын, маңлай алдынан тийген соққының зардабын еслегендей болды. Құйрығын эстақырын бир-еки былғап қойып орнына қайта созылды. Бірақ, ол еле өзінің тасланды затлардай ылақтырылып тасланған, адамлардың рехимсизлигинен, бийпарықлығынан азап шегіп атырған тәбият бөлекшесине айланып қалғанлығын сезбейди. Тек ғана бир нәрсе ол да болса үй ийесінің кешегі жөнсіз урған таяқлары ядынан шығар емес...

Дәслепки бир-еки күн услайынша өтті. Күшик бара-бара буған да көнликті. Шыбынлардың ызыңлауына, жағымсыз ийиске де, хәтте, патаслықлар арасынан табатуғын несийбесине де жеркенбей қарайтуғын еди. Күшик тосыннан келген бул бахытқа исенерин де, исенбесин де билмей, әлле ким алдындағын тартып алатуғындай өрли-ғурлы жалмап атыр. Рәхәт деген бунда екен.!

Азанда шелек толы тасландыларды төгіп кетип баратырған бала кәпелимде күшикти тор-қақпанға түсирип алады. Бірақ бул бала бурынғы хожасындай мийримсиз емес екен, күшик оның менен сол күннен баслап-ақ досласып кетти.

Бірақ күшик ушын қууанышлы болып басланған бул күн де кеүйлсизлик пенен тамамланды. Майданшада тосаттан пайда болған хаял балаға бақырып, күшикти қолына илинген таяқ пенен ура баслады. Бийшара күшик энди не қылсын, илажсыз тасландылар үйилип атырған тәрепке қаңсылауы менен қашып кетти.

Кешқурын баланың үйи алдына қызыл белбеули машина келип тоқтады. Адамлар оны көтерип шығып машинаға салып атырғанда, күшик шыдай алмай қаңсылап оларға жақынласты. Бала басын эсте көтерип оған қарады. Бул күни солған тартып қалған көзлеринде қууаныш ушқынлары парлап кеткендей болды. Күшикти сезип қалған адамлар оны және таяқлап қууа баслады. Баланы алып кетти. Буннан соң оннан дәрек болмады. Күшик

көзин жолдан үзбей баланы күтер еди...» [К.Алламбергенов. 3. 65-66.] Гүрриң соңында, күтилмегенде бала да аўырып қайтыс болады. Шығарма жүдә тәсирли жазылған. Бирақ дыққат қойып оқысақ шығармада үлкен мәни бар. Бундағы күшик тәбияттың тымсалы болса, адам-оның туўындысы болыў менен қатар ҳақыйқый хожасы да. Ал, бала-қрсталдай сап тазалықтың, мийирманлықтың, ҳақыйқатлықтың символы. Күшиктиң биринши хожасы оған, яғный тәбиятқа ҳазар келтиреди. Оған бийпарқ қатнас жасады. Мине, усы бийпарық қатнастың ақыбети екінши әўладқа-балаға, ол қаншелли мийрманларша қатнас жасамасын, үлкен кесирин тийгизип атыр. Жазыўшының айтажақ ойы, пикири Ана тәбиятқа ықтыят болыўымыз керек, егер олай болмаған жағдайда тәбият бизден өш алары сөзсиз. Соның ушын оған итибарлы қатнас жасаў кереклигин уғындырады.

«Қуслар қайтқан күн» повестинде айрым инсанлардың тәбиятқа болған кери мунәсебетлери оқыўшы Парахат деген баланың образын жасаў арқалы жазыўшы инсан ҳәм тәбияттың өз-ара қатнас мәселесин улыўма инсанийлық мунәсебетлер менен шебер ушластырып бере алған. Бул шығармалар жазыўшының көркем талғамы жетилисип оның дәретиўшилиги тематикалық жақтан байыўы, идеялық көркемлик сүүретлеў уқыбының өсиўи, жазыўшының үлкен полотнадағы шығармалар жазыўға умтылдырады.

Солай етип К.Алламбергенов роман жанрына усаыинша инсанға ой слатуғын көркем шығармалары менен көп көнликпелерди өзінде қәлипплестирип үлкен таярлықлар менен келди. Жазыўшының «Қыйын өткел», повест ҳәм гүрриңлеринен баслап-ақ, кең тематикалық планға ийе болған, ири социаллық машқалаларды сөз етиўге арналғанлығы ҳәм жоқары идеялық-көркемлик спатлылықты көрсете алыўға ҳәрекет етти. Оның бул шығармаларында актуаль идеялық мәселелерди ортаға қойыўы

көзқарасынан емес, ал оларға авторлық қатнас жасаудағы шеберлиги, турмыс шынлығын өткір хәм кескин конфликтлерин ортаға қоя билиўшилиги менен шағарманың идеялық көркемлик мазмунының артқанлығын көремиз.

Жазыўшы К. Алламбергенов гүрриңлер, повестлер менен бирге үш роман жазды. Олардан «Дәрбент» (1984), «Өмир мәўритлері», (1987), «Дәрья тартылған жыллар» (1991) романларын дөретти. Бул романларда халық турмысының хәр түрли машқалалары сондай-ақ, жазыўшы тәбият экологиясы менен бирге өткен әсирдиң жетписинши-сексенинши жылларға шекем келип жеткен кескин социал-жәмийетлик, руўхый, әдеп-икрамлық конфликтлерди ортаға қояды оны халық мәпи тийкарында дурыс шешип бериўи менен даққатқа ылайық.

Жазыўшының ең дәслепки романы «Дәрбент» деп аталады. Хақыйқатында да бул кәсип-техникалық тәлимнің бир сөз бенен айтылған образлы баҳасы, яғный, жазыўшы роман темасының өзинен-ақ үлкен поэтикалық мәни жүклеген. Мысылы: «Бул мәселени биз Азаматтың ағасы Таўмураттың ўәсиятларындағы мына пикирлерден анық биле аламыз: «Сениң кәсибиң-халықыңның мақтанышы. Сен енди билим менен тәжирийбеңнің беккем түйисип, хақыйқый өмирге тармақ-тармақ жолларды салып атырған кең гузар дәрбенти, кәсип-техникалық тәлимнің хызметкери болғаның менен мақтансаң арзыйды!»[Пахратдинов Ә. К.Алламбергенов, М.Бекбергенова. 4. 236.]

Ең баслысы-жазыўшы бул романда Азамат, Әдилбеков, Турғангүл, Жапбаров сыяқлы адамлардың жәмийетлик өмирдеги турмысын сүўретлеў арқалы хәр бир инсан кәсибин сүйиў оның менен мақтаныш етиў арқалы кәсип-техникалық тәлимнің әхмийетли тәреплерин хәм жаңа техникалық әсир жасларын тәрбиялаўда тутқан орнын анық көрсете алған.

Белгили жазыўшы С. Баҳадырованың көрсеткениндей «К. Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романы. Бул

Романда тубалаўшылық дәўири жәмийетшилигинде жынаятшылықтың өсиўи менен экологиялық апатшылық бир-бири менен байланыста сүүретленеди. Адам баласы менен тәбияттың өз-ара қатнасын сүүретлеўде К. Алламбергенов үлкен тәжирийбеге ийе. Ол бул темаға арналған «Жер монологи», «Күшик хәм бала», «Хақыйқатлық фантастикасы», «Ыза» атлы гүрриңлеринде, «Дәрбент», «Өмир мәўритлери» романларында, «Қуслар қайтқан күн» повестинде тәбият хәм инсан проблемалары мүмкиншилиги болғанынша хақыйқат түрде сүүретленгенлигин атап өтсек болады» [Баҳадырова С. 5. 1993, №217; сан.] –деп билдиреди.

1990-жыллардың басында К. Алламбергенов бул теманы және де толықтырды. Роман «Қәўетерли соқпақлар», «Хүждан иси» деп аталған еки китаптан ибарат. Оқыўшы дәретпени оқыў арқалы сол тубалаўшылық жылларында-ақ, адамгершилик хүжданына дақ түсирмей хақыйқатлық ушын гүресийшилердин де аз болмағанлығын Назар бағман, Жалғас Назаров, Тәжибай ата, Бийбигүл, Бабажановлар образларында шебер бере алған.

Белгили илимпаз филология илимлер докторы, профессор К. Қурамбаев жазыўшы К. Алламбергеновтың дәретиўшилигин жоқары баҳалай отырып, ол хаққында былай келтиреді: «К. Алламбергеновнинг «Умир манзиллари» деб аталған романи ёзувчининг «Чорраҳа» романиги ўхшайди. Шуралар тузумининг носоғлом муҳити, мунофиқона сиёсатининг инсонлар тақдиридаги салбий оқбатлари ёш олим Султоннинг ҳаёт ва кураш йўли мисолида очиб берилади. Султон ҳақиқат, адолат тантанаси учун курашиб яшайдиган инсонлар тимсоли. Асардан кўзланган асосий мақсад ҳам шу-инсон ҳаётда бирор ноҳақлик ёки адолатсизликка учраса, умидсизликка берилмай, адолат ўрнатилгунча кураш олиб бормоғи лозим. Роман шу фазилати билан ҳам ўқувчига ибрат» [Қурамбаев Қ. 6. 2014-жыл №8 (44)]-деп көрсетеди.

Хақыйқаттан хәм жазыўшының сол дәўирди терең түсингенлиги, онда болып атырған жаман иллетлерди серлеўи оған

бир инсан спатында өз мүнәсебетин билдириүи, тубалаўшылық жылларының бет пердесин анық ашып беріүи, шоралар дүзиминиң ширип кулап баратырғанлығын айқын кең полотнода көркем сүўретлей алғанлығы менен шығарма октуаль хәм әхмийетли.

Улыўма айтқанда жазыўшының повест хәм романлары ғәрезсизлик дәўиринен алдыңғы он, жигирма жыллықларда республикамызда жүз берген экологиялық апатшылық трагедиясы заң хызметкерлери турмысы фонында шебер ашып бере алған.

Жазыўшы проза жанрында усынай бирқанша қунлы көркем шығармалар дөреткен болса, ол өмириниң сонғы жыллары драматургия жанры менен де айланысты. К. Алламбергенов «Қырық қыз» дың Қурбанбай жырыў варианты тийкарында 2021-жылы 21-ноябрде қайта сақналастырылды. Автор ҳәзирги заман оқыўшысының талабына сай сол дәўир ўақыяларын көлеми қысқа драмаға сыйдырыўға ҳәрекет еткен. Әлбетте, бул жерде автордың жекке жазыўшылық уқыбы, шеберлиги көзге түседи. Дамтург қосық қатарларын қысқа жыйнақлы етип береди, соған ўақыяларды жайластырыды, сөз саплаўы, ўақыяның мәнсин толық жеткере алыўы, тап бурыннан шайыршылық пен шуғылланып кәлеми ысылған шайырға уқсайды.

Сыншы Аманияз Жүзимбетовтың «Қырық қыз» драмасына жақсы баҳа береди. Мысалы, «Шығарма көлеми жағынан да, ўақыялардың кеңлиги бойынша да мениң пикиримше спектакл сыпатында сахнаға жайғаспайды. Жазыўшы алымның бул дөретпеси көркем фильмге ылайық элементлерге оғада бай, бул шығарманы тайын киносценарий десек те болады хәм усы тийкарында «Қырық қыз» батырлық эпопеясы филмге (сүўретке) алынса оғада үлкен утыс болар еди».[Жүзимбетов А. 7. 123.] - деп көрсетеди.

Бул пикир оғада дурыс, ҳақыйқатанда да бул «Қырық қыз» драмасы кино филм алыўға, ондағы ўақыялар көркем

сюжетлерге жүдә бай, жақсы, сахналық көриниске ийе. Бул хаққанда киносценарийстлер ойланып көрсе болатуғын идея десек асыра айтқан болмаймыз. Улыўма алғанда драма үлкен көлемли дәстанның мазмунын хәм тийкарғы идеясын толық ықшам етип ашып бере алған. Хәр бир образ драмада орны орнында дурыс жайғастырылған, ўақыялардың сюжетлик раўажланыўы сахнада орынлы избе-из берилген.

К.Алламбергеновтың уындай драмасының бири «Әмир Темир хәм Ер Едиге (Уллы атланыс)» тарийхый музыкалы драмаcы болып табылады. Жазыўшы драмада қахарман образларының исенимли шығыўына күшли итибар қаратқан. Сақыпқыранның көринисин шебер сўўретлеп берген. Шығарманы оқып отырғанымызда биз тарийхтан билген Әмир Темир хәм Едиге, сондай-ақ, Тоқтамыс хан образлары көз оңында тап жанлыдай елеслейди. Шығарманың көркем идеясы - халықтың абадан турмыс кешириўин, еркин хәм ғәрезсиз өз алдына ханлық болыў эрманларын биринши орынға алып шығады.

Драмадағы бесинши картинада Әмир Темир хәм оның сарайының көриниси бериледи. Бул картинада Әмир Темирдың өз сарайындағы Дийўанбегиси менен сөйлесиўи келтириледи. Дийўанбеги Әмир Темирге:

Ақыл да, жүрек те бар екен сенде, Енди бизге тек жеңис жарасады, - дейди Әмир Темир. Хәзирети пир хәм уламалар, беклер бир аўыздан бәри қосылып, «даңқ таратсын барлық жерлерге» деп тилек билдиреди. Шығарма жуўмағында Соппаслы Сыпыра жыраў тилинен Сәтемир менен Едигениң бирлик туўын усласқаны, Едил журтын Темирдің Маңғыт-Ноғай журты деп меншиклеп бөлип алып Едигеге тапсырыўы хаққында жыр айтылады.

Бундай драмалық шығармалар сахнада көрсетиў ушын жазылады, оның хақыйқый өмири де, табысы да сахна арқалы мәлим болады. Бул драматург-жазыўшылардан сахна өнеринен

хабарлы болыуын талап етеди. Профессор Қ.Жәрімбетовтың билдиргениндей: «К. Алламбергеновтың драмасы менен танысқанымызда сахна шәртлиликлерин есапқа алып толық орынлағанын көремиз. Сахналық шығарма талапларының бири – бул мүмкин болғанынша тамашагөйге көркем көринис бериу. Хәр қыйлы көринислер, қатнасыушылардың диалоглары, ис хәрекетлери, қыймыл-қозғалыслары арқалы образлар жаратыу хәм усы образлар арқалы авторлық идеяны сәүлелендириу драматургияның тийкарғы жанрлық талапларынан», [Жарымбетов Қ. 8. 2017-жыл, июл №7 (79.)] - деп билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда жазыушының көркем шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығы, тарийхый шынлық хәм оның көркем шығармада сәүлелениуи, образлылық көркем шығарма идеясының жүдә әҳмийетли белгилери болып табылады. Хәр қандай жазыушының идеясы ол дәреткен шығармада поэтикалық мазмунға айналған жағдайда ғана ол көркем идеяға айналады. Бизиң пикиримизше, автор бул мәселеде көркемлик миссиясын орынлаған десек те болады. Себеби, дүнья қубылысларын, тарийхый ўақыяларды образлы қабыллау, қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» деги сюжетлерди қайта ислеу уқыбын көрсете алған хәм драмалық формада сүүретлей алған.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә. К. Алламбергенов, М. Бекбергенова. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы «Қарақалпақстан» баспасы. 2011. Б.232.
2. Курамбаев Қ. Қўш истедод соҳиби. Қарақалпақ әдебияты, август 2014-жыл №8 (44)
3. Алламбергенов К. Қуслар қайтқан күн. Нөкис “Қарақалпақстан” 1995. 65-66 б.
4. Курамбаев Қ. Қўш истедод соҳиби. Қарақалпақ әдебияты, август 2014-жыл №8 (44)
5. Пахратдинов Ә. К. Алламбергенов, М. Бекбергенова. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы «Қарақалпақстан» баспасы. 2011. Б.236.

6. Бағадырова С. Дәрәя тартылған жыллар «Қарақалпақстан жаслары», 1993, №217; сан.
7. Қурамбаев Қ. Құш истедод соҳибі. Қарақалпақ әдебияты, август 2014-жыл №8 (44)
8. Жүзимбетов А. Әмиўдәрә журналы, 2020-жыл № 5 сан.б.123.
9. Жарымбетов Қ. «Қарақалпақ әдебияты» газетасы, 2017-жыл, июль №7 (79).

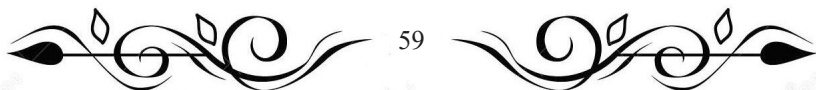
«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДРАМАСЫНЫҢ КӨРКЕМ СҮҮРЕТЛЕНИЙИ ХӘМ ҚАҲАРМАН ОБРАЗЫН ЖАРАТЫҰДА ДРАМАТУРГТЫҢ ШЕБЕРЛИГИ

ЕСЕБАЕВ МАРАТ МАТЕКОВИЧ

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен
оқытыушысы, ф.и.б.ф.д.(PhD)*

Биринши перде көринис пенен басланады яғный Саркоп Аллаяр бийдің салтанатлы сарайынан онша қашық болмыған үлкен алаңлықтағы кең жазық Бий төбеге тигилген ақ отаудың этирапындағы тәбиятты сүүретлеу менен басланады онда ана топрағымызда өскен «ерманы жыңғыл», «жийде», «жигилдик», «гүжимдей әудийип турған ески байтерек»лердің тәбиятымызға сән берип қулпырып турғанлығы сондай-ақ қойыу сая астындағы шыпта төселген оның үстине кийиз, курақ көрпешелер салынғанлығын миллий коларит пенен боялғанын көрсетеди. Сахна усындай миллий көринислер менен байытылған.

Аллияр бийдин Мийўалы қорғанын салдырып питкерип келгенинен хабар тапқан елдің елге бегили ел ақсақаллары, абройлы бий хәм байлар, елге белгили батыр хәм палўанлар, және де өзине исенимли ат қошшы шабарманлар келип Аллияр бийге оң болсын айтып, аўылға аман есен келгенлигине тилеклеслик билдиреди. Мысалы, Шайық баба:

- Ал, бий иним, аман-есен келдің бе,
Алты ай бопты сапар шегіп кеткениңе.
Әбден қәдири өткен шығар елдің де,
Биз қуғандық елге аман жеткениңе.

Жийен-жырау:

-Көз айдын, аға, оң болсын,
Бай дәулетің мол болсын,
Сорау дәстүр, жол болсын,
Хызмет не, аға, бизлерге?

Драмада ўақыялар уалай раўажланып барады Гулайымның ержеткенлиги тилге алынады Шайық баба, «Ақлай куда бурыннан, Қылаў түсер бизлерге», деп ескерит қояды. Драматург ҳәр бир қосық қатарларында ўақыяны тәриплеўи жүдә ықшам анық баянлаған. Мысалы,

Тилеп отсам мен ийман,	«Жаў киятыр, жаў!» дийди.
Бухарадан келди бир мийман.	«Хәммемизден ғаў» дейди,
Дағлап кеўил ханамды,	Шүршит пе, я қалмақ па,
Жеткерди-аў сум хабарды.	Елге түскен салмақ-та![60-61]

Аллияр бий алты улының ишинен душпанға қарсы турып елди қорғайтуған бир де ул таба алмағанына қатты қапа болады. Бурыннан хылықтың жаўы «қалмақлар» болғанлығы ушын, урыстың ийиси шығып жаўдың қайсы күни бастырып келетуғынлығы нәмәлим бирақ жақын арада бастырып келиў қәуипи анық. Мысалы:

Таласты тармар етипти,	Тәслим болса Түркистан,
Сайрамды ойран етипти,	Сығнақты туўры төтөлеп,
Түркистанға өтермиш,	Саркопқа дажетермиш...
Жанды жүйсиз сөтермиш.	Елимизди шөкелер.[1:60-61]

Драматург тарийхқа терең нәзер таслап, жаўдың келетуғын бағдарын қала атлары менен анық келтирип өтеди, яғный

«Талас», «Сайрам», «Түркистан», «Сығнақ», «Саркоп» бул қала атлары ертедегі түркий халықтарының тамалары. Әлбетте Саркопқа шекем төрт қаланың үстинен өтип келетуғынын мәлим етеди. Бул кәуиптің алдын алыў оннан қорғаныў мақсетинде «Мийўалы» қорғанын салдырады.

Мысалы:

Мийўалыны бағ еттиң
Аямай шыбын жаныңды...

Дүнья малды саттырып,
Жоқ жерден жарақ алдырдың...

Шойын менен куйдырып,
Дәрўазасын тикледің,
Ат басындай қулп урып,
Гилтлеп ғана бекледің.

Аршаларды жаптырып,
Алтан, гүмис ғамладың,
Бодан, бедеў бақтырып,
Жаў жарақты таптырдың...

Аллияр бий де келетуғын жаўға қарсы гүресіў ушын жаў жарақларын тақлап таярланады. Аллияр бий балларының қорғанға таласқанына алты улының ишинен душпаннан өшин алғандай бир улының шықпағанына қапа болады. Аллияр бий, алты улының «Гүлайымның ойларын, Түсинбеди балларым» деп өксинеди. Мине көрип турғанымыздай Аллияр бий балларынан қатты ренжийди. Балларының ала аўызлығы оның тынышын алады. *Мысалы,*

Өркенлетип ойымды,
Елди қорғар ер қайда?
Саркоп кетсе қоллардан,
Паналар бизге жер қайда?

Жаўдан өшти алғандай,
Басына зәўлим салғандай,
Ерлер керек елиме,
Шерлер керек елиме! [2:61-63]

Драма авторы тарийхты қысқа ғана көркем қатарларға жайластырып, оның толықтырылған, кеңейтирилген вариантын көз алдына келтириўди зейинли, тарийхтан билимли оқыўшының ямаса тамшагөйдің аңлаў, пәмлеў уқыбына таслайды. Демек, көркем шығармада, әсиресе, драма сыяқлы көлемли қысқа жанр шығармасында қысқа қосық қатарларына үлкен тарийхты

көркемлеп сыйдырыў шебер жазыўшының иси, ал усы көркем қатарлар арасынан үлкен тарийхты аңлаў зейинли тамашагөдин жумысы.

«Қырық қыз» драмасының авторы, К. Алламбергеновке сөз жоқ, ҳазирги заман оқыўшысының талабына сай сол дәуир ўақыяларын көлеми қысқа драмаға сыйдырыўға ҳәрекет еткен. Ёлбетте, бул жерде автордың жекке жазыўшылық уқыбы, шеберлиги көзге түседи. Дамтург қосық қаратарларын қысқа жыйнақлы етип береди, соған ўақыяларды жайластырады, сөз саплаўы, ўақыяның мәнсин толық жеткере алыўы, тап бурыннан шайыршылық пен шуғылланып қәлеми ысылған шайырға уқсайды.

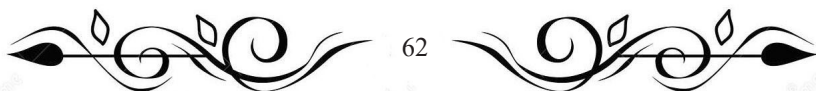
Екинши перде Аллияр бийдин ақ отаўының оң тәрептеги арқаға қарай созылған кең жазира алаңлық жийеклеринде пәкелтек таў шоққылары көзге тасланады. Таў етеклериндеги бийик төбеликке Гүлайымның Мийўалыға кеткенге шекем жасаған балалықтағы ақ отаўы хан шатырындай етип сәнли тигилген. Драманың екинши пердеси усылай басланады.

Драматург К. Алламбергенов ҳеш нәресени нәзеринен шетте қалдырмаған. Себеби драмаға миллий халық аўызеки ўлгилерин киритеди ҳәм оннан шебер пайдаланады. Аўыл балаларының «қашарман», «шүллик», «асық үлеў», «маңлай шерпек», сондай-ақ, «Түлкишек», «Хәкке қайда», «Айқулаш», «Қыз Минайым» қосықларын айтып ойын күлки заўықлары менен ойнап атырған балалар көриниси сүүретленеди. *Мысалы:* Қызлар:

-Айқулаш, айқулаш,
Гүлайымға кушақ аш,
Уйықлап атыр ҳәзир ол,
Гүлайымжан бизге бас,

-Қыз Гүлайым, уйқың қатты,
Жамбасыңа гилтиң батты,
Келген ярың суўыққа қатты,
Оян енди, қыз Гүлайым!

Усылай етип драматург «Айқулаш», «Қыз Минайым» қосығынына «породия» етип өзи дөретиўшилиқпенен қатнас жасайды. Ёлбетте миллий көринислер керек, бизиң ата-бабалырымыздан

мийрас болып киятырған миллий халық қосықтары драманың көркіне-көрк қосып оны безейди. Бул да драматургтың үлкен шеберлиги деп есаплауымыз керек.

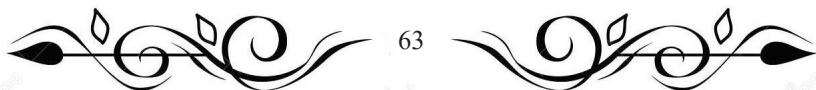
Драмада көркем образ жасау, оларды сюжет бойынша жайластыруу, тийкарғы бас қахарманлар, унамлы, унамсыз, персонаж қахарман образларды жаратыуда драматургтың роли айрықша орынды ийелейди. Гүлайым бас қахарман образына киреди. Драматург дәстанның оргинал вариантынан да шебер пайдаланып та билген. Көпшилик жағдайда автор өз дөретиушилик шеберлигинен келип шығып образларды өзи жаратады. *Мысалы*, Гүлайым образы:

Айсыз түнде шыға койса далаға,
Қараңғы үйге қасыл гаўхар қойғандай.

Нәзер салып келбетине қарасаң,
Турқын оның сом алтыннан соққандай.[3:64-65]

«Туўған елсиз жасап, оны Суртайшаның қолына бергеннен өлген жақсы» дейди Гүлайым. Гүлайым шын жүреги менен эпийўайы адамларды сүйеди. Турмыс хәм бахыт ушын гүрес пенен беккем байланысқан мухаббат хәм дослықты жоқары бахалай биледи. Арслан менен Гүлайымның дослығын буның мысалы ретінде көрсетиўге болады. Гүлайымның ең жақын жолдасларының биреуи-Сарбиназ. Ол дәстанда «бийдай ирең, қой көзли, ақыллы аўыр минезли, жүреги аттың басындай, шаққан шақмақ тасындай», - деп көрсетиледи.

Сыртқы душпанларға қарсы Гүлайым менен бирге оның яры Арслан да драмада шешиўши орынды ийелейди. Оның көркем образы былай етип сүўретленеди, яғный батырға сай таққабил етип, «еки ийни қақпақтай, жудырығы тоқпақтай, қарсы келген жаўларды, қазық қылып қаққандай, айбатына қарасаң, адам түўе досларым, арслан да, қорыққандай, жерден ойып пишкендей, бетиниң өткир ажары, бейиш суўын ишкендей, ашыў етсе егер

ол, қозғалмаған орыннан, таудан тасын тескендей, маңлайынан төксе терлерін, дозақтың оты өшкендей, бийдай ирең қой көзлі, киши пейил нур жүзлі, ақсауыт кийген үстине, найза алған дәстине» [4:228]-деп сүўретлейди. Арыслан түсинде Гүлайымды көрип сүйеди. Бул мухаббаттың бахалығы еки ашықтың бахытлы болыуы менен шекленбестен, еки халықтың дослық сезимлери менен бирликте зулымлыққа қарсы гүрес идеялары менен толы.

Драмада Саркоплы батыр Отбасқан образына айрықша кеўил бөлінген. Отбасқан жаўға топылғанда душпанлар «қасқырдан қашқандай, тоз-тозлары шығады», 7 күн урыста аўыр жараланып, душпан қолына бенде болып түскен Отбасқанды Суртайша қатты азаплайды. Бирақ батырды азаплау да, зиндан да, дар да қорқыта алмайды. Ол Суртайша, дәрьяның ылай суўындай, қызыл қаным аққанша, көзди жумып көсип, геўдеден жан шаққанша, мынау турған жәллатың, өңменге пышақ сукқанша, көзден төгип жасымды, ийилмеспен алдыңа, мәртликке бәнт басымды, кессеңдағы тилимди, сындарсаңда белимди, умытпайман ҳеш ўақыт, бенде болған елимди,-дейди. Отбасқан басып алыўшыларға қарсы гүресте қаҳарманларша қазаланады. Батыр образында халықтың қудирети, оның қаҳарманлығы, турақлығы, потриотизим менен терең суўғарғанлығы айқан көринеди.

Драма да Гүлайым, Отбасқан менен Аллияр бийдің бес улының душпан менен алысап қаҳарманларша өлип жатырғанының үстинен шығады. «Мархумлар арасынан я атасын, я анасын көре алмайды. Саўаш майданының жаўға қарсы ғажжа-ғаж гүрес болып өткен алдыңғы урыс шебине келгенде, өз-өзинен ериксиз иркиледи. Қасындағы Сәрбиназ да, қырық қызы да тоқтайды. Олар өликлер арасынан жүзлеген душпанды бир өзи-ақ қылыштан өтерип, соңғысында астына алып бөктерип, жаў көксине қанжар қадаған ҳалында бүккесине жатырған, жаўрынына найза шаншылған Отбасқан Баҳадырды,

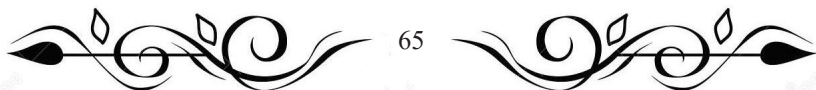

бесеуи бес жерде бес душпанды алқымлауы менен тас болып қатып қалған Аллияр бийдің бес улын, және былайрақтағы төбеде самал менен желбиреп тұрған түркийлердің айдарлы туұын көреді. Сәрбиназ туұды тас қылып услап жатырған Мархумның Шайық баба екенлигин бирден танийды».

Сәрбиназ:

- Төбе жаққа, эне, қара,	Тас боп қатқан қолларда,
Жатыр өлип Шайық баба.	Айдарлы Туұы теңлескен,
Жау атса да еңседен,	Турыпты көкке желбиреп...[5:59]

Отбасқан, Шайық баба, Аллияр бийдин бес баласы басқа да халықтың азаматлары Саркопты қорғап сауашта қахарманларша қаза табады. Аллияр бийдің бир баласы жарадар болып аман қалады. Драмадабасындағы сюжеттерде Аллияр бий балларының ала ауызлығына налыйды. Бірақ душпан анық бастырып келгенде олар өзинің туұып өскен ана жерин душпаннан қорғау ушын қахарманларша урысып жан береді. Усындай қахарманлар образы драматург тәрәпинен шебер көркем етип жаратылған. Бундай драмалық шығармалар сахнада көрсетиу ушын жазылады, оның хақыйқый өмири де, табысы да сахна арқалы мәлим болады. Бул драматург-жазыушылардан сахна өнеринен хабарлы болыуын талап етеді. К. Алламбергеновтың драмасын үйренгенімізде сахна шәртлиликлерин есапқа алып толық орынлағанын көреміз. Сахналық шығарма талаптарының бири – бул мүмкин болғанынша тамашагөйге көркем көринис бериу. Хәр қыйлы көринислер, қатнасыушылардың диалоглары, ис хәрәкетлери, қыймыл-қозғалыслары арқалы образлар жаратыу хәм усы образлар арқалы авторлық идеяны сәулелендириу драматургияның тийкарғы жанрлық талапларынан. Драманы көркем етип сәулелендириуде яки түрлендириуде, сюжетиниң байыуында драматург көркемлеу қуралларынан орынлы пайдалана алған, сондай-ақ, қахарманның ишки дүньясын ашатуғын, дарматизимге толы моментлерди бере алатуғын

көркем усыллардың бири-қахарман манологи. Усындай хәр түрли сүүретлеу усыллардан драматург, драманың терең көркем сәулелениуинде, қахарманлар образын жаратыуда үлкен шеберликлер менен драманың тийкарғы идеясын ашып бере алған.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Алламбергенов К. Әмиүдәрә журналы, 2018-жыл № 4сан. б.60-61.
2. Алламбергенов К. Әмиүдәрә журналы, 2018-жыл № 4сан. б.61-63.
3. Алламбергенов К. Әмиүдәрә журналы, 2018-жыл № 4сан. б.64-65.
4. Мақсетов Қ, Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис.1979.б. 228.
5. Алламбергенов К. Әмиүдәрә журналы, 2018-жыл № 5сан. б.59.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВ ГҮРРИҢЛЕРИНДЕГИ КӨРКЕМЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР

КТАЙБЕКОВА ЗУЛФИЯ КЕНГЕСБАЕВНА

*филология илимлери бойынша философия докторы (PhD),
Әжинияз атындағы Нөкис мәлекетлик педагогикалық
институты*

Аннотация: Мақолада қарақалпақ халқининг таниқли ёзувчиси К.Алламбергеновнинг ҳикоялари таҳлил қилинган. Тадқиқот объекти сифатида адибнинг “Оқ басқур”, “Мавсумсиз никоҳ” асарлари ўрганилган. Асарларида иккинчи жаҳон урушининг оғир оқибатлари, халқнинг турмуш тарзи мисоллар асосида таҳлилга олинган.

Калит сўзлар: ҳикоя, тематика, маҳорат, сюжет, композиция, образ, миллий колорит, стиль.

Аннотация: В статье анализируются рассказы К. Алламбергенова, известного писателя каракалпакского народа. В качестве объекта исследования были изучены произведения писателя «Ак Баскур», «Внесезонный брак». В его работах на примерах анализировались тяжелые последствия Второй мировой войны, образ жизни народа.

Ключевые слова: рассказ, тема, мастерство, сюжет, композиция, образ, национальный колорит, стиль.

Abstract: The article analyzes the stories of K. Allambergenov, a famous writer of the Karakalpak people. The writer's works "Aq Baskur", "Seasonless Marriage" were studied as an object of research. In his works, the severe consequences of the Second World War, the way of life of the people were analyzed based on examples.

Key words: story, theme, skill, plot, composition, image, national color, style.

Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Кеңесбай Алламбергенов – карақалпақ әдебиятында өзиниң көп санлы прозалық шығармалары, роман-повестьлері, гүрриңлері менен кеңнен танылған тулға. Оның қәлеминен дөреген хәр бир шығармасы миллий прозамыздың идеялық-тематикалық, жанрлық хәм формалық жақтан раўажланыўына салмақлы үлес болып қосылды. Жазыўшының карақалпақ прозасында гүрриң жанрын раўажландырыўда да хызметлері айрықша. Оның «Ала сыйыр», «Ақ баскур», «Нурлы шың», «Ески пана», «Мәўсимсиз неке», «Шуғла», «Ыза» сыяқлы бир қатар гүрриңлеринде турмысымыздағы күнделикли тиришилиқ жағдайларды, дәўир шынлығын көркем сәўлелендирилген. Сондай-ақ, хәр бир гүрриңинде турмыслық машқалаларды ашып бериўде хәр қыйлы минез-қулықтағы, түрлише көзқарастағы адамлардың ис-хәрекетлерин, хәр түрли кәсип ийелериниң ислеген ислерин жанлы түрде, қызықлы ўақыялар жәрдеминде сүўретлеп береді.

К.Алламбергеновтың «Ақ басқур», «Мәўсимсиз неке» гүрриңлери екинши жәхән урысының аўыр ақыбетлерин сәўлелендирген шығармалардан саналады. «Ақ басқур» гүрриңиндеги ўақыялар хроникалық сюжет тийкарында жазылған. Шығарма сюжети дәслеп жумыстан күндегиден кешлетиңкиреп қайтқан апаның бағ ишинде жаслардың сыбырласып, яғный, баласы менен бир қыздың ушырасыў эпизоды менен басланады. Баласының ер жеткенин аңлаған ана үйдеги хожалыққа керекли нәрселерди жаңартыўға тырысады. Кейинги эпизодта ананың көз алдында күлимлеген, қулпы дөнген, күндей күлген келини, томпаң-томпаң жуўырысқан қара домалақ балалар бирме-бир келе береді хәм өз алдына отаў тигиў керек деген шийрин ой-қыялларға берилип жүргенинде «ел басына күн туўып», урыс басланғанлығы ҳаққындағы суўық хабар тарқалады.

Ананың жалғыз улы да урысқа атланады. Соңғы эпизодта азанлы - кеш атызда, кетпен урып, түни менен басқур тоқып, тынбай ҳәрекет еткен ғәрип ана, баласынан хат алып турыўының арқасында, оның үйине аман-есен қуўысыўын тилеп, уйқыдан кешип, жақсы нийет пенен басқурды тоқып питкериўге асығады. Күннен күнге иси өнип, әжайып ақ басқур болажақ.

Баласынан келип турған хаттың үзилип қалыўы, ананың жүрек кесели жанын жегендей жесе де хат келиўинен үмит етип, басқурды питкериўге асығыўы, лекин «қара хат» келип, ананың ет-бетинен гүрс етип оқыўшы қалбин де ләрзеге салады.

Жазыўшы гүрриң арқалы урыс дәўириниң халқымыз басына салған аўыр ақыбетлерин бир ананың тәғдири мысалында сүүретлеп берген. Шығарма композициясында төрт эпизод арқалы басқур тоқыған ананың қуўаныш хәм тәшўишлери, ишки психологиясы көркем шеберлик пенен жанлы түрде айқын сәўлеленген. Бул гүрриң ҳаққында Ә.Атажанов төмендегише баҳалы пикирлерди билдиреди: «Ақ басқур»да бүгинги күнде шаўқымға дым хәўес, детектив шығармаларды бас көтермей

оқытуғын жасларды қызықтырғандай баса-бас ұақыя жоқ. Бирақ, салмаклы ой, терең лиризм, күшли лиризм бар...» [2.10].

Урыс қаншадан-қанша аналарымыздың үмитин пуш етип, сүйиклисин күткен нешше-нешше гөззалларды сағыныштан сарғайтып, азаматларының жолларына дилгир етти.

Автор гүрриң жуўмағын төмендегише сўўретлейди:

... Аппак болып таң атты. Әжайып таң, күткен таң еди бул таң. Ол сүйген нурлар еди, бул нурлар... [1.55]

Жазыўшының шеберлиги, соннан ибарат, бул сўўретлеў арқалы урыстың тамам болғанын көркем образлы сөзлер менен эмоциональ, тәсиршеңлигин жеткерип бере алған. Әттең, баскур питсе баласы келетуғындай перзентин күткен ғәрип ана бул таңды көре алмады». Тек бир нәрсе үзилип кеткендей жүрек тусы шым ете қалды.

... Ауыр соққы сымдай тартылған аппак қыл киби, қатар-қатар жиплерди тамырлардай тарамысларды да, қаслық еткендей үзиле берди, үзиле берди [1.55].

Жазыўшы бул мысаллар арқалы баласын зарығып күткен ананың трагедиялық аўхалы баскурдың жиплериниң үзилиўи менен параллель түрде сўўретлеп берген.

Автор гүрриң сюжетин ашып бериўде диалог хәм монологлардан өнимли пайдаланған. Мысалы:

- Сөйтип сүйгениң бар екен ғой?
- Бар болғанда қандай! Ондай қыз жоқ дүньяда...
- Сўўрети барма?
- Жоқ өзи ... Тап хәзир қасымда мениң!

Сыбырлап шадлы күлкиге уласып кетти. Ана, «Айтпасаң да билдим, шырағым,- деп қойды ишинен. - Жумыс, жумыс... Айнанайын-аў, ержеткениңди сезбегеним бе?» [1.51]

Бунда қахарманлардың диалоглары менен ишки монологлар аралас берилиўи арқалы шығарма сюжети раўажланып барады.

Жазыўшы гүрринде баскурды сўўретлеўде қарақалпақ халқының миллий колоритин ашып бериўге ерискен.

Ақ баскур – бул, кара үйдin ишинен айландырып орап қоятуғын енли етип нағыслар тоқылған зат. Ақ баскур - қызыл баскур - баскурдың түрлери [3.212-213].

«Бирақ, дигирманханада «бастырыўлы турған ески кара үйдin уўық, керегелерин көргенде бул ойынның түбине жеткендей болады» [1.52].

«Енди, мине, уўық та керек, үзик те керек...» [1.52].

Уўық – кара үйдin негизги билеклеринин бири, иймек жағы керегениң басына бекитилип, сүйирленген уши шаңараққа киргизилип, оны көтерип туратуғын қада, сырық [6.392].

Үзик- кара үйдin уўығының үстин айландырылып жабатуғын кийиз [6.402].

Кереге- тоғай талдан хәм жиңишке кара талдың қадасынан исленген кара үйдin қаптал бөлегинин бир бөлеги [5.40].

Отаў – ший менен қоршалып, кийиз бенен жабылып қойылатуғын көширип тигиўге қолай ағаш үй, кара үй [6.328].

Халқымызда автор тәрeпинен миллий колоритти бериўде кара үй, оған керекли дәскелер уўық, үзик, кереге – булардың бәри кара үйге, яғный, отаўға тийисли затлар шығармаға айрықша көркемлик бағышлаған. Әсиресе, ақ баскурды тәриплеўдеги сўўретлеўлер айрықша, өзгеше заўық бағышлайды: «Басы қызыл реңлер, қызыл болғанда қандай – лалаптай! Изи жасыл дөнип барады. Бул, сонда да ақ баскур өне бойына ақ реңлер тарқалады, ақыры кемпирди аяған болмаса, баскурға басқалардың да хәўеси кетип жүр. «Әжайып нәрсе екен» – дейди көргенлер [1.54].

Жазыўшы баскур реңлерин бериўде әжайып таўыс киби қулпырған көринисти көркем бояўлар жәрдеминде көз алдымызда сәўлелендиреди.

Автор ананың кеўил кеширмелерин, оның сыртқы көринисин, ғайбарлығын төмендегише сўўретлейди: «Ана димарланып кеткендей жапсағын жапсақ екен деп жүрген жоқ. Хәр кеткенде тисленип турып таслайдыма дейсең! Кеўлине жерди емес, жайды жексен етип, тилким-тилким туўрап атырғандай. Үйине келип және тақаты жоқ, қашан жатып, қашан турғанын билмейди... «Не

қылады екен ғәрип жанын буншама қыйнап! Басқур тоқығанын қоя-қойса болады ғой. Бийшараның куў сүйеги қалыпты...» деседи журт.Оған өзиники жөн» [1.54].

Ананың ишки ой пикирлерин бериў менен бирге, сыртқы көринисин, журттың аяўшылық сезимин персонажлардың баянлаўы арқалы ашып бериўге ерискен. Жазыўшының ўақыяларды хат арқалы жанландырыўы, деталластырып сўўретлеўге айрықша итибар қаратқан.

Жазыўшы «Ақ басқур» гүрриңи арқалы урыс дәўиринин қайғылы көринисин ананың образы этирапында көркем сўўретлеўге ерискен.

«Мәўсимсиз неке» гүрриңинде де урыс зардабынан жүреклері шыл-пәрше болған кемпир-ғаррының шаңарағындағы турмыслық ўақыялар сәўлеленген. Жалғыз қызы турмысқа шығып кеткеннен кейин, кемир-ғарры оның Избасар атлы баласын асырап алады. Бала тәбияты өзгеше болып өседі. «Бойы атасынан қалыспаса да, оның менен бир көрпеде жатып жүрди» [1.67].

Кемпир-ғарры асығыслық етип ақлығына қыз излеп, Узақбайдың қызын айттырып той баслайды. «Балалықтан шығар, қыз узатылар қызларға усап жыламады, көзине бир тамшы жас та алмады» [1.67].

Той күни баланың кетип қалыўы, бес үйли шарўа аўылын тик аяққа турғызады. Қызының үйине келгенде, бала атасын қайтып көрместей болып, исинип отыр екен.

Гүрриң арқалы автор, еле балалығы басым өспирим жигит пенен нәўше қыздың шаңарақ қурыўдың не екенлигин түсинип жетпеген тәғдирин сўўретлеген. Олардың турмысының бундай түс алыўына сол дәўирдеги урыстың аўыр ақыбети еди.

Қартайған Алтын кемпири менен Мамбет ғарры асығыслық етип, «бес күнлик өмирдің ишинде қолларынан суў алғандай келин түсип, шаўлық сүйип кеткиси келген бе, қулласы, асығыслық етеди» [1.67].

Жазыўшы гүрриң темасының атамасын «Мәўсимсиз неке» деп қойғаны да тосыннан емес. Яғный, турмыстың ашшы-душшысын татып көрмеген ойын баласының, балалығы басым жас қыз бенен атастырылып, тойының болыўы, ерте, күтилмегенде турмыс қурыўы теманың идеясын ашып берип тур.

Атасы менен бир көрпеді жатып жүрген баланың өкпелі үйінен кетіп қалыўы хәм атасын көргенде ериксіз еңіреп жылап жиберіўи, оның шаңарақ қурыўға таяр емеслігін аңлатып тур.

Жазыўшы гүрриң ўақыяларын ашып беріўде, қахарманлардың психологиясын, ишки жан дүньясын айрықша стильлік өзгешелік пенен сүўретлеп бере алған.

Жуўмақлап айтқанда, К.Алламбергенов қәлеми ысылған, тәжірийбели жазыўшы. Келешек әўлад ушын оның хәр бир шығармасының тәрбиялық әҳмийети оғада үлкен.

Пайдаланылған әдебиетлар

- 1.Алламбергенов К. Қыйын өткел. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987
2. Атажанов Ә. Талант тулпарына минип... – Нөкіс: Билим, 2012.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. II том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.
- 5.Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.

К. АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «АЛТЫН ҚАЗЫҚ» ТАРИЙХЫЙ-ДРАМАЛЫҚ ДӨРЕТПЕСИНДЕГИ ТУРМЫС ШЫНЛЫҒЫ

А.Ж.УТАМБЕТОВА

*филология илимлериниң кандидаты, доцент, үлкен илимий
хызметкери Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар Илимлер
илим изертлеў институты*

Аннотация: Мақола К.Алламбергеновнинг «Алтын қазық» роман-эссесига бағишланган бўлиб, бунда олимнинг қорақалпоқларнинг «қостамғалы руўы» бўлган Нуртай ботир Жангелди ўғли ҳақидаги маълумотлари кенг муҳокама қилинган.

Аннотация: Статья посвящена роману-эссе К.Алламбергенова «Алтын қазық», в котором широко обсуждаются сведения ученого о сыне Нуртая батыра Джангельди.

Abstract: The article is devoted to the novel-essay by K.Allambergenov «Алтын қазық», in which the scientist's information about the son of Nurtai batyr Dzhangeldi is widely discussed.

Таянч сўзлар: асар, роман-эссе, тарихий-драма, бадий, публицистика, мустақиллик, эркинлик, инсон, халқ, қаҳорман, образ, пролог, пейзаж.

Ключевые слова: произведение, роман-эссе, историческая драма, художественный, публицистика, независимость, свобода, человек, народ, герой, образ, пролог, пейзаж.

Key words: the work, the novel-essay, the historical drama, the artistic, the journalism, the independence, the freedom, the person, the people, the hero, the image, the prologue, the landscape.

«XVIII эсирдеги Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреси XIX эсирдеги Ерназар Алакөз баслаған халық көтерілислериндей халық тарийхында әҳмийетли орын тутқан». (К.Алламбергенов «Алтын қазық» Нөкис 2023,146 б)

Мине, бул келтирилген қатарлар мархұм устазым К.Алламбергеновтың аталған жүдә әхмийетли «Алтын қазық» деп өзи қойып кеткен тарийхый-драмалық илимий-көркем публицистикалық роман-эсседен алынған болып, ол усы дөретпениң хақыйкый орайында турады.

Әлбетте, хәр қандай халық өз азатлығына, ғәрезсизлигине умтылатуғыны сөзсиз. Халық мудары еркинликти қәлейди, бул хәр бир инсанның да әдиўли әрманы. Бирақ усы көпшилиқ жәәмәтти бир орайға, яғный жазыўшы- илимпаз К.Алламбергенов белгилегениндей «Алтын қазық» әтирапына жәмлеп, топлап хәрекет етиў хәммениң қолынан келе бермейди. Бул ушын үлкен хәм сезимтал жүрек, бийик ақыл-парасат пенен айрықша батырлық, қахарманлық рух, шөлкемлестириўшилиқ уқып-талант зәрүр. Усы типте биз хәзирге шекем әжайып тулғалар қатары Амангелди, Айдос бий, Ерназар Алакөзлерди айрықша бәлентке қойып, бийик әрман шоққылары деп есаплап келген едик. Жазыўшы Т. Қайыпбергенов жоқары идеаль сыпатында жарқын образын жаратқан Маман бий тек ғана усы әрман жолында Россиядан мәдет күтип өз өмирин қурбан етти. Буннан басқа бир нешше бий хәм халық басшылары биресе русларға, биресе қазақ, гейде Бухара, Хийўа ханлықларына жалтақлап өмир сүрип хәрекет етти. Олар да усы жолда өз өмирлерин биймезгил сарплады деп айтыўға туўра келеди.

Мине, усындай етип көп жаўгершилиқлер себепли хәм өзлери бағынып, ғәрезли болып отырған хәр қыйлы ханлықларға бас көтериўди шөлкемлестирген бабалардың, қахарманлардың ең уллылардың бири Нуртай батыр болып есапланады. Ал мархұм устазым, еле топырағы кеўип үлгермеген К.Алламбергеновтың «Алтын қазық» дөретпесин оқып көпшилиқ китап оқыўшылар хайран қалып, романнан таўсылмас идеялық-эстетикалық заўық алып, жүйрик қәлем ийесине рахметлер жаўдыратуғыны сөзсиз деп ойлаймыз. Өйткени романда ең алды менен илимпаз-

жазыушының жеке таланты нәтийжесіндеги алып көрсетилген көп илимий хәм аўыз-еки дәреклер, оларды көркем поэтикалық бояўларға дөндирип жазыўдағы әжайып шеберлик кимди болса да толқынландырып, өзине тартады.

Роман эссени ең биринши мәртебе нағыз көркем шығарма деп есаплайтуғын болсақ, онда автордың дөретиўшилиик фантазиясының күшинен дөретилген ҳақыйқый өмир, тарийхый турмыс картиналарының сәўлелениўине ондағы сүүретленген тәбият көринислери – пейзажлардан баслап, жеке инсанлар, әдебий қахарманлардың, тарийхый образ прототиплериниң де сыртқы келбет көринислери портретлерине шекем, олардың ис-хәрекет, қыймыл-қозғалыслары, айтқан хәм сөйлескен өз-ара сөзлери-диологлар, ишки монологлар хәм олардың автор сөзлери, жазыўшы монологлары менен тығыз биригип синтезленип кеткен формалары барлығы көркем сүүретлеў усыллары, тил шеберликлери – оның лексико-семантикалық бирликлери, жеке сөзлер эмоциясы, сөз тиркеслериниң өткирлиги менен айырым орынларда олардың экспрессивлиги менен эстетик ләззети китап оқыўшыларға күшли тәсир етеди. Ал бул жанрлық-стильлик жақтан қоспалы дөретпедеги ислетилген илимий дәреклердиң байлығына жүдә қайыл қаласаң хәм олар анығында К.Алламбергеновтың нағыз илимпаз-профессор екенлигинен оның «Едиге» сыяқлы дәстан ҳаққында мийнет авторы екенлигинен дәрек берип турады. Усы барыста роман-эссе, тарийхый драмалық дөретпе авторы үлкен тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазлар Б.В.Андрианов, С.Камалов, М.Нурмухаммедов, С.П.Толстов, В.В.Велдихов, Ә.Пахратдинов, М.Тлеўмуратов, А.Төреев, О.Юсупов, Ғ.Хожаниязов хәм тағы басқа көплеген авторлардың пикирлерин орынлы келтирип, оларды өз ойлары менен, тарийхтың объектив ағымы хәм әдебий қахарман Нуртай батырдың қахарманлығын көрсетиў ушын тарийхыйлық пенен көркем образдың синтезин дөреткен.

Бул пикиримиздің дәлийли сыпатында устаз илимпаз-жазыўшының дәретпесинен айырым текстлик мысаллар келтирсек;

«Ерлик ис еткен ер Нуртай» (Жийен жыраў)

«Бул жердеги (Мәкандағы, Ұатандағы) әскерлердің көпшилик бөлеги қарақалпақлардан қуралды... Қостамғалы Нуртай бий олардың сәркардасы еди». (Шермухаммед, Мунис, Мухаммед-ризо Оғахий) ямаса төртінши баптағы эпиграф:

Жангелди бабаң жаўлатпай
Оның уғлы Нуртай, Қонтай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахметуллах болған екен.
Хайдардың еки уғлы бар,
Малға салған тамғасы бар,
Тамғасы қос болған екен.

(Бердақ. «Шежире»)

Демек, булардың барлығы да толығы менен шығарманың тарийхыйлық реальлығын, объективлик хәм оның өткен дәуірлерде көркемлик формада жазып қалдырғанын дәлийлеп турады. Әлбетте, булар илимпаз-жазыўшыға йош қанатларын бәлентке сермеўге илхәмландырғаны сөзсиз.

Енди К. Алламбергеновтың бул әжайып мийнетиниң «Ирге қазық тойы» деп аталған прологиндеги мынандай пейзажға итибар берейик. Ол дәретпеде «... драмалық көринистеги пролог» ден берилген.

Роман-эсседә жазылған тарийхый орынлар пейзажы, бәлким, хәзирде сақланған шығар, мүмкин ол бираз өзгерислерге ушыраса қойғанда да олар халық ядында сақланып қалған, халық дана сөз зергерлеринен есапланған жыраў-шайырлар арқалы бизге шекем жетип келген. К.Алламбергенов жыраўшылық өнериниң хасыл дәретпелеринен есапланған «Едиге» туўралы эпосты терең изертлеген илимпаз болғанлықтан романды Нуртай батырдың

излери, таңбаларын қалған топырақты жанландырып пейзажлар жаратқан.

К.Алламбергеновтың қоспалы жанрлық-стильлик дәретпесінде прологте халықтың миллий тарийхый этнографиясын анық сәўлелендирген сүўретлеў детальлары, биринши-екинши хәм көп даўыслы ариялар, халық қосықлары менен диологлар сыпатындағы поэзиялық қатарлар, аяқ-ойын, халық ойынлары, жыраў, атқосшы, Нуртай батыр, халық руў бийлериниң поэзия формасына енгизилген сөзлери жүдә орынлы келтирилип пайдаланылып сүўретлегени шығармны рәң-бәрең драмалық сахналық көринислерге бөлейди. Мысалы солардан:

Нуртай батыр :

- Қандай жаксы бәхәр деген,
Елге ырыс-нәхәр деген.

Атқосшы :

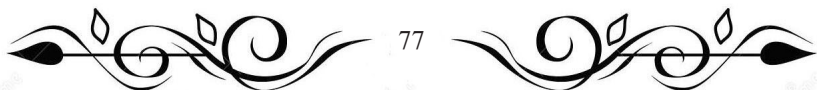
- Шүкирмиз көп кудаға,
Қыстан шықтық аман, аға! [1:12-13]

Нуртай батыр:

- Талай қыслар өтпеди ме?!
Жанды жүйсиз сөтпеди ме,
Дүнья деген асаў дәрья,
Дегиш алып кетпеди ме?!
Ул Румға, қыз Қырымға,
Дәрбедар боп кетпеди ме?!
Қызыл қумды кешип өтип,
Қуйын болып еспедик пе?!
Даштан саңлақ таба алмай,
Тикенли жол өтпедик не?!
Едил-Жайық жайлаў болмай,
Еतिकли суў кешпедик не?! [1:13]

(«Дашт»- хәзирги Қазақ далалары, бурынғы Дашти-Қыпшақ мәмлекети далалары - К.А.)

Келтирилген текстлер сыяқлы қатарлар арқалы К.Алламбергенов пүткил қарақалпақ халқының аўыр ақыбетли

көшпели тарийхын Нуртай батыр тилинен, оның көз алдына елеслетіу арқалы келтирип, оларды атқосшы кәткуда бий, жырау, пүткил халайық сөзлериниң ария-диологлары арқалы сәулелендириуи жазыушы-илимпаздың шеберлигин аңлатады.

Автордың көрсетиуи бойынша; «тарийхый драмалық, илимий көркем публицистикалық роман-эссе» деги келтирилген орынлардан тысқары оның бир неше бап хәм бөлимлери хақыйқый көркем әдебиат дөрөтпениң талапларына муўапық формаларға сәйкес түрлерде өзине тартымлы тема атлары менен қойылғаны дыққатқа ылайық. Мысалы «Ирге қазық тойы», «Алтын қазық ямаса таңдағы түс», «Ақлай куда түсиу», «Биринши саўаш», «Аўыз-еки хәм жазба дереклерде Нуртай хаққында»,хәм тағы да басқаларда өзине тартымлы, саналы дөретиушилиқ қыял арқалы табылған сюжет детальларының публицистизм менен, илимийлик пенен тығыз биригиуи романды жоқары идеялық-эстетикалық дәрежеге келтирип тур. Әсиресе, айтылған «Алтын қазық ямаса таңдағы түс», «Ақ боз ат», «Ақ боз ат ушын саўаш» бөлимлериндеги қахарманлық ис-хәрекетлер менен әдебий образларды олардың қыймыл-қозғалысларын, көрген түслерин сүүретлеу усыллары арқалы көркем психологизм принципін өткірлестирип қолланыу устаз, жазыушы-илимпаз ағамның сөзсиз үлкен табысы, мақтанышы деп есаплауға болады. Ондағы қолланылған фольклорлық текст қатарлары жүдә орынлы хәм олар романды өзгеше шеберлик хәм ой-пикир тереңлигине безеп тур. Солардан жүдә өзине тартымлы сюжет эпизодларынан есапланған Әнетай деген бийдің қазақларға елши болып баратуғын сапары алдындағы хәдийсе, диологлардың тиришеңлиги, реальлығы менен сатира-юморлық характерине қараңыз:

«— Хай-й, шырағым-ай, баяғы Әденетай демесең... Бараман. Маған бир тәуір ат тауып бер. Қара есек қанша жерге апарады?!»

– Көк жулын қорада. Ертлеп қойдым...

– Хей, хей, батыр! – Сөз аңғарын бағып отырған Өмиркул оның алдын кес-кеследі. – Қазақта мен билмейтуғын бий жоқ. Бий ағамды жалғыз жибермейік. Маған да ат тауып бер!

– Қатынымды мине-ғой! – Мамыт ашыұға минді.

– Енди-ше, не қыламыз?! Бийдің артынан жаяұ жүремен...

– Сениң көкейиңди кесип тұрған жас бағланның гөши- ғой!

– Қазақлар өзинди сойып қоймасын!

– Үлкен ұай-ұай сонда болар...

Жигитлер Өмиркулды жаяұ бираз жерге узатып салды. Аұыл бираз алыслаган соң Әнетай аттың басын тартты. Артындағы (шапаны жалпылдап пияда киятырған) Өмиркулды күтип тұр.

– Әй, курғыр, мингес енди!

– Өзим де асығып киятырман-ғой! –Ол көк жулындың саұырына ырғыды.

– Ұа-ха-ханың көкеси енди болған шығар. [1:97-98]

Бұл орынлар қазақ жазыұшысы З.Шукировтың «Сыр бойы» романынан алынып, Қ.Алламбергенов өз дөретпесінде пайдаланыұы автордың бір өзгеше усылы, тарийхый шараят хәм образларды тереңлестиріұ жолы деп қабыл етсек болар еди.

Улыұмаластырып айтқанда Қ.Алламбергеновтың бұл қоспалы жанрлық стильлик қәсийетлери мол жаңашыл дөретпеси илимпаз-жазыұшының бүгинги қарақалпақ прозасы менен тутас көркем сөз өнеримизге қосылған үлкен бақалы саұға деп есаплаұға болады. Қайталанбас дөретпе көркем миллий тарийхый романшылығымызды жаңа бір үлкен тарийхый шахс образы менен байытты.

Пайдаланылған әдебиатлар:

1. Алламбергенов К. Алтын қазық. –Нөкис.: «Авангард-баспа», 2023.
2. Алламбергенов К. Тарийхты үйрениұде Бердақ «Шежире»-синиң тутқан орны. –Нөкис.: «Еркин Қарақалпақстан», №134(18972), 9-ноябрь 2010.

3. Алламбергенов К., Утамбетова А. Қарақалпақлардың Жаңадәрйә тарийхының гейпара мәселелери хәм Бердақ «Шежиреси». –Нөкис.: «Әмиўдәрйә», №4, 2010.

4. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии в XVI-XVII вв. –Ташкент.: «Фан», 1985.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «АЛТЫН ҚАЗЫҚ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

КОШКАРБАЙ МАТИМОВ

Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Аннотация: Ушбу тезисда К.Алламбергеновнинг "Олтин қозық" асарининг жанрий хусусияти ҳақида сўз боради. Қорақалпоқ адабиётида роман-эссенинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда ушбу адибнинг ушбу асари жанр талабларига жавоб бериши далилланган.

Аннотация: В этом тезисе речь идет о жанровой особенности произведения К.Алламбергенова "Золотой кол." Доказано возникновение и развитие романа-эссе в каракалпакской литературе, а также то, что данное произведение этого писателя отвечает требованиям жанра.

Abstract: This thesis discusses the genre characteristics of K. Allambergenov's work "Golden Stack." The emergence and development of the novel-essay in Karakalpak literature and the fact that this work of this writer meets the requirements of the genre have been proven.

Таянч сўзлар: трансформацияланган жанрлар, роман-эсселар, тарихий-публицистик асарлар, Нуртай ботир тарихий образи

Ключевые слова: трансформированные жанры, романы-эссе, историко-публицистические произведения, исторический образ Нуртай-батыра

Keywords: transformed genres, novels-essays, historical and journalistic works, the historical image of Nurtay the hero

Хәммемизге белгили, ХХІ әсир интеллектуаллық потенциал, ой-пикир хәм инновациялық технологиялар әсири сыпатында инсаният алдында жаңадан-жаңа горизонтлар ашыў менен бирге биз алдын көрмеген, дус келмеген кескин машқалаларды да келтирип шығармақта. Бүгинги қурамалы хәм қәуипли заманда жазыўшының инсанияттың ертеңги күнин ойлап, адамларды жақсылыққа, мийрим-шәпәт хәм кеңпейилликке шақырыўға қаратылған әдебий шығармалары хәр қашанғыдан да үлкен әҳмийетке ийе болмақта.

Мине, усындай бир дәўирде қарақалпақ әдебиятында да дүньялық әдебиятта үстем болған жанрлық формалар, қоспақ жанрлар, жанрлар кесиспесинде жанрлар пайда болмақта. Атап айтқанда прозалық шығармалардың эсселесиў тенденциясы, илимий-публицистикалық, этно-тарийхый бағдардағы роман-эсселер, повесть-эсселер, очерк-эсселер, мемуар-эсселер, тарийхый-публицистикалық эсселер хәм т.б. қоспа жанрлардың қәлиплескенин көриўге болады. Бундай қоспа жанрлар жазыўшы К.Алламбергеновтың көркем дәретиўшилигинде нәзерден шетте қалмаған. Жазыўшының сәл ертелеў жәрияланған «Қыйын-өткел», «Сап сезимлер сағымы» повесть-новеллалары хәм өмириниң соңғы демлеринде жазып питкерген «Алтын қазық» шығармасы пикиримиздиң дәлили. Бул формадағы шығармалар, әлбетте, қарақалпақ әдебиятында үлкен жаңалық хәм сийрек ушырасатуғын жанрлық формалар. Жазыўшы кейинги дәўирлерде көркемлик-формалық изленислер менен машқул болып, айрықша дәретиўшилик эксперимент жасап, жазыўшылық шеберлигин жетилистирип атырған еди.

К.Алламбергенов илимпаз, жазыўшы хәм драматург сыпатында кең жәмийетшиликке белгили. Оны кейинги жыллардағы

илимий бағдары хәм әдебий дәретиўшилиги қарақалпақлардың XVIII әсирдиң екінши ярымындағы Сырдарьяның төменги қуярлығынан Түркстан қаласына шекемги көлденең созылып жатырған кең аймақта қарақалпақлардың Жаңакент, Сығнақ, Сайрам қалаларын тиклеўи хәм Нуртай батырдың сәркардалық саўаш машқыларын изертлеўден ибарат болды. Жазыўшының «Алтын қазық» шығармасы мине усы дәўир ўақыяларына арналады. Бул шығармаға тарийхый-драмалық, илимий-көркем публицистикалық роман-эссе деп жанрлық атама берген.

Ҳақыйқатында да, бул шығарма усы жанрлық талапқа жуўап береді. Талантлы жазыўшы К.Алламбергенов өзиниң бул шығармасын роман-эссе деп жанрлық атама беріўи тосыннан болған қубылыс емес. Ол эссеистиканың теориялық негизлерин, тәжірийбелерин меңгергенликтен хәм жазыўшының саналы түрде қатнас жасаўынан деп билемиз. Себеби, эссе тәбияты кең көлемди көтермейди, баянлаў тәсилинде еркинлик, шексизлик басым болады хәм ўақыялар бөлим-бөлим түринде берилип, тутас романлық масштабқа ийе болады.

Роман феноменин изертлеген алым М.М.Бахтин өзиниң «Эпос пенен роман» атлы мийнетинде: «... роман – қәлиплесиў үстиндеги, еле тайын емес бирден-бир жанр. Жанр кураўшы күшлер бизиң көз алдымызда ҳәрекет етиўде: роман жанрының туўылыўы менен қәлиплесиўи белгили бир күни жуўмақланады. Романның жанрлық талаплары еле қәлиплескен жоқ хәм биз оның барлық пластикалық мүмкиншиклерин толық болжай алмаймыз» [2] - деген еди.

Ҳәзирги дәўирде роман жанрының трансформациясын үйрениўден алдын жанр мәселеси – әдебияттаныўдағы ең курамалы процесслердиң бири екенлигин аңлаўға болады. Жазыўшы К.Алламбергеновтың «Алтын қазық» шығармасы тарийхый-драмалық түс алып, және де эсселескен эпикалық баянлаўларын өз ишине қамтып, илимий-публицистикалық

бағдардағы көзқараслары, ой-пикири, болжамлары менен қарысып кең романлық масштабқа ийе болыуы менен белгиленеді.

Жазыушы роман-эсседе хәр қыйлы көркемлик усылларды коллана отырып, Нуртай батыр образын ашыуға хәм Жаңадәрья қарақалпақларының турмысын сүүретлеуға хәрекет еткен. Романда Нуртай батырдың Қарақалпақларды жыйнап өз алдына қала салып, өткен кәрўанлардан бажы алып жасағаны туўралы, оларға бажы төлемей ушын Бухара хәм Хийўа ханлықларында үлкен хәрекетлер болғанлығы, Жаңадәрья Сырдәрьядан бөлинип ағып, әсиресе XVIII әсирде өте суўлы дәрьяға болғанлығы, бул дәрьяны сол дәўирде жасаған халықлар - қарақалпақлар қазып питкергенлиги хәм Арал теңизи бойларына шекемги жерлер, батыс тәрәптен Дәўқараға дейин созылып қарақалпақлардың аймақлары екенлиги хәм олардың аўыллары қазақлардың киши жүзине кирген аўыллар менен аралас хәм жақын отырғанлығын баян етеди.

Улыўма айтқанда бул шығарма халқымызды усы XVIII әсирдің 80-жылларында Нуртай басшылығындағы халық көтерилиси оның ғәрезсизлик ушын жүргизген гүреслери Орайлық Азия ханлықларында белгили болған үлкен тарийхый ўақыя болғанлығына бағышланған ең биринши мийнет сыпатында бахалай отырып, усы дәўир ўақыяларын изертлеўде дәслепки қәдем, қазығы қағылған илимий бағдар екенлигин кең жәмийетшиликке сездиретуғын алтын қазық болып қағылғанлығынан дәрек береді.

Әдебиятлар:

1. Алламбергенов К. Алтын қазық. –Нөкис: Avangard-baspa, 2023.
2. Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 194с.

AJINIYOZ IJODIDA SHE'R SHAKLLARI

ALLAMBERGENOVA NODIRA GULMURZAEVNA,

NukusDPI O'zbek adabiyoti kafedrası dotsenti f.f.d. (PhD).

Tayanch so'zlar: She'r, misra, band, murabba', muxammas, badiiy tasvir vositalari.

Ключевые слова: Поэма, стих, строфа, мурабба, мухаммас, средства художественного изображения.

Key words: Poem, verse, stanza, murabba', mukhammas, artistic image tools.

Qoraqalpoq mumtoz adabiyotining yirik vakili Ajiniyoz tavalludining 200 yilligini keng nishonlash YUNESKOning xalqaro yubiley lar rejasiga kiritilgani hamda muhtaram Prezidentimiz SH.Mirziyoyevning "Atoqli Qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori qoraqalpoq mumtoz adabiyoti tarixida muhim o'ringa ega, o'z she'rlari bilan qoraqalpoq, o'zbek, qozoq va turkman xalqlarining azaliy do'stligiga va adabiy alaoqalarining mustahkamlanishiga munosib hissa qo'shgan gumanist shoir ijodiga davlatimiz va hukumatimizning yuksak ehtiromi namunasidir.

Ajiniyoz (Zavar) 1824-yili hozirgi Mo'ynoq tumanida tavallud topgan. Dastlab Xo'jamurod eshon madrasasida ta'lim oladi. Keyinchalik, Elmurod oxun qo'lida tahsilini davom ettiradi. Ilm va ijod sirlarini o'rganishga bo'lgan kuchli ishtiyoqi uni yana bilim olishga undaydi. Shoir o'z davrining ziyoli insonlari ko'magi bilan Xivadagi Sherg'oz madrasasiga o'qishga kiradi. Ayrim sabablarga ko'ra, Qutlimurod inoq madrasasida tahsil oladi. Madrasadagi og'ir turmush tarzi, moddiy yetishmovchiliklarga qaramasdan ilm olishdan charchamagan Ajiniyoz sharq mumtoz adabiyoti vakillari ijodini qunt bilan o'rganadi. Ularni o'ziga ma'naviy ustoz deb biladi. Donishmand shoirlar ijodidagi ezgu an'analarni munosib davom ettiradi.

Sharq mumtoz adabiyotida bandli she'r shakllari musammat deb ataladi. "Musammat (arabcha "marvarid donalarini ipga termoq") bandli she'rlardir. Musammat deganda musallas, murabba', muxammas, musaddas, musabba', musamman, mustasne' muashshar shakllarining umumiy nomi anglashiladi"[5.141]. E'tibor qilinsa, musammatlarning uchlikdan o'nlikkacha turlari mavjud bo'lib, musallas uch bandli she'r shakllariga nisbatan iqo'llaniladi. Murabba' to'rt bandli, muxammas besh bandli, musaddas olti bandli, musabba' yetti bandli, musamman sakkiz bandli, musabba' to'qqiz bandli va muashshar o'n bandli she'r shakllariga nisbatan ishlatiladi. Ajiniyozning "Bulbulzabon" nomi bilan 2014-yili nashr qilingan tanlangan asarlarida musammatning murabba' va muxammas kabi turlari uchraydi. To'plamdagi she'rlarning ko'p qismini murabba'lar tashkil qiladi. "Yo'q mening", "Bir jonon", "Go'zzallar", "Bo'lmasa", "Salom degaysan" kabi she'rlari shular jumlasidandir.

Murabba' (ar. "to'rtlik") – to'rt misralik band usulida yozilgan she'r. Qofiyalanishi: a-a-a-a, b-b-b-a, d-d-d-a... yoki b-a-b-a, d-d-d-a, f-f-f-a... Shoirning "Yo'q mening" radifli murabba'sining qofiyalanish tartibini ko'rib o'tamiz:

Qara kózli shiyrin sózli dilbarim,
Sendin ózge sáwir yarim yoq meniń.
Taza gúlistanım, mahı áнварım,
Hásretińnen hesh qararım yoq meniń.

Seni kórsem bolur meniń kónlim shad,
Jahanniń gamiydin bolurman azad,
Názakat babında qámátiń shámshad,
Sendin ózge úlfıqarım yoq meniń.

Nazlı dilbar senseń wafalı jánan,
Húсниńniń ráwıshıne bolarman háýran.
Shiyrin janım bolsa yolında qurban,
Senden ózge sáwır yarım yoq meniń [2.10].

Murabba'ning birinchi bandi b-a-b-a shaklidagi qofiyalanish tizimiga ega. Toq misralarda “dilbarim” va “anvarim” soʻzlari oʻzaro qofiyalanib kelgan. Juft misralarda “yorim”, “qarorim” soʻzlari qofiya, Undan keyin takrorlanib keluvchi “yoʻq mening” soʻzlari esa radif hisoblanadi.

Shjeʼrning ikkinchi bandi d-d-d-a shaklida qofiyalangan. Bunda “shod”, “ozod” va “shamshod” soʻzlari oʻzaro qofiyalangan, bandning toʻrtinchi misrasi murabbaʼ talabiga koʻra birinchi banddagi radifli misralarga qofiyadosh boʻlib kelgan.

Murabba'ning uchinchi bandi f-f-f-a shaklida qofiyalangan. Bunda “janon”, “hayron” va “qurbon” soʻzlari oʻzaro qofiyalangan va toʻrtinchi bandi anʼanaviy shaklda birinchi misradagi radifli misralarga ohangdosh boʻlib kelgan.

Ajiniyoz ijodidagi “Ellarim bordir” sheʼri ham mumtoz murabba'ning goʻzal namunalaridan biri. Oʻn olti band, oltmish toʻrt misradan iborat:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalapǵı qazanday ellerim bardı.
Qáte shıqsa, keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońırat atlı ellerim bardı.

Nesip aydap siziń ellerge kelgen,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen,
Hár ne barın sizge bayan áylegen,
Qalpaqtıń Kámiyne Ziywarı bardı [2.35-36].

Mazkur murabba'ning birinchi bandi yuqoridagi kabi b-a-b-a shaklida qofiyalangan. Sheʼrning oxirgi bandida shoirning taxallusi keltiriladi. Ajiniyoz murabbaʼlaring hammasida taxallus qoʻllangan emas, murabbaʼ uchun bu qatʼiy talab ham emas. Shu bois ham shoir ayrim murabbaʼlarida Zevar, Zevariy taxaalluslarini qoʻllagan. Shuni ham taʼkidlash joizki, taxallus oxirgi bandning istalgan misrasida kelishi mumkin.

Shoirning “Bar endi” she’ri ham to’rtlik shaklida yozilgan. Uning oxirgi misrasi quyidagicha:

... Qosqay deymen bir alladan tilermen,
Íshqín firaqíña dayım shúmermen,
Táhir kibi hár qıyalğa dónermen,
Ziywárinđı hayran etmey tur endi[2.30].

Mazkur bandda talmeh (nazar solmoq) san’ati qo’llanilgan bo’lib, “Tohir va Zuhro” dostoni voqealariga ishora qilinadi. Tohir suvda oqib ketgan bo’lsa, mazkur she’rning lirik qahramoni firoq dengiziga cho’kmoqda. Shuningdek, baytda tashbeh (o’xshatish) san’ati qo’llanilganligini “kabi” so’zidan anglash mumkin. Bir baytning o’zida bir necha badiiy san’tlarni o’rinli qo’llash va shu orqali go’zal badiiy tasvirlar yaratish shoirning yuksak iste’dodidan, she’r ilmini puxta o’zlashtirganligidan darak beradi.

Ajiniyozning “Nega kelmading” radifli murabba’si A.Navoiyning “Kelmadi” radifli g’azalini esga solidi.

Qálem qashlı, xosh qılıqlı nigárim,
Aq tamaq, qıpsha bel súyikli yarım,
Bul dúnyada ashıq bolğan inkarım,
Zarı- gıryan etti, nege kelmedi? [2.30]

Mazkur she’r ham murabba’ shaklida qo’fiyalangan, to’rt banddan iborat. Oxirgi bandda shoirning taxallusi keltiriladi. Ishqiy lirikaga mansub mazkur she’rda ma’shuqaning go’zalligi turli badiiy vositalar orqali bayon qilinadi. Lirik qahramonning uni intiqib kutgani biroq ma’shuqaning kelmaganligi oshiqning ishq yo’lidagi iztiroblari tasvirlanadi.

Ajiniyoz ma’shuqa portretini chizishda sharq mumtoz an’analariga sodiq qoladi. “Ajiniyoz XIX asrdagi oshiqlar obrazini yaratishda o’ziga xos yo’l tutadi. U tasvirlagan go’zallar obrazi faqat bayondan iborat emas”, - deydi K.Mambetov [4. 44]. Shoirning “Bir jonon” murabba’sidagi ma’shuqa portreti uchun ishlatilgan tasvirlar sharq

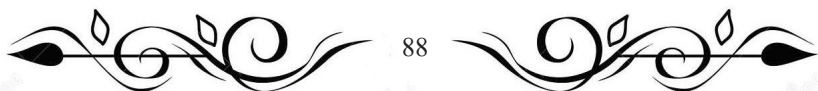

mumtoz adabiyotida an'anaviy tashbehlarning Zevarona ifodalaridir: "Kiprigi óq kibi, qashlari kaman", "Ziya-zulpi ra'ni mısalı qunduz", "Ziya-zulpi tal-tal, shashlari sumbul", "Shashmi jadu jallet qashlari qalem", "Zarli Zuhra, Sanem kibi qipsha bel"[2.13]. Mazkur tasvirlar orqali ma'shuqaning kamon qoshi, o'qday kipriklari, qunduz kabi qora sumbul sochlari, jallod ko'zlari, qarashlari, Zuhro yanglig' hipcha beli tasvirlari orqali mashuqaning go'zal portreti chiziladi.

Musammatning keng tarqalgan yana bir turi muxammasdir. "Muxammas(ar. – beshlik) – harbandi besh misradan iborat she'r shakli, a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a... tarzida qofiyalanadi. Muxammas yaratilish xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) tab'i xud – mustaqil muxammas; 2) taxmis – g'azalni beshlantirish asosida yaratilgan muxammas" [5.142]. Ajiniyozning "Bulbulziban" to'plamidagi "Qiz O'raz", "Uyg'on", "Beri kel", "Ey alif", "Ko'zlarim", "Chiqdi jon", "Nurg'aliyga", "Kerak" kabi she'rlari beshlik she'r shaklida yozilgan.

Ay-álip kim, aq yúzińdúr aynı álám anwariy,
Be- belin qıpsha dilbar, kóz gánań shahla wáliy.
Te- tisińdúr dana-dana láblerińiń pallarıy,
Se- sorıp shıyrın lábiń qanadurman, áy páriy,
Jım- jumalıń kórmegenshe zarı gıryan Zıywarıy [2.33].

Muxammasning birinchi bandi a-a-a-a-a shaklida qofiyalangan. Bunda "anvari", "vali", "bollari", "pari" va "Zevariy" so'zlari o'zaro ohangdoshlik hosil qilgan. Muxammasning qolgan misralari an'anaviy shaklda b-b-b-b-a, d-d-d-d-a tarzida qofiyalangan. Mazkur muxammas kitobot san'ati asosiga qurilgan. E'tibor qilinsa, she'rning har bir misrasi arab alifbosidagi harflardan boshlanadi. Mazkur harflarning arab alifbosidagi turli shakllari orqali ma'shuqaning go'zal siymosi ta'riflanadi. Sharq mumtoz she'riyatida "Alif" ma'shuqaning tik qomatiga "Be" harfi uning xipcha beliga, "Te" harfi ma'shuqaning dona-dona tishlariga qiyoslanadi. Mazkur ifodalar Ajiniyozning sharq mumtoz she'riyatini puxta o'zlashtirganidan, she'r shakllarini va an'anaviy tasvirlarni mahorat bilan qo'llay olganidan darak beradi.

Kóp sálem mendin biradar ashnayıw, duw jáhan,
Shiddátı ruziy júdalıqđúr, qıyamátđın yaman.
Altı san alashnı gezdim, tapmadım namıw- nıshan,
Inshaalla, gúzge elge bararman bolsam aman,
Ah, dariyǵa, wah, dáriyǵ, mıń sanı árman shıqtı jan [2.63].

Ajiniyozning “Chiqdi jon” muxammasining birinchi bandi a-a-a-a-a shaklidagi qofiya tizimiga ega. She’r 14 band 56 misradan iborat. Mazkur muxammas ham an’anaviy shaklda b-b-b-b-a, d-d-d-d-a... tarzida qofiyalangan. Boshqa muxammaslardan farqli ravishda shoirning mazkur muhammmasida beshinchi band har bir bandning oxirida aynan takrorlanadi:

Molla Ziywar ah sheker, áylep xudaǵa ahı-zar,
Bul jahandı zindan etti, bizge ol párwárdıǵar.
Jatqanıw Allasúgir úyi, urıwı Ájdar,
Bul salamımdı elime jetkerıńler zinhar,
Ah, dariyǵa, wah, dariyǵ, mıń sanı árman shıqtı jan [2.64]

Hasbu hol xarakteridagi mazkur muxammas ham shoirning boshqa muxammaslari kabi tab’i xud (mustaqil) muxammas hisoblanadi. Biz tahlilga tortgan to’plamdagi muxammaslar ichida taxmis (g’azalni beshlantirish asosida yozilgan) muxammaslar kuzatilmadi.

Ajiniyoz she’rlarining mazmun doirasi rang-barang, uning ijodida vatan, muhabbat mavzularidan tashqari ijtimoiy lirikaga mansub asarlar, hazil-mutoyiba asosida yozilgan she’rlar, pandnoma xarakteridagi bitiklar ko’pchilikni tashkil qiladi. Shuningdek, Ajiniyozning aytishuvlari, xayrlashuv va salomnoma shaklidagi she’rlari shoirning yuksak mahoratidan, badihago’yligidan darak berib turadi.

Ajiniyoz she’rlarida sharq mumtoz adabiyotining eng go’zal an’analari shoirning san’atkorlik mahorati natijasida yanada sayqallanib, oxoriy tashbehlar yaratiladi. Har bir she’ri uchun tanlangan shakllar shoirning maqsadini ifodalashga xizmat qiladi. Biz tahlilga tortgan murabba’ va muxammaslari qoraqalpoq mumtoz

adabiyotining shakl va badiiy jihatdan barkamol bitiklari sifatida adabiyot ixlosmandlari tomonidan hamisha qadrlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Qarori. "Atoqli Qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to'g'risida". <https://lex.uz/docs/-7021660>
2. Ajiniyoz. Bulbulzabon. Tanlangan asarlar. Nukus, 2014.
3. Ajiniyoz. (Biografik ko'rsatkich). Nukus, 2003
4. Mambetov K. Ajiniyoz. (Ilmiy ocherk) Nukus: Bilim, 1994.
5. Yusupova Dilnavoz. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. Toshkent: Ta'lim-media, 2019.

ALLANAZAR ÁBDIEV SHÍĠARMALARÍNÍN JANRLÍQ ÓZGESHELIGI

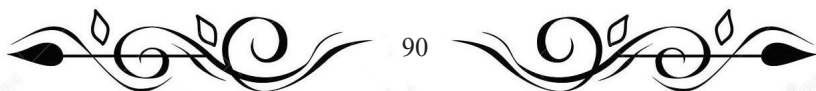
KAMALOVA DILFUZA ENUAROVNA

*Ózbekstan mamleketlik konservatoriyası Nokis filiali, Ilimiy isler
hám innovაციyalar boyınsha direktor orınbasarı, Filologiya
ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),
dilkamalova@mail.ru, 934896911.*

Annotaciya: Bul maqalada belgili jazıwshı Allanazar Ábdiev shıġarmalarınń janrlıq kóp túrlilikke iye ekenligi hám gúrrińnen povestke, onnan roman janrında shıġarmalar dóretiwdеgi sheberlikleri, sonday-aq, publicistikalıq shıġarmaları menen birgelikte, aql-násiyatqa bay pikirleri de derlik kórkemlik jaqtan ózgeshelikke iye ekenligi mısallar menen analiz etilgen.

Gilt sózler: jazıwshı, shıġarma, janlıq ózgeshelik, kompoziciya, syujet, gúrriń, povest, roman,

Аннотация: в данной статье представлена информация о многожанровости произведений Алланазара Абдиева, например,

его произведения в жанре романа, новеллы и публицистики, а также о художественных особенностях его мыслей.

Ключевые слова: писатель, произведение, жанровые особенности, композиция, сюжет, повесть, рассказ, роман.

Abstract: this article provides information about the multi-genre nature of Allanazar Abdiyev's works, for example, his works in the genre of novels, short stories and journalism, as well as about the artistic features of his thoughts.

Keywords: writer, work, genre features, composition, plot, novel, short story, novel.

Milliy gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq xalqınıń kórkem sóz óneri menen birgelikte ilimi, mádeniyatı hám ádebiyatı jańa talant iyeleri menen tolısıp barmaqta. Búgingi ádebiy proceste jazıwshı Allanazar Ábdiev shıǵarmaları janrlıq kóp túrlilikke iye bolıp gúrrińnen povestke, onnan roman janrında shıǵarmalar dóretken. Sonday-aq, publicistikalıq shıǵarmaları menen birge, aqıl-násiyatqa bay pikirleri de derlik kórkemlik jaqtan ózgeshelikke iye.

Usınday halatlardı esapqa alǵanda A.Ábdievtiń prozaǵa keliw jolı gúrrińler jazıw menen baslanadı. Eń baslısı sol, onıń gúrrińleriniń kópshiliginde ómirdegi tańqalarlıq hádiyseler menen oqıwshılar jámiyetshiligi ushın burın onsha tanıs bolmaǵan ózine tartımlı syujetler menen ómir qubılıslarınıń ayırım tosınnan bolatuǵın hám bolıw múmkinshiligi mol waqıyalar tańlap alınadı, olardı talant iyesi óz ıqlaspentleri ushın zeriktirmesten, ózine tartımlı syujetlik-kompoziciyalıq usıllar menen ózinshe poetikalıq jol menen súwretlep bere aladı. Usılardıń ishinde «Elza xanım» atlı kitabında «Ómirde ne bolmaydı deysen?!» atlı gúrrińler dúrkini berilgen hám usı taqılette ómir qubılısları onıń «Bizler baxıtlı bolamız», «Qızıl kóylekli janan» atlı kitapshalarında da bar. Bulardaǵı xarakterli nárse sonda, usı tiptegi shıǵarmalardıń, shaǵın gúrrińlerdiń barlıǵına turmıstaǵı kishkene-kishkene, biraq úlken ideyalıq-estetikalıq áhmiyeti bar qubılıslar, ómir waqıyaları tańlap alınıp, sol tiykarda realistlik rolı úlken obrazlar

ashıp berilgen. Atap aytqanda, ekinshi jer jüzlik urıs temasında usı waqıtqa shekem kóplegen prozalıq, poeziyalıq, dramalıq shıǵarmalar jazıldı. A.Ábdievtiń usı temaǵa arnalǵan «Elza xanım», «Urısta ne bolmaydı deyseń?!..» atamasındaǵı gúrrińleri qısqa bolıwı menen birge mazmunlıq jaqtan úlken áhmiyetke iye. «Elza xanım»daǵı Elzaxanım, «Urısta ne bolmaydı deyseń?!..» gúrrińindegi jaw qolına ótip ketpekshi bolǵan qaraqalpaq jigitiniń psixologiyalıq ishki keshirmeleri jazıwshı tárepinen sheber súwretlenip berilgen.

Jazıwshı A.Ábdievtiń taǵı bir «Jinli ǵarrı», «Saqaw-gereń» sıyaqlı gúrrińleri de bir qaraǵanda ápiwayı bolıp kóringenini menen onda dáslep kisinde ózi sonshelli dárejede ayanışlı ómir keshirip atırsa da biziń tirishiligimizdiń tiykarı bolǵan nan qádiri, sol arqalı joqarı adamgershilik sóz etilip, ol qızıqlı hám ózine tartımlı ápiwayı syujet arqalı ashıp berilse, al «Saqaw-gereń»de nápsiniń qulı bolıp, giltin isenip taslap ketken qońsısınıń azıq-awqatlıq zatların urlawǵa qol urǵan hayaldıń ishki minez-qulıq psixologiyası júdá tosınnan bolarlıq, biraq isenimli waqıyalar menen sáwlelengen.

Gúrriń janrında qálemi ısılǵan jazıwshı óz dóretiwshiligin povest jazıw menen dawam ettiredi. Onıń «Eren sahiy», «Sawın sıyır», «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınǵı» povestleri janrlıq ózgeshelikke iye.

A.Ábdiev ózi fantastikalıq janrınıń izertlewshisi bolǵanlıqtan yamasa onıń óziniń tvorchestvolıq psixologiyasındaǵı dóretiwshilik qıyaldıń joqarılıǵınan ol dóretken shıǵarmalar tosınnan bolatuǵın waqıyalar hám «Eren sahiy» povestinde qıyalıy waqıyalar ústem bolıp keledi. Belgili ilimpaz J.Esenov jazıwshıǵa «- Siz «Eren sahiy» povestińizdiń syujetin qaydan aldınız, bir jerden oqıp yamasa esitip paydalandınız ba?» dep soraw bergeninde ol: «- Men bul shıǵarmanıń tolıq syujetin, derlik barlıǵın yadımnıan dóretti. Kóz aldında mártlik, qaharmanlıq hám bir sózlilik, haqıyqalıq ideyası turdı...» [7] dep juwap bergeni ilimpazdı tańlandıradı.

«Eren sahiy»degi barlıq waqıyalar menen qaharmanlar obrazı eń áyyemgi zamanlarda, hátteki adamlar ruw, qáwim bolıp jasap atırǵan

dáwirlerde bolıp ótedi. Ondaǵı tiykargı waqıyalar «sahiyler» dep atalǵan qáwimnen bolǵan Eren hám Fasıd dep atalǵan jigitler ortasında júz beredi. Ulıwma alǵanda shıǵarma kompoziciyalıq ózgeshelikke iye bolıp, tolıq analiz etiw múmkinshilgi joq bolǵanlıqtan, bársheńizge shıǵarmanı oqıwdı usınıs etemiz.

Jazıwshı tutas ómir menen búgingi shınlıqtı da tolıǵı menen qamtıp, óz kóz aldına keltire otırıp, insan psixologiyasındaǵı hár túrli qarama qarsılıqlardı sheber súwretley aladı. Usınday shıǵarmalarınıń biri «Sawın sıyr» bolıp, detektiv janr óziniń jańa múmkinshiliklerin, poetikalıq sheberlik, izlenislerin ayqın kórsetti dep atawǵa boladı. Qısqa etip aytqanda, povest detektiv janr mazmunında ilimpazlar menen úlken lawazımda isleytuǵın insanlar arasındaǵı jinayatshılıq islerin ashıp súwretlewı menen de búgingi kúndegi prozamızda óz jańashılıǵı menen kózge tústi. Sonıń menen birge, onda organ xızmetkerleri, háreketshen jigit Mámбет Kamalovtıń bas jinayatshılar bolǵan burınǵı ilimpaz, sońınan máskúnem bolıp, ketken Joldas Mádreymovtıń, onıń miynetinen paydalanıp, ilim kandidatı dárejesin alǵan bolsa da sońınan Joldasqa dushpanlıq etken, onıń qasındaǵı joldasın óltirip ketken Mırza Tayırovtıń obrazları tereńlestirip ashıp kórsetiledi. Povesttiń syujetlik kompoziciyası ózine tartımlı hám qızıqlı, «jumbaqlı» túrde baslanadı. Ulıwma alǵanda shıǵarma detektiv janr talaplarına juwap beredi.

Jazıwshı roman janrında da dóretywshilik penen shuǵıllanıp, onıń «Jin-jıpırlar uyası» [5] dóretpesi de kórkemlik ózgeshelikke iye. Shıǵarmada biziń jámiyetimizdegi 70-80-jıllardaǵı turmıstıń kópshilik tarawlarındaǵı: eń aldǵı menen zamanlaslarımızdıń ar-hújdanındaǵı unamsız hádiyseler batıllıq penen súwretlengen. Jazıwshı «Jin-jıpırlar uyası» dep birinshi gezekte burınǵı ıdırap baratırǵan socialistlik jámiyettegi ataǵısı kelgen, al avtordıń ideyası jin-jıpırlar uyasına aylanıp baratırǵan góne tamǵa usaǵan jámiyetti ot penen, qarama-qarsılıqlar menen alaslap tazalaw kerek degen pikirden ibarat. Bul oydı romannıń barlıq waqıyaları, ásirese Qayıp hám taǵı

basqa da qaharmanlardıń is-háreketleri hám onıń awzınan ayılǵan molla ǵarrınıń sózleri, Mırzamurat Fazılov sıyaqlı jermen, paraxor, namıssızdıń ólimine Qoshmurat ǵarrı Ulmeken kempirdiń quwanış sezimlerin bildiriwleri anıq kórsetip tur. Jazıwshınıń bul romanı kishi kólemli bolıwına qaramastan, úlken ideyanı ózinde jámley alǵan.

Usı orında A.P.Chexovtıń «Qısqaqlıq – talanttıń ájapası» dep kórsetkenindey, jazıwshı A.Ábdiev dóretiwshiligi de qısqaqlıǵı menen ózgelerden ajıralıp turadı. Sol qısqa bir shıǵarması arqalı aytpaqshı ideyanı anıq, dál, kórkem, sheberlik penen jetkerip bere aladı. Kishkene kólemli shıǵarmaǵa úlken máni júkleydi.

Jazıwshınıń keyingi jılları baspaǵa shıqqan «Qaraqalpaq qosıǵı» atamasındaǵı kitabında sońǵı gezdegi dóretken povesti menen saylandı gúrrińleri, sonday-aq, dóretiwshiliginin erte dáwirlerinde jazıp burın baspasózge usınbaǵan gúrriń, tımsal, intermediya hám scenariyları orın alǵan.

Jazıwshınıń 2020-jılı baspadan shıqqan «Sóz marjanı» atamasındaǵı kitabı dıqqatqa ılayıqlı. Onda jazıwshınıń bay turmıs tájiriybesinen tuwılǵan bul ómir haqqında bahalı, hikmetli aqılıy, juwmaqları hámme ushın paydalı, qızıqlı hám adamnıń aqlın sharlaytuǵın pikirleri orın alǵan. Mısalı,

«Waqıt – hámmege biypul beriledi, lekin qádirine jetpey ótkergen hár bir saati, hátte minutı ushın keyin bizden ayawsız qun aladı».

«Ustazsız, maqsetińe ómirdiń qıyır-shıyır jolları arqalı qattı qıynalıp, onda da áwmetiń shawsa ǵana jetiwiń múmkin bolsa, ustaz arqalı tuppá-tuwrı hám tez barasań» [6] h.t.b.

Juwmaqlap aytqanda, Jazıwshı dóretiwshiligi kompoziciyalıq, bayanlaw, stillik tárepten ózgeshelikke iye bolıp, ilimpazlar ushın izertlewge bay miyras bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ахметов С. Теориялық хәм әдебий-критикалық пикирлердин теңлиги ушын. Әмиўдәрья, №7, 1991.

2. Ахметов С. Талантқа талап. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
3. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиеттаныў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атама-ларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
5. Әбдиев А. Жин-жыпырлар уясы. – Нөкис: 2004.
6. Әбдиев А. Сөз маржаны. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2020.
7. Есенов Ж. Хәрекетшең талант. Жазыўшы Алланазар Әбдиевтин дәретийшилиқ тулғасы. – Нөкис: “Билим”, 2013.

K.ALLAMBERGENOVTIŇ “ÍZA” GÚRRININDE SATIRALÍQ XARAKTER JARATÍW USÍLLARÍ

JAQSÍLIKOVA ALBINA SAĞINBAEVNA

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalık instituti
qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası assistent oqıtıwshısı*

Satira-bolmısqa estetikalıq qatnas jasad, ómir qubılısların bayanlap, bahalap kórsetiwde ayırıqsha áhmiyetke iye, ózine tán tábiyatı, sın-sımbatı bar ádebiyattıń janrlarınıń biri. Satira adamzat boyındaǵı ózine tán bolǵan xarakterdi ashıp beriwshi qural. Satirada ashshı kúlki, kek etiw, joqqa shıǵarıw adamzat kewil-kúyine názer salıw, ádillik penen adalatsızlıqtı sóz etedi. Sonıń menen bir qatarda satira qarama-qarsılıqlardıń birliginen quraladı.

Qaraqalpaq prozasında satiralıq xarakter jaratıwda jazıwshı Keńesbay Allambergenovtıń sheberligi ayırıqsha kózge taslanadı. Sóz sheberi prozalıq dóretpeler jaratıw menen bir qatarda, dramalıq shıǵarmalar, ilim baǵdarında da qálem terbetken kórnekli ustaz. Onıń dóretpeleri mazmunlıq pikirdiń joqarılıǵı, obrazlardıń isenimliliǵı, real turmıslıq waqiyalardıń kórkem bayanlanıwı menen ayırıqshalanadı.

Jazıwshı “Quslar qaytqan kún”, “Ómir máwritleri” shıǵarmalar toplamların bir qatar yumor-satirlıq gúrrinleri menen bayıtqan.

Avtordıń gúrrińleri jeńil pikirler menen sıbalmay, oqırmannıń kewil sazların shertetuǵın, júzinde jeńil kúkli oyatatuǵın, astarlı, júdá ótkir, kúlip turıp shımshıp alatuǵın xarakterlerge iye dóretpeler boldı.

Kórkem sóz sheberiniń satiralıq gúrrińleri turmıstaǵı ústi sıbalıp turǵan real waqıyalardı, tegislengen jerge tiyip ketpestey etip, astarlı mánide ótkir sınaǵa alıp bayanlaydı. Avtordıń “Ómir máwritleri” shıǵarmalar toplamına kiritilgen “Íza” gúrrińinde qaharmanlar xarakterlerin ashıp beriw arqalı turmıstaǵı ushırasıp atırǵan hár qıylı unamsız ádetlerdi sınaǵa alıp, kórkem sóz benen oqırmanǵa jetkerip beredi.

Xalqımız ázelden úrp-ádet dástúrlerdi shın ıqlas penen orınlayutǵın miymanshıl xalıq. Usı dástúrler qatarında úyleniw, qız uzatıw, qalıń mal sıyaqlı dástúrler ayrıqsha kózge taslanadı. Bul úrp-ádetler óz ornı, ózinshe sán-sawlatı menen orınlansa milliylikke tán bolǵan qásiyet sanaladı. Bıraq asa ketken kóz boyawshılıq etip, qız uzataman dep teris tonın kiyip alatuǵın quda-qudaǵaylardıń ashkózlik halatın kórsetip beretuǵın turmıslıq waqıyalar kóplep ushırasıp turadı. Jazıwshı milliylik dep atalǵan bul dástúrlerdi, adamlar arasındaqı qarama-qarsılıqlardıń júzege keliwine, sawda-satıq bolıp kewilsizlikke aylanıp baratırǵanlıǵın óz shıǵarmasında ótkir kúyiniw menen, satiralıq elementlerge boyap, ıqsham bayan etedi.

Gúrriń bas qaharmanı bolǵan Esbergen jalǵız ulınıń úylenip, úy bolıp ketiwi ushın jelip júgiredi. Bar tapqanın ulınıń shańaraqlı bolıp, qurasıp ketiwine baǵıshlaydı. Perzenti qaladan qız alıp keliwi menen Esbergen aǵanıń sıpırası qurıy baslaydı. Bar joǵın qudası Mátmurattıń aytqanı menen qalıń mal, el qáde, sút qádesin toltırıw menen áwere boladı. Shıǵarmada Esebregan obrazı jazıwshı tárepinen júdá sheber súwretlengen. Jaqsı sóz tilinde turǵan, shańaraǵı, perzentleriniń kamalı ushın qıyınshılıqtan qorıqpaytuǵın áke, hátteki ulı da, kelini de qalıń mal máselesine qarsı turǵanda Esbergen ǵarrı barınsha ákelik wáziypasınıń ullılıǵın kórsetip beredi. Mısalı:

– Endi ne qılamız? – dep basın qatırdı kempiri.

– Bárin bersek, qayaqta qıslaymız, – dep ashıwlandı muhabbattan toynıp ketken balası.

– Keregi joq, bizler qálep qosılğan adamlarmız, – dep ernin jıbrılatqan boldı kelini.

“Qoy” – dedi ğarrı ózinshe, -balalar ayta beredi. Jalgız balasın úylendiriwge dúnya tappaydı degen ne sumlıq? Keyni bolsa kóre beremiz, til tartıp qalsaq hám sol sıyırdı aparayın, Zamanagóy, mádeniyatlı adamlar ğoy, baspağı qayda dey qoymas.[3:223]

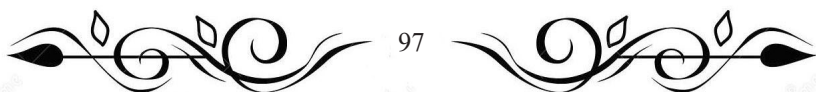
Shıǵarmada satiralıq obrazlar Esbergen ğarrınıń qudaları Mátmurat hám onıń hayalı obrazı. Bul qaharmanlar júzinde sıpayılıqtı sáwlelendirip, ishinde mal-dúnyaǵa ashkozlık seziminiń tolıp turǵanlıǵı ayqın kózge taslanadı. Olar Esbergen ğarrınıń júzine jıllı mehir menen qaraǵanı menen óz sózinen qaytpaytuǵın ójet insanlar. Qız uzatıp hátten tıs mal-dúnya soraw adamgershilikke tuwrı kelmeytuǵın jat qásiyet. Esbergen ğarrı bar-joǵın jawınlı tünde aytqan malın alıp kelsede, bul insanlar dáslebinde kúlip kútip alıp, alıs joldan kelgen qudası menen hal-awhal sorawdı da umıtıp, ákelgen malın kóriw ushın Mátmurat hayalı menen qarańǵılıqta da bolsada maldıń jan-jaǵın tekserip, sońınan mensibewshilik názer menen qarawǵa ótedi. Sırtqı kelbetin sıpayılıq penen jasırıp qoyǵan Mátmurat aytqan kelisimi bolmaǵan soń, ózniń jaǵımsız xarakterin kórsetip qoyǵanın bilmey de qaladı. Hayal quda da er qudanıń sózin sóylep hayallıq mákkarlıq penen sóylewge ótedi. Bul epizodlar oqırmandı tásirsheńligi menen ózine tartadı. Mısalı:

– Haw, baspaqlı sıyıır, dep edik ğoy, – betin surladırdı qudaǵay, – Ne bul bizlerdi bassınǵanıńız ba? Bizin qızımızdıń jurttın qızınan qay jeri kem? Ya bizlerdi aǵayını joq deysiz be?

Esbergen ne islerin bilmey qaldı.

– Óydeme, quda, – dedi aqırı bolmaǵan soń, – áytewir tawılǵanın ákelip atırımız. Tapsaq, baspaǵın da ákelemiz. Mınaw da buzawlayın dep turǵan sıyıır ğoy.

– Shúlliktey bir qasharındı buwaz-buwaz dey bereseń, biz bir ishine kirip shıǵıppız ba, buwaz ekenin qaydan bilemiz, kerek emes, alıp ket!-dep pázneni bastı qudaǵay. [3:224]

Mine, ashkózlikketán bolğan haqıyqıy satıra. Turmısta ushırastuǵın halat. Bir qansha shańaraqlardıń uyımay buzılıp ketiwine sebepshi bolatuǵın ayanışlı kórinis. Jazıwshı Mátmurat obrazın jaratıw arqalı mal-dúnyanı perzentiniń baxtınan artıq kórgen, ashkózlik etip insan qádir qımbatın umıtqan insanlardı ótkir sıńǵa aladı, sonıń menen birge oqırmannıń kewilin Esbergen aǵanıń shıǵarma sońındaǵı kórinisin sáwlenendiriw araqlı eriksiz ızalandıradı. Mısalı:

Esbergen qudasınıń betine tigilip bir qarap, teris aylanǵannan basqa illá dep awız ashqan joq. Tula boyın bir túrli ıza kernep, tek únsiz sıyırın jetekke ala berdi. Jeti tünde qayda baradı, sıyırdı qay qoraǵa baylaydı? Ol ele bul haqqında oylap úlgergen joq. Júrip kiyatır únsiz, kewilsiz. Dógerektiń bári etaj-etaj záwlim jaylar. Ol qayda baradı? Jawın ele quyıp tur...[3.225].

Jazıwshı juwapsız sorawlar menen oqıwshını tolgandırap, gúrrińdi juwmaqlaydı. Sonıń menen birge avtor, oqırman qıyalında Esbergenniń insaniylıqqa tán bolğan shıraylı xarakterin, Mátmurattıń kórimsiz qara kewlin sáwlelendirip, turmısımızdaǵı hár kimniń ózinshe durıs dep tapqan dástúrlerin shın ıqlası menen qaralap obrazlı bayanlaydı.

Juwmaqlap aytqanda óziniń dóretiwshilik mektebine iye sóz sheberi K.Allambergenov, bir qatar yumor-satıralıq gúrrińleri menen jámiyetimizde júz berip atırǵan turmıslıq waqıyalardı barınsha súwretlep berdi. Kórkem sóz ustasınıń jazıwshılıq sheberligi menen kózge ilinbes nárselerdi de kewilge tiymeystey etip, aq qaǵazǵa orap, prozalıq satıranıń rawajlanıwında ayrıqsha ornına iye jazıwshılardıń biri ekenligin atap ótiwimiz orınlı sanaladı. Sonıń menen birge K.Allambergenov qaysı janrda shıǵarmalar dóretse de, onıń dóretpeleri insan kewil tarların shertiwshi, ideyalıq mazmunı jaǵınan kórkemligi bay shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar:

1. Paxratdinov Yu. Ómirbek laqqı hám yumor-satıra máselesine. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1992.

2. Allambergenov K. Quslar qaytqan kún. –Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1995.
3. Allambergenov K. Ómir máwritleri. –Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1997.

XIX ӘСІР АҚЫРЫ – XX ӘСІР БАСЫНДА ЖАҢАБАЙ ШАЙЫРДЫҢ ШЫҒАРМАСЫНДА ҚАЗЫЛАРДЫҢ СҮЎРЕТЛЕНИЎИ

ОПАЕВ БАЙМУРАТ АБДРЕШИТОВИЧ

Тарийх илимлери бойынша философия докторы (PhD),

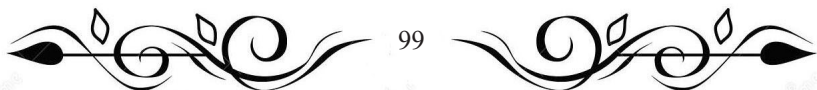
Нөкис инновация институты

Opaevb@list.ru

Аннотация: XIX әсир ақыры XX әсир басларында қарақалпақтар тарийхында Патша Россиясының колониал езиўшилиқ дәўири болып, халық турмысы аўыр болды. Сол дәўирдеги халық шайырлары елдің колониал езиўшилиқ сиясатын өз қосықларында қаралады. Бул мақалада автор сол дәўирди жырлаған шайырлардың қосықларында қазы судларының сүўретлениўин баян еткен.

Гилт сөзлер: XIX әсир ақыры XX әсир баслары, қазылар, Жаңабай шайыр, қарақалпақтар, шайырлар

XIX әсир ақыры хәм XX әсир баслары қарақалпақтар турмысында тарийхий ўақыяларға толы жыл болды. Патша Россиясы Хийўа ханлығын басып алғаннан кейин қарақалпақтар жасап турған жер екиге бөлинип кетти. Әмиўдәрьяның оң жағалығында Патша Россиясына қараслы Әмиўдәрья бөлими дүзилди. Патша хәкимшилиги қазыларды өз мәплери ушын шебер пайдаланды. Қазылар суды хан дәўириндегидей диний характердеги мәселелерди ғана қараў менен шекленбей, сиясий-

мәмлекетке қарсы характерге ийе болмаған барлық мәселелерди қарады[1]. Бул дәуірде қазылар алдыңғыдай медресени питкерген, шариатты пухта өзлестирген адамлардан тайынланбай, Патша хұкиметине мақул келген хәмелдарлардан сайланған. Нәтийжеде булл тараўда парахорлық хәм әдилсизлик күшейген.

Бул дәуірде халық судларына сайланыўшылардың билим дәрежеси хаққында нызам талаплары болмаған. Сонлықтан да гейпара жағдайларда орыс хәкимшилиги өзлерине унаған адамларды медресе питкermесе де, қазылар судына сайлап қоятуғын болған. Соның нәтийжесинде сайланған жетерли билимге ийе болмаған хәм қазылықта әдил болыў лазымлығын түсинбеген қазылар әпиўайы халықты езиўде қатнасты. Жаңабай шайырдың «Қазы ийшан» қосығында қазының дийқанлар үстинен езиўшилигин сүўретлейди.

Бир неше сөз бенен айтарман тақлап,
Және дийқан туттың қолында сақлап,
Еки жигит жүрер көзи алақлап,
Дийқан аштан өлер болды, қазы ийшан[2:196]

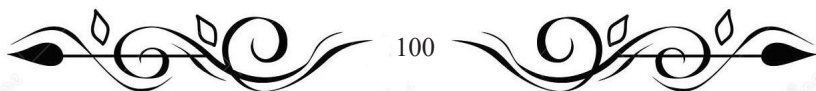
деп дийқанлардың қазының жеринде ислеп көрген қыйыншылықтарын сөз етеди.

Қазылар жәмийеттиң феодал колониал дүзимге хызмет етип әпиўайы халықты езиўшилердің қатарында турды. Олар сайлап қойылған болса да хәр қандай жол менен бир неше жыллар қазылық еткен. Бул хаққында Жаңабай шайыр:

Байрақ атын минсең ол да сенде бар,
Қырық, отыз жыл хәмелдарлық кимде бар,
Тек шықпаған жалшы жаны тәнде бар,
Дийқан аштан өлер болды, Қазы ийшан[2:198]

деп қазының әмелпаразлығын әшкаралайды.

Қазыларға хызмети ушын ис хақы төленбеген. Нәтийжеде қазылардың пара алыў ақыбетлери көп ушырасады. Бул

халықтың қазылардың әдиллигине, қазыларға болған алдыңғы исенимин жоғалтып, оларға гүман менен қарай баслайды.

Жоқарыдағылардан жуўмақ қылып айтатуғын болсақ, қазыларды сайлап қойылыўының енгизилиўи жағдайларды толығы менен өзгертп жиберди, сайлаўлар дөгерегинде көбинесе зорлық пенен ҳәрекетлер ҳәмде ур-басты жәнжеллери менен кешетуғын келиспеўшиликлер ҳәм қарама-қарсылықлар басланып кетти. Енди ҳәмме нәрсе даўагерлердин колониялық басқарыўына садықлығына байланыслы болып қалған, сайлаў нәтийжелерин де оның өзи тастыйықлайтуғын еди. Сайлаўлар ҳәмме ўақыт да қалыс болмас ҳәм сайлаў нәтийжеси халық таңлаўын сәўлелендирмес еди. Бул ўақыялар сол заманның шайырларының итибарынан қалмай, олар өз шығармаларында сын астына алып ҳақыйқатты сүүретледи.

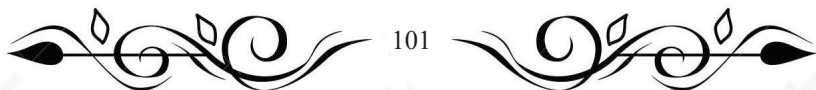
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қосбергенов Р. «Қарақалпақ халқының колониал дәўирдеги мәденияты ҳәм турмысы» Нөкис: «Қарақалпақстан», 15-бет
2. Пахратдинов А, Ҳ.Өтемуратова «XIX әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы» Нөкис: «Билим», 1995 ж. 196-198 бетлер.

XX ÁSIR QARAQALPAQ POVESTLERINDE MUHABBAT TEMASÍ (*T.Qayıpbergenov, K.Allambergenov shıǵarmaları misalında*)

SÁRSENBAEV QONÍS BAY JAQSÍLÍQ ULÍ
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı ushın tereń tabıslarǵa tolı boldı. Kórsetilgen dáwirde ádebiyat prozalıq shıǵarmalar menen ádewir tolistı. Shıǵarmalar belgili bir temada emes, bálkim, hártúrli tematikada

rawajlanıw jolına tústi. Ózbekstan Qaharmanı T.Qayıpbergenov óziniń keń kólemli romanları menen birge povest jazıwdanda óziniń qálemın toqtatpadı. Óziniń dáslepki povestlerinde xalıqtıń turmıs tárizin, hújdan erkinligin kórsetken jazıwshı muhabbat temasında qol uradı. Jazıwshınıń «Tánha ózińe málim sır» povestindegi Palwan menen Perixan, «Qara dápter» povestindegi Embergen menen Ayshaniń muhabbat tariyxı sátsizlikke bet burıwı, shıǵarmanıń tásirsheńliginiń artıwına anaǵurlım túrtki boldı. Mine, usınday muhabbat tariyxınıń sóz etiliwi Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı K.Allambergenovtıń «Qıyın ótkel» povest-novellasında kózge taslanadı.

«Tánha ózińe málim sır» povestindegi Palwan menen Perixanniń muhabbat tariyxınıń sátsizliginiń tiykargı sebepleriniń biri Nurjan ǵarrınıń kelte oylawı hám dúnya qarasınıń sayızlıǵı boldı. Óytkeni, jaslayınan muhabbatıń shiyrın demlerin eń birinshi Palwannan kórgen Perixan muhabbat degen tatlı sezimniń qushaǵında erksiz qashıp ketiwi sheberlik penen súwretlenedi. Eger sol waqıtta eki jastıń muhabbatın durıs túsinip, Nurjan ǵarrı ekewine aq pátiyasın berip, qızın taslap ketkende Perixanniń táǵdiride tragediya menen tawsılmaǵan bolar edi. Muhabbatıń sátsizliginiń jáne bir sebebi, eki jastıń asıǵıslıq penen qarar qabıl etiwı boldı.

«...Búrkengen kórpeniń astında qısılıp, qara terge túsip atırǵan Perixan astıńǵı ernin tisledi: «Oo, sorlı basım, sol saparı oǵan nege birden berildim? Eger sol kúni shıdaǵanda izi hesh gáp bolmas edi-aw? Nege asıqtım? Eń shatas jol asıǵıslıqta baslanǵan jol, dep babalar aytıp ketken danalıqtı esitpegen be edim? Ana tárbiyasın kórmegen men sorlını durıs jolǵa salıwshılar bar edi ǵoy...»[110].

«Eń shatas jol – asıǵıslıqta baslanǵan jol». Keltirip ótilgen bul danalıq sóz eki jastıń óz basımshalıq penen turmıs qurıwǵa qarar etiwın, Nurjan ǵarrını xabardar etpey ketip qalǵan Perixanniń azap-uqıbetke alıp kelgen táǵdirine baylanıslı qollanılǵan. Yaǵnıy, asıǵıs qabıl etilgen qararı Perixandı bir ómir púshayman bolıwǵa, ókinishli jaǵdayǵa alıp keledi.

Jazıwshınıń «Qara dápter» povestinde de Embergen menen Ayshanıń sátsiz muhabbat tariyxı sóz etiledi. Jas kelinshek Ayshanıń súyikligi Embergenge erksiz islegen opasızlıgınıń aqıbetinde Embergen emlewšanaǵa túsip qaladı. Mine, bir túnniń ishinde basınan keshirgenlerin kúndelik dápterge násiyatnama xat formasında jazǵan kelinshektiń ayanıshlı táǵdirine sebepshi Oraz eki júzli insan sıpatında súwretlenedi. Povesttiń tiykargı ideyası muhabbatıń isenimlilikke qurılıw kerekligi bolıp, óziniń súyiklisine isenbegen jigit ózin avtomashınanıń astına taslap ómir menen xoshlasqısı keledi. Al, óziniń shın dostısı dep bilgen jigittiń qıyanet etiwine isenbegenlikten ólimdi maqul kóredi.

«Janım, seniń Oraz ismli dostıńdı eslese, denem neńdey bolıp túrshigetugının bilseń edi. Men onı ázelden-aq jek kóretugın edim ğoy. Onıń kózleri urı kóz bolıp elesleydi maǵan. Bileseń be, sen sol saparı emlewshanada jatırǵanıńda izińnen kelgen Oraz seniń menen degiship kóp kúldirdi... Al, xoshlasıp shıǵıp baratırǵanda qolların qayta-qayta sıpırǵan qol oramalıń jóneskey urnaǵa taslap ketkenin kózim shaldı. Ol meniń kórgenimdi sezbe, odekolon tolı shiyshezin qaltasına jasıra sala, emlewšana xızmetkerlerin jerkenishli shıbın shelli kórip, hátte, hesh biri menen sálemlespey ketti»[176]. Bul qatarlar arqalı, Orazdıń ózin dostısıınıń dártine jortaq sharik etip kórsetip júrgen unamsız xarakteri anıq ashıp beriledi.

Al, jazıwshı Keńesbay Allambergenovtıń «Qıyın ótkel» povestinde er jigittiń muhabbatqa degen qayımlıǵı, onda dáslepki sezimlerdiń qalıplesiwi, ıshqı-sezimniń ruwxıy tásiri tómendegi kóriniste beriledi. «Íras, Nazar ayırım máselelerde Orazǵa qaraǵanda burınıraq erjetti. Ol muhabbat degenniń ne ekenin sezip, qız atawlısı menen ruwxıy jaqınlıqta bolıp júrgen kúnleri Oraz bul arızıw-háwletti ádebiy kitaplardan ǵana oqıp, ashıqlardıń «mıń bir túnlik» júzlerin tek túslerinde kórdi. Nazar menen Zulfiya onıń eń dáslepki kóz benen kórgen tiri ashıq-mashıqları edi»[1.9]. Qatarlardan sonı ańlaw múmkin kórkem jas jigit Nazardıń muhabbatqa degen biyimligi, ıshqı-otına

dostısı Orazdan burın kirip kelgeni sheberlik penen ashıp beriledi. Bunday sezimdi súwretlew arqalı kitap oqıwshılarında muhabbat degen sezimniń ne ekenligin dálillep kórsetdi.

Bir-birine degen eki jastıń talpınısı sátsizlik penen juwmaqlanadı. Eki jastıń táǵdır atlı jolları eki bólek túsip, shın muhabbat ayıra túsedi. Nazar basqa qızǵa úylenedi. Muhabbatıń bunday tús alıwı kitap oqıwshını ishley qıynaldırǵanı menen ómirdiń hár qanday dáwirin súwretlewdegi jazıwshınıń tańlaǵan jolı real ómirdegi ayırım insanlardıń ótiw dáwirindegi oy-qıyalların tereńnen kórsetip bergen. Eger Nazar menen Zulfıyanıń muhabbatı ayıra túspegen de bálkim, shıǵarma kitap oqıwshılarınıń oyına bunday qıyın qıyaldı salmaǵan bolar edi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem sóz sheberleri T.Qayıpbergenov, K.Allambergenovlar XX ásir prozasına, atap aytqanda, povest janrında muhabbat temasın sóz etiw arqalı jaslardıń hár túrli oy-qıyalların, tuyǵı sezimlerin sheberlik penen kórsetip bere alǵan. Muhabbatıń sharabına qanıq ósken jaslar Palwan menen Perixan, Embergen menen Aysha hátteki Nazar menen Zulfıyanında táǵdır jolları bir bolmadı. Degen menen olardıń bir-birine degen talpınısı, ruwxıy jaqınlıqları muhabbatıń anıq sáwlesi boldı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға қушақ ашқан жазыўшы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019. – 34 б.
2. Алламбергенов К. Мухаббат музалары. Ташкент: Ziyo Nashr, 2020. 128 б.
3. Қайыпбергенов Т. Тәнха өзиңе мәлим сыр: Повестьлер хәм публицистикалық мақалалар. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1992. – 404 б.

IBRAYÍM YUSUPOVTÍN EKOLOGIYALÍQ TEMADAĞÍ QOSÍQLARÍN OQÍTÍW

(7-klass ádebiyat sabaqlıǵı misalında)

DARMENOV ALLAYAR ABDILHAQ ULÍ,

Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq ádebiyatı

kafedrası tayanış doktorantı

Tayanış sózler: Ibrayım Yusupov, ekologiya, 7-klass, metod, poeziya

Key words : Ibrayım Yusupov, ecology, 7th grade, method, poetry

Annotaciya. Bul maqalada xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtın ekologiya temasındaǵı qosıqları analizlengen. Onı mektep oqıwshılarına oqıtıw boyınsha metodlardan paydalanǵan. “Seksewil, “Aralǵa” qosıqlarına sholıw jasalǵan. Shayır dóretiwshiligi arqalı oqıwshılardıń ekologiyalıq bilimlerin arttırǵan.

Annotation: This article analyzes the poems of poet Ibrayim Yusupov on the theme of ecology, and methods of teaching these poems to schoolchildren are used. By analyzing the poems "Seksewil" and "Aralǵa" in the poet's work, students' ecological knowledge was acquired.

Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtın dóretiwshiliginde ekologiyalıq baǵdarda jazılǵan qosıqlar kópshilikti quraydı. Onı, ásirese, mektep oqıwshıları arasında úgit-násiyatlaw, sabaqlıqlarǵa kóbirek kirgiziw ekologiyalıq apatshılıq zonasında jasap atırǵan Qaraqalpaqstan xalqı ushın oǵada áhmiyetli. Ulıwma bilim beriw mektepleriniń 7-klası ushın shıǵarılǵan “Ádebiyat” sabaqlıǵında shayırdıń birqansha qosıqları engizilgen. Solardıń ishinde “Aralǵa” hám “seksewil” qosıqların ekologiyalıq mazmunda jazılǵan dep qarawǵa boladı. Shayırdıń “Aralǵa” qosıǵın oqıtıwda “soraw-juwap”, “ǵúrrińlesiw”, “PSMU” sıyaqlı metod hám texnologiyalardan

paydalanıwǵa boladı. Sonday-aq “mashqalalı jaǵday” metodı da bunda unamlı nátiyje beredi. Eń aldı menen biz oqıwshılardı Aral teńizi haqqında keńirek túsiniq beriwimiz, onıń bir waqıtları tolıp-tasıp aǵıp turǵanları, xalıqtıń “ırıs qazanı” bolǵanın túsindirip ótkenimiz maqsetke muwapıq. “Bizde bir tábiyǵıy apatshılıq húkim súrip tur. Bul ekologiya apatshılıǵı. Aral teńiziniń suwı qurıp baratır. Jnı dárya dep atalǵan Ámiwdáryanıń suwı házir azayıp qaldı. Sırdáryada da suw joq esabı. Onıń ayaǵı házir she Aral teńizine quymaydı. Jerler kebirlenip, shorlanıp baratır” [Paxratdinov: 1.22].

Táńirim berdi seni bul adamzatqa,
Íris qazanı bolıp qaynap tursın dep...
Bendelerim shaǵlap, jetip muratqa,
Bul altın jaǵısta dáwrán súrsin dep. [Yusupov:2:16]

Sabaqlıqta usı shuwmaqtań soń “Shayır ırıs qazanı degende ne demekshi?” degen soraw qoyılǵan. Bul sorawǵa mashqalalı jaǵday metodı arqalı juwap izleymiz.

“Mashqalalı jaǵday” metodı – tálim alıwshılarda mashqalalı jaǵdaydıń sebebin hám de olardıń sheshimlerin tabıw boyınsha kónlikpe, sheshim hám aqıbetlerin analiz etiw, olardı tabıw boyınsha kónlikpe hám uqıplılıqların qalıplestiriwge qaratılǵan. “Mashqalalı jaǵday” metodınıń dúzilisi tómendegishe:

Mashqalalı jaǵdaydıń kórinislerin keltiriw;

Oqıwshılardı toparlarǵa bóliw;

Toparlarda mashqalanıń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlaw;

Toparlarda mashqalalı jaǵdaydıń aqıbeti haqqında pikirlerin jámlew;

Toparlarda mashqalanıń sheshimin islep shıǵıw. [Yusupova: 3.16]

Qosıqtıń birinshi shuwmaǵınan soń berilgen sorawǵa kelsek, shayır metaforalıq usıl menen “ırıs qazanı” sóz dizbegin payda etken. Yaǵnıy, Aral tek qaraqalpaq yáki sol óz átirapındaǵı xalıqlarǵa emes, qaytama pútkil adamzatqa ırıs-bereket bolǵan. Hátte, ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde partizan áskerlerin balıq konservaları menen

támiyinlep turǵan. Iri-iri konserva zavodları xalıqtı jumıs penen támiyinlep kelgen. Buringı awqam dáwirindegi iri turistlik orınlardan biri bolǵan Aral endi ulıwma adamzatlıq mashqalaǵa aylanıp otır.

Qádirińe jetpedik, áziyzim Aral,
Gúrsingen hawazıń tur qulaǵımda.
«Úmitiń – joldasıń» degen de sóz bar,
Tolqırsań zamanıń kelgen shaǵında...

Demek, klasta oqıwshılar toparlarǵa bólingennen soń teńizdiń qurıw sebepleri anıqlastırılıp alınadı. Qosıq tiykarında hárbir topar Araldıń qurıp ketiwinen sońǵı aqıbetler tuwralı óz pikirlerin aytadı. Mısalı, hár túrli keselliklerdiń kóbeyiwi, xalıqtıń birazı bul aymaqtan kóship ketiwi, haywanat hám ósimlik dúnyasınıń azayıwı sıyaqlı sebeplerdi kórsetiwi múmkin. Hám sońında shayırdıń qosıqta keltirgen úmitin aqlaw ushın qanday sheshim keltiriw múmkinligin toparlarda aytadı. Máselen, suw resurslarınan aqılǵa uǵras paydalanıw, xalıqtıń medicinalıq bilimin jetilistiriw, jer júzilik ekologiyalıq joybarlarda xalıqtıń belsendiligin arttırıw hám t.b.

Shayırdıń “Seksewil” qosıǵın oqıtıwda pánler aralıq integraciyalıq baylanıs usılınan paydalanıwımızǵa boladı. Pánler aralıq integraciyalasqan usıl bul ótiletuǵın temanı tek sol pán mısasında emes, basqa da pánler menen qosa úyreniwdi anlatadı. Bul qosıq ta óz atamasınan kórinip turǵanıday biologiya, sonıń ishonde botanika páni menen tıǵız baylanısta ekenin kóriwimiz múmkin.

Únsiz kókke qolların sozıp ásten,
Kim bular el shetinde erbeńlesken?
Heshkim emes, bul mázi seksewiller,
Shet-shebirsiz dalanı qaplap ósken.

Botanikalıq jaqtan alıp qaraǵanda, seksewiller shólge shıdamlı, kóp jıllıq ósimlik.

Qaraqalpaqstan shárayatında, ásirese, shań-tozanlardı uslap qalıwda onıń ornı áhmiyetli. Shayır bul dáslepki shuwmaqta kirisiw esabında tiykarınan onıń sırtqı formalarına toqtaladı. Al, keyingi shuwmaqtıń dáslepki eki qatarında bolsa onıń boyındaǵı ózinshilik qásiyetlerine toqtaladı.

Boyında qızǵını bar tas kómirdey,
Shań basıp quwań tartqan jas kórinbey.

Qosıqtı tariyx pání menen de integraciyalastırıp úyreniw múmkin. Shayır seksewil ósimligin qaraqalpaqlardıń áyyemgi atababası esaplangan massaget qáwimleri menen qatar qoyıp salıstıra súwretleydi.

Óz dalasın jawlardan qorgap turǵan,
Áyyemgi massagetin láchkerindey.

Oqıtıwshı bunda tariyx páninen de jeterli dárejede xabarlı bolıwı lazım. Dım bolmaǵanda massagetler xanshayımı Tumaris tuwralı ańızdı, shayır I. Yusupovtıń “Tumaris” poemasını biliwi, solardı da qosımsha aytıp ótip ketiwi kerek.

... Jawmay ótken bultlarǵa óshegisip,
Túyedeı toze biler sabır menen.

Al, bul shuwmaqta bolsa oqıtıwshınıń zoologiyadan da xabarı bolıwı talap etiledi. Sabaqqa tayarlanıw barısında túye haqqında tiykarǵı qısqaşa maǵlıwmatqa iye bolıw kerek. Máselen, túye sahra kemesi, ol on kúnnen aslam shólge shıdaydı, júk tasıw ushın kólik hám t.b. Seksewil de, túye de shól perzentı. Qaraqalpaq xalqı da sahrayı xalıq. Usılardı biriktirip, ulıwmalastırıp aytıp ótiwine boladı.

Qosıqtıń keyingi shuwmaǵında geografiya menen baylanıslı qatarlar keltiriledi. Ondaǵı “boran”, “artezian”, “barlawshı”,

“burǵılaw” sıyaqlı geografiyalıq atamalarǵa óz aldına túsınık berip ketiw kerek.

Boranlar kelip onı julqılǵan,
Qorqpas ol biraq heshbir ǵulǵuladan.
Artezian izlegen barlawshıday,
Uzın tamırı shól tósin burǵılǵan.

Mektep sabaqlıqlarında geografiya pániniń ishinde ótiletuǵın geologiya tarawına tiyisli “artezian” sózi bul jer astı tábiyǵıy suwları, al, barlawshı sol suwdı izlep tabıwshı, burǵılawshı kásip iyesi esaplanadı.

Qosıqtıń keyingi basqa shuwmaqlarında tiykarınan botanikalıq karakterdegi sózler kórkem ádebiy boyawlar menen sheber beriledi. Mısalı, “Qaqshıyıp qıyınlıqqa tós keriwli”, “Tuqımı jer tańlamay ónip keter, Jasında kók shırshaday dónip keter” sıyaqlı qatarlarda seksewil ósimliginiń tábiyiy biologiyalıq jaratılısı qaraqalpaq xalqınıń turmıs tarizi menen salıstırıla sheber beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, Ibrayım Yusupovtıń 7-klass ádebiyat sabaqlıǵında ekologiyalıq baǵdarda jazılǵan qosıqların oqıtıwda joqarıda sanap ótken metodlarımızdan paydalanıw oqıtıwshı ushın biraz joqarı nátiyjege alıp keledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ә. Пахратдинов. Парахатшылық хәм ғәрезсизлик, экология хәм дәстүрий кирисиў сабақларын өткерийдиң методикасы. Нөкис. Билим. 2000.

2. R.Niyetova, I.Mámбетov, G.Jaqsimova . Ádebiyat. 7-klass ushın sabaqlıq. Tashkent, 2022.

3. G. Yusupova, Sh. Xojanova, G. Abishev. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2016.

QAZAQLARǴA TAY SOYǴIZǴAN TUWISQANLIQ

JUMAǴALIEVA SANDIǴUL

QMU Folklor hám dialektologiya qánigeligi 1-kurs magistranti

Annataciya: Maqalada shayır Ibrayım Yusupov poeziyası sóz etiledi. Shayırdıń tuwısqanlıq temasındaǵı qosıqları analizlenedi. Qazaq hám qaraqalpaq ádebiy baylanıslarına toqtalǵan. Shayırdıń qazaq xalqına arnalǵan birneshe qosıqlarına avtor tárepinen tereń sholıw jasalǵan.

Annotation: Poetry of the poet Ibrahim Yusupov is mentioned in the article. Poet's poems about kinship are analyzed. The Karakalpak and Kazakh literary contacts were touched upon. The author compiled a review of several of the poet's poems dedicated to the Kazakh people

Tayanış sózler: Ibrayım Yusupov, qazaq poeziyası, Abay, tuwısqanlıq, lirika.

Key words: Ibrahim Yusupov, Kazakh poetry, Abai, kinship, lyric.

Ibrayım Yusupov dóretiwshiligi júdá ráńbá-ráń. Onda sezimtal lirika, azamatlıq ruwx, tereń filosofiya máwjirip turadı. Onıń ápiwayı tórtliklerinen baslap iri kólemli poemalarına deyin de ele kóplegen ilimpazlarǵa izertlew obyektı bolıw ushın mısallar tabıladı. Shayırdıń xalıqlar doslıǵı, milletleraralıq doslıq temasında jazǵan qosıqları kópshilikti quraydı. Ózbek, qazaq, tatar, qırǵız, noǵay, avar, bashqurt, rus, ukrain sıyaqlı milletlerge hám olardan shıqqan tulǵalı insanlarǵa arnap jazılǵan qosıqları milliy poeziyamızdıń hasıl marjanların quraydı.

Shayır óziniń “Tuwısqanlıq” atlı qosıǵında sol waqtaǵı kóp milletli awqamlas respublikalardı, sonıń ishinde túrkiy tilles xalıqlardı da ayırıqsha atap ótedi.

Qazaqlarǵa tay soyǵızǵan,
Qırǵızlarǵa qoy soyǵızǵan,

Úy tiktirip, bas qoyǵızǵan,
Dástúri bir tuwısqanlıq. [1:19]

Shayırdıń poeziyasında qazaq xalqına arnap jazılǵan qosıqlar birqansha tabıladı. Onda túrkiy tilli eki eldiń awızbirshiligi, ádebiy hám mádeniy doslıǵı jırlanadı. Máselen, “Men Abaydı yadqa bilgen xalıqpan” qosıǵı qazaqtıń ullı klassigi Abay Qunanbay ulınıń 1971-jıl 28-may kúni ótkerilgen 125 jıllıq merekesinde oqıladı.

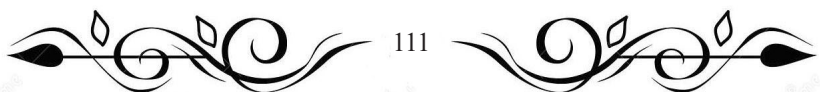
Men Abaydı yadqa bilgen xalıqpan...
Ámiw boyı tuwıp ósken topıraǵım,
Siziń menen bir putaqlas japıraǵım.
Kewlim ashıq – aqshamı joq jariq tań, –
Men Abaydı yadqa bilgen xalıqpan... [2:39]

Qosıqta shayır tariyxı tamırlas el qazaqtıń bay ótmishi menen jaqın keleshegin jazadı. Birgelikte qansha mashaqat bolsa jeńgenin, qayǵısı da, quwanışı da sherik ekenin keltiredi. Túrkiy xalıqlarınıń iri túrktanıwshısı Shoxan Waliyxanovtıń qaraqalpaq xalqına jıyen ekenliginen maqtanısh tutadı.

Birge bastıq tariyx jolın aqırın,
Qansha uzaq jolı bolsa túyeniń.
“Qaraqalpaqlar – dalanıń bas aqını”,
Dep aytqan ǵoy ullı Shoqan jiyenim. [2:39]

Qazaqtı, qazaq tilin túsiniw ushın heshqanday da dilmashtıń keregi joq ekenligin, kerek bolsa Abaydıń geybir óleńlerin umıta qalǵanday bolsań, ózim aytıp bereyin dewi de shayırdıń qazaq poeziyasına, onıń shın klassigi Abaydıń poeziyasına degen joqarı húrmetiniń belgisi.

Dilmashsız-aq qazaqshaǵa qanıqpan.
Kúy tıńlayıq, dombırańdı ala bar.
Sen Abaydıń birer sózin umıtsań,
Men aytayın, kel de mennen sorap al. [2:40]

Shayırdıń qazaq xalqına arnap jazǵan jáne bir qosıǵı “Kókshe taw” dep ataladı. Qazaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan bul geografiyalıq orın shayırdı ózgeshe tásir qaldırıp, ilham-yosh baǵıshlaǵanı sonshelli, Kókshetawdıń jalǵız ózin súwretlep qoymastan, oǵan qazaq xalqınıń bar dástúrin, mádeniyatın, bir sóz benen aytqanda ruwxın sıındırıp, qarastırıp jiberedi. Qosıq segiz qatarlı usılda jazılǵan.

Arqada bir el kórdim Kókshe degen,
Tawların qız júindey tekshelegen,
Bundaǵı ósken adam, ózge jerde –
“Jánnet bar” dep maqtasań kóksemegen.
Kel janım, sol Kókshege mingizeyin,
Tóbeńdi kókshe bultqa tiygizeyin.
Mennen basqa súymegen aq júzinde
Tawdıń jupar jeline súygizeyin. [2:40]

Qosıqta lirikalıq pafos kúshli. Onda lirikalıq qaharman óz súyiklisin bul tawlarǵa shaqırıp, onıń usha basına mingiziwge, bultlarǵa basın tiygiziwge umtıladı. Sonday-aq, shayır qazaq xalqınıń milliy koloritin, ózinsheligin beriw maqsetinde qazaqsha sóz saplawlardan da paydalanadı. Mısalı,

Kel, sáwlem, tarttım saǵan kók kemeni,
“Jumbaǵ tasta” qaldırma jekke meni. [2:41]

Bizde sáwle sózi “kúnniń sáwlesi”, “aydıń sáwlesi” sıyaqlı sóz dizbeklerinde qollanılp, nur sózi menen sinonim bolıp keledi. Jáne Sáwle degen qız ismi de bar. Biraq óz súyiklisine qarata “sáwlem” dep qollarıw jaǵdayı ushıraspaydı. Al, qazaq xalqında bolsa bul júdá ónimli qollanıladı. Sonlıqtan da, shayır bul jerde ózimizdegi “gúlim”, “janım”, “ayım” sıyaqlı qaratpalardı emes, “sáwlem”di paydalanadı. Jáne de bizde perzent tuwılǵanda “bala kórdi”, “bala tuwdı”, “dúnyaǵa keltirdi” sıyaqlı sóz dizbekleri isletiledi. Qazaq xalqında bolsa “perzent

taptı”, “bala taptı” degen sóz dizbekleri paydalanıladı. Shayır keyingi shuwmaqlardıń birinde de qazaqsha usı sózdi keltiredi.

Tas sınığın ákettim Sırımbetten,
Bunda dańqlı jiyenim Shoqan ótken,
Onı tapqan apamnan aynanayın,
Qazaqqa sonday uldı sıylıq etken. [2:41]

Shayırdıń “Qazaqstan” qosıǵında da joqarıda atap ótilgen tuwısqanlıq qarım-qatnas máseleleri sóz etiledi. Biraq, endi bunda tikkeley Qazaqstan Respublikasınıń tábiyatı, jaylasıwı, mádeniy hám materiallıq baylıqları sóz etiledi.

Qazaq eli xanalas xalıq dedik,
Átir gúlin Ámiwdiń alıp keldik.
Altın kúnniń sınığın aspandaǵı
Sharaynaday kewilge salıp keldik.[2:42]

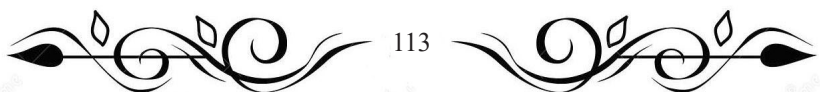
Qaraqalpaqstan jerinde tuwılıp ósken qazaq shayırı Tólegen Aybergenov poeziyasında mınaday qatar bar.

Ushı menen qıyırına kóz jetpeytuǵın,
Ushlasqan toqsan segiz Belgiya bul.

Ibrayım Yusupov ta “Qazaqstan” qosıǵında usı sóz dizbegin qollanadı.

Baylıq, doslıq, án-kúydiń úlkesinde,
Million juldız jımınlar bir keshinde.
Toqsan segiz Belgiya sıyǵan jerdiń
Keńligi bar kewlinde, irgesinde. [2:42]

Kórip turǵanıńızday, shayır mázi “qazaǵım – bawırım” dep qoymaydı. Ol kórkem boyawlar menen qosıqtı bezeydi. Bunı “Sulıw eken Alma Atanıń qızları” degen qosıǵınan da kóriwimizge boladı. Onda shayır belgili bir syujet tiykarında qazaq qızlarınń sulıwlılıǵı hám ilgir zeyiniligin qosa súwretleydi. Óz hayalı bola tura qazaqtıń

sulıw qızına ańsarı awıp kók shalgısh satatuǵın dúkandı soraw bǎnesinde oǵan sóz salǵan lirikalıq qaharmanǵa qız bılay juwap qaytaradı.

Kúldi qız: “Aǵay, siz aqınsız, bilsem,
Jambıldan ońǵa tart... Dúken bar ásem...
Nesip bolıp shalgısh tapsań, jeńeshem
Bir quwanar” dedi, endi sozbadım.[3.12]

Biraq lirikalıq qaharman sıpatındaǵı shayır bunda keyin óziniń “ayıbın” bılay juwıp-shayıwǵa tırısadı.

Azamat qayıńlar, gúwam bolarsız,
Shayırdıń janı pák, tek tili arsız,
Yar súygen kewlimde siz de turarsız,
Alma-atanıń alma júzli qızları. [3.12]

Juwmaqlap aytqanda, I. Yusupov poeziyasında qazaq xalqına degen tuwısqanlıq sezimleri oǵada tereń beriledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ибрайым Юсупов. Ыош. Нөкис. Қарақалпақстан. 1977.
2. Ибрайым Юсупов. Таңламалы шығармалары. II том. Нөкис. Билим. 2018.
3. Ибрайым Юсупов. Пазыйлет. Нөкис. Билим. 2014.

K.ALLAMBERGENOV TÍN «DÁSLEPKI BES» GÚRRININDE BALA OBRAZÍNÍN SÁWLELENIWI

ORINBAEVA AZIZA

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili) 1-kurs agistrantı;

Ilmiy basshı: Ktaybekova Z. – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktrı (PhD), Ájiniyaz atındaǵı NMPI

Annotatsiya: Maqolada qaraqalpoq adabiyatındaǵı hikoyalar taqhlıl qilingan. Tadqiqot obyektı sıfatında K.Allambergenovning «Dastlabki besh» hikoyası oǵanılǵan. Asarda bolalar obrazi misolında ularning ilgari intilishlari, bir-birlariga yordam berishi va boshqa masalalar yoritib berilgen.

Kalit sózlar: hikoya, bola, obraz, xarakter, dars, kimyo, do'stlik, intilish, mahorat.

Аннотация: В статье анализируются рассказы в каракалпакской литературе. В качестве объекта исследования был изучен рассказ К. Аллабергенова «Первая пятерка». На примере образа детей в пьесе освещены их прежние стремления, помощь друг другу и другие вопросы.

Ключевые слова: рассказ, ребенок, образ, характер, урок, химия, дружба, стремление, умение.

Abstract: The article analyzes the stories in Karakalpak literature. The story "First Five" by K. Allabergenov was studied as an object of research. On the example of the image of children in the play, their previous aspirations, helping each other and other issues are highlighted.

Keywords: story, child, image, character, lesson, chemistry, friendship, aspiration, skill.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, belgili jazıwshı Keńesbay Allambergenov óz dóretiwshilik jolın balalar ádebiyatında kishi kólemdegi epikalıq

shıǵarmalar dóretiwden basladı. Jazıwshı balalardıń názik tili hám oy-pikir keshirmelerin, insan hám tábiyat mashqalaların sheberlik penen ashıp bergen shıǵarmaların, dáslep, "Quslar qaytqan kún" kitabında bastırıp shıǵaradı. Bul toplamıǵa onıń, "Quslar qaytqan kún" povesti menen bir qatar kishi mektep blalarınıń turmısına arnalǵan gúrrińleri engizilgen.

Jazıwshınıń "Dáslepki bes" gúrrińi mektep oqıwshısınıń turmısınan alıp jazılǵan. Gúrrińniń bas qaharmanı, mektep oqıwshısı Polat tártipli bala bolsa da, ayırım sabaqlardan, ásirese, ximiya sabaǵınan tómén bahaǵa úlgerip, onnan uyalıwı sıyaqlı psixologiyalıq ishki keshirmeleri tereń ashıp berilgen.

Gúrriń syjeti ádettegidey, ximiz páninen hár sherekti tómén bahasına juwmaqlaǵan, ata-anasınıń júzin tómén qaratıp júrgeninen qattı qısıǵan Polattıń dasturxan ústine keliwiy menen baslanadı. Shay ishıp bola sala tınıshsızlanıp xanasına kirip ketejaq bolǵan balanı ákesi irkip, bılay deydi:

«- Balam, us sherekte ǵayrat salagór, qalayda «eki» almawǵa tırıs, – dep, ornınan turdı» [1.39].

Polattıń ákesiniń perzentine baqırıp-shaqırmastan, ózi de qılıǵınan uyalıp, bir tárepten qorqıp turǵan balaǵa ápiwayı túrde násiyat beriwibalaǵa úlken sabaq boladı.

Jazıwshı ata-ana menen perzent tárbiyasındaǵı qarım-qatnastı júdá jaqsı ashıp kórsetiwge erisken. Perzent tárbiyasında ata-ananıń itibarlı bolıw kerekligi, ayıplı eken dep, baqıra bermesten, jeńil ǵana, sıpayı sózler menen de balaǵa túsindiriwge bola alatıwınlıǵın sheberlik penen ashıp bergen. Bunıń menen jazıwshı perzent – bul, biziń aynamız. Búgingi kúni biz, olarǵa ne islese, olar da keleshekte sonı qaytalaytuǵının ápiwayı túrde jetkerip bere alǵan.

Qáytse de, waqıttıń zımırawı menen, úshinshi sherektiń baslanǵanına da ádewir waqıt bolıp qalǵanı ashshı haqıyqat. Ximiyadan basqa pánlerde azlı-kem bolsa da ózgeris bar. Al, usı ximiya qolımnan hesh kelmedi-aw dep júrgen kúnlerdiń birinde

klass basshısı Ábdimurat aǵa sabaqtan soń jıynalıs ótkerip, Polattıń bul ádeti jaqsı emesligin, úshinshi sherek sheshiwshi sherek, usı sherekte de tómén baha ala berse klastan-klassqa qalıp qoyatuǵının ashıq aydın aytıp, bizler onı qatarımızǵa qosıp alayıq dep, bir-birewge mehir-múriwbetke, keńpeyillikke úyretedi. Sol kúnnen baslap, Parsha menen Maqset ximiya pání boyınsha Polattı óz qáwenderligine alıp, oǵan óz bilgenlerin erinbesten, qızǵanbastan ayrıqsha mehir menen úyretkenliginiń ózi oqıwshılardı iygilikli islerge umtıldıradı.

Ásirese, Polattıń miyindegi «Ximiya qıyın, ashıydı miyın», - degen sıyaqlı jalqawlardıń qollanatuǵın qurǵaq gáplerdi sanasına shıǵarıp taslawǵa járdem bere alıwı, Polattıń element belgilerin yadqa bile alıwı, Parsha menen Maqsettiń járdeminde úlken jetiskenlikke erisiwi, bul joldaǵı Polattıń háreketshenligi obrazdı túrde ashıp berilgen.

«Hárbir oqıwshını erinbesten miynet etseń, miynetiniń jemisin kóreseń», - degen ideyanı ilgeri súrip, oqıwshınıń alǵa umtılıwdaǵı háreketshenligi, óziniń qátelgin durıslawǵa háreket etiwı Polat obrazı mısasında ashıp beriledi. Sonsha miynetinen keyin Polattıń ximiya sabadıń asıǵıslıq penen kútiwi, onıń usı sabaqtan dáslepki «Bes» bahasın alıwı, ásirese, buǵan pútkil klass jámááti, dosları, Maqset penen Parshanıń da qattı quwanıwı sıyaqlı balalardıń psixologiyalıq halatları tereń sáwlelengen. Jazıwshı bul arqalı balalardıń bir-birine jápdem qolın sozıwı, adamgershilik, insanıylıq pazıyetlerin, keńpeyilligin, birgelikte islesiwdiń abzal táreplerin ashıp beriwge erisken. Birgelikte háreket etiw balalardı doslıqqa, biradarlıqqa shaqırıp, jaqsı isler islewge, jaqsılıq qılıwǵa jeteleydi.

«Kórkem obraz sıpatında balalıq ruwxıy páklik, jaqsılıq, keńpeyilik, simvolı bolıp asociaciyanadı hám kórkem shıǵarmanıń ulıwma koncepciyası ushın tiykar esaplanadı» [2.13]

Polat balalıq pák qıyalları menen óziniń jalqawlıǵına uyalıp, ata-anasınıń aldında, olarǵa tiklenip qaray almay, óz qáteshiligin durıslawǵa háreket etiwı, balalardıń kewil sarayınıń taza ekenliginen,

jas waqtınan baslap olardı jaqsı islerge baǵdarlasań, alǵa umtılıwshań, háreketshen jaslar bolıp jetilisetuǵınlıǵın kórsetedi.

Ustazınıń da jas áwladqa bilim, tálim ham tárbiya beriwde, qarańǵı joldı jaqtıratuǵın shamshıraq bola alǵanlıǵın, ayırıqsha baha alǵan balanıń ustazı tárepinen berilgen marapatınan keyin, miynetiniń jemisin, quwanışlı túrde ata-anasına kórsetiwge asıǵıwı, onıń sheksiz quwanışqa bóleniwi avtor tárepinen júdá tásirli jetkerip berilgen.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı Keńesbay Allambergenovtıń balalar ushın jazǵan bul shıǵarması tek ǵana balalar ushın emes, biz jaslargada úlgi bola aladı desek qátelespeymiz. Sebebi shıǵarma hár bir kitap oqıwshısın, ata-anasın sıylatuǵın, sózin hasla, eki etpeytuǵın perzent bolıwǵa, ata-analardı perzent tárbiyasında barqulla tuwrı jol kórsete alıwǵa umtılwǵa, bir-birewge keńpeyil bolıwǵa, barqulla iygilikli isler islewge, miyrim-shápáátli bolıwǵa umtıldırıwı menen qunlı shıǵarmalardıń biri ekenligin kórsetedi.

Álbette, hár bir perzent jalqaw, tárbiyasız, erinshek bolmastan, óz ústinde izlense, ilgeri umtılıp, jaqsı isler islewge háreket etse ata-anasınıń, doslarınıń aldında húrmeti artadı. Sol ushın hár bir jas áwlad ata-anası ushın maqtanısh bolatuǵınday perzent bolıwımız kerek.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1.Алламбергенов К. Құслар қайтқан күн. Повесть хәм гүрриңлер. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995.

2. Умурзаков Р. XX аср ўзбек қиссаларида бола образи: давр ва руҳият: Филол.фан.б-ча фалс. док. дисс. автореф. – Фарғона, 2021.

II SEKSIYA. FOLKLORTANIW

КРАТКИЙ ВЗГЛЯД НА ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЕНЖЕХАНА МАТЫЖАНОВА

NIZAMI MƏMMƏDOV TAĞISOY

*Bakı Slavyan Universiteti filologiya elmləri doktoru, professor
nizami.mamedov@mail.ru*

Резюме

Ключевые слова: казахская фольклористика, истоки, основные представители, Матыжанов, исследования.

В представленной статье мы кратко анализируем как историю становления и развитие казахской фольклористической науки, так и к изучению подвергаем отдельные её вопросы разработки членом корреспондентом Национальной Академии Наук Казахстана Кенжеханом Матыжановым. Заметим, что К.Матыжанов, как талантливый учёный показал себя весьма ответственным исследователем в части устного, детского, семейно-обрядового фольклора, свадебного фольклора и т.д. Если академик Сеит Каскабасов в своих изысканиях дифференцировал отдельные разновидности казахской фольклористики, то Кенжехан Матыжанов, развивая идеи казахского семейно-бытового и обрядового фольклора, подразделяя их на три вида, выделил их внутрижанровые разновидности. Он с позиций современной мировой фольклористической науки сумел дать полную характеристику всех жанровых видов семейного фольклора. В монографическом труде учёного «Казахский семейный фольклор», являющимся значительным вкладом в

современную национальную фольклористику, им глубоко изучается постижение природы жанра и исторической поэтики. Мы и в последующих своих работах намереваемся представить общий исследовательский взгляд и относительно других представителей казахской фольклористики.

Xülasə

Açar sözlər: qazax folklorşünaslığı, mənbələri, əsas nümayəndələri, Matıcanov.

Təqdim etdiyimiz məqalədə biz müxtəsər şəkildə həm qazax folklorşünaslığı elminin təşəkkülə və inkişaf tarixinə diqqət yetirir, həm də onun bir sıra məsələlərinin Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Kencexan Matıcanov tərəfindən necə tədqiq olunmasına nəzər salırıq. Qeyd edək ki, Kencexan Matıcanov elmi fəaliyyətini şifahi, uşaq, ailə-mərasim və toy-düyn folklorlarının ayrı-ayrı məsələlərinə həsr etməklə özünü son dərəcə məsuliyyətli tədqiqatçı kimi göstərmişdir. Əgər akademik Seit Kaskabasov öz axtarışlarında qazax folklorşünaslığının növlərini diferensiasiya etmişdirsə, K.Matıcanov qazax ailə-məişət və mərasim folklorunu üç növə bölməklə onun janr daxili növlərini fərqləndirmişdir. Eyni zamanda o, müasir dünya folklorşünaslığı mövqeyindən ailə folklorunun bütün janrlarının bütöv xarakteristikasını vermişdir. Alimin müasir milli folklorşünaslığa ərməğan etdiyi “Qazax ailə folkloru” adlı monoqrafik əsərində janrın təbiəti və tarixi poetika məsələləri dərinlən öyrənilmişdir. Gələcək axtarışlarımızda biz həm də qazax folklorşünaslığının digər nümayəndələrinin əsərlərinə nəzər salmaq fikrindəyik.

Summary

Key words: Kazakh folkloristics, origins, main representatives, Matyzhanov, research.

In the presented article, we briefly analyze both the history of the formation and development of Kazakh folklore science, and we examine individual issues of its development by corresponding member of the National Academy of Sciences of Kazakhstan Kenzhekhan Matyzhanov. Let us note that K. Matyzhanov, as a talented scientist, has shown himself to be a very responsible researcher in terms of oral, children's, family and ritual folklore, wedding folklore, etc. If academician Seit Kaskabasov in his research differentiated individual varieties of Kazakh folklore, then Kenzhekhan Matyzhanov, developing the ideas of Kazakh family, everyday and ritual folklore, dividing them into three types, identified their intra-genre varieties. From the standpoint of modern world folklore science, he was able to give a complete description of all genre types of family folklore. In the scientist's monographic work "Kazakh Family Folklore," which is a significant contribution to modern national folklore, he deeply studies the understanding of the nature of the genre and historical poetics. In our subsequent works, we intend to present a general research view regarding other representatives of Kazakh folklore.

Одной из важных сфер в истории культуры казахского народа является изучение проблем фольклористики. Фольклористика как наука в Казахстане берёт своё начало с XVIII в., когда впервые в этом направлении начали работу этнографические экспедиции Российской империи. Первыми, кто занимался этой отраслью, были видные русские этнографы Р.И.Рычков, П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.Г.Андреев и др. После этого казахская фольклористика как отдельное научное направление уже однозначно начала формироваться с конца XVIII – начала XIX в. В её становлении важную роль сыграли такие казахские просветители, как Ч.Валиханов, И.Алтысарин, А.Кунанбаев, а также русские учёные В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Е.Алекторов, И.Н.Березин, П.М.Мелиранский и др. Именно они выработали оригинальные методы записи фольклорных образцов эпического, лирического и дидактического жанров.

С 1920-х годов в этой сфере продуктивно работали А.Байтурсынов, Х.Досмухамедов, М.Ауэзов, И.Джансугуров, Б.Майлин, С.Сейфуллин и др.

С 1950-х годов ещё более продуктивнее оживилась работа таких фольклористов, как С.Муканов, Б.Кенжебаев, М.Каратаев, М.Габдуллин, Г.Мусрепов и др.

В годы независимости особенно целенаправленно вели свои поиски в этой части Р.Бердибаев, О.Нурмагамбетова, С.Каскабасов, Е.Турсынов, А.Сейдимбеков, Ш.Ибраев и др. В данной статье мы намерены осветить исследовательскую деятельность одного из крупных казахских фольклористов Кенжехана Матыжанова. Так как он как один из наиболее неустанных фольклористов достаточно последовательно работает в этой отрасли с 90-х годов XX в.

Кенжехан Исламжан улы Матыжанов – как член-корреспондент НАН Казахстана, доктор филологических наук, профессор, автор более 200 научных и научно-популярных статей в отечественных и зарубежных изданиях по проблемам казахского фольклора и литературы, истории культуры, этнологии, музееведения. Им за этот период подготовлены такие книги, как «Семейно-обрядовый фольклор казахов» [3] «Тал бесіктен жер бесікке дейін» (От колыбельной до причитания. О семейно-обрядовом фольклоре казахов)» [1], «Игровые элементы в казахском фольклоре» [2], «Феномен игры в казахской культуре: генезис, природа, типология, трансформация» [5], «Казахский семейный фольклор» [4], а также дополненный «Казахский семейный фольклор», изданный в Москве [6] и др.

Трудовую деятельность К.С. Матыжанов начал педагогом, в этой сфере он работал более 25 лет. В 2004 году защитил докторскую диссертацию «Семейно-обрядовый фольклор казахов», в которой впервые фольклор казахской семейной традиции и обычаев исследован как целостное явление, изучены комплексно его поэтические особенности и жанровая система.

С 1990 по 1999 год К.Матыжанов работал ученым секретарем в Отделении общественных наук Национальной академии наук Казахстана; доцентом Казахского педагогического института имени Абая; сотрудником отдела внутренней политики аппарата Президента и Кабинета Министров Республики Казахстана; заместителем председателя Комитета языков при Кабинете Министров страны; начальником Управления по развитию государственного языка в Государственном комитете по национальной политике; консультантом по языковой политике в отделе социально-культурного развития аппарата Правительства Республики Казахстана; заместителем директора Департамента по координации языковой политики Министерства образования, культуры и здравоохранения; начальником отдела Департамента по развитию языков Министерства культуры, информации и общественного согласия и т.д. За вклад в развитие духовной культуры Казахстана Кенжехану Матыжанову присвоено почетное звание «Заслуженный деятель Республики Казахстан» (2007).

Кенжехан Матыжанов внес весомый вклад в разработку законодательной базы и формирование концепции языковой политики. Был постоянным членом государственной терминологической и ономастической комиссий.

С 1999 по 2005 год работал заместителем директора по науке Центрального государственного музея Республики Казахстан, директором Музея Первого Президента Республики Казахстан, заместителем директора Департамента культуры г. Алматы.

С 2005 по 2018 год – начальник Управления по развитию языков города Алматы, руководитель Управления внутренней политики Акимата города Алматы, первый заместитель Председателя Алматинского городского филиала НДП «Нур Отан», депутат городского Маслахата города Алматы, руководитель научно-инновационного центра «Рухани жаңғыру» Казахского Национального Университета имени аль-Фараби.

С 2018 года Генеральный директор Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Фольклор казахского народа всегда был и остается прочным фундаментом и стержнем духовности и нравственности, представляя собой явление уникальное, охватывающие элементы этнографии, языка, литературы и искусства. Семейно-обрядовый фольклор – одна из ветвей могучего древа устного народного поэтического творчества.

Доктор филологических наук, генеральный директор Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова Кенжехан Матыжанов семейно-обрядовый фольклор казахского народа исследует как сложный, комплексный феномен. Монография известного ученого-фольклориста, Заслуженного деятеля Республики Казахстан К.Матыжанова «Казахский семейный фольклор» посвящена эволюции жанров семейного фольклора, постижению его художественного мира, выявлению этнографических параллелей, раскрытию богатства поэтики фольклорных текстов.

Академик Национальной Академии Наук Казахстана Сеит Каскабасов, ответственный редактор нового издания, дифференцирует как отдельные разновидности фольклористики (науки о фольклоре) филологическую, музыкальную и этнографическую. Тогда как монография К. Матыжанова «Казахский семейный фольклор» (Москва: Издательство «Восточный экспрес», 2023. – 472 с.) композиционно состоит из Введения и шести глав. В первой главе «Историография темы» представлен обзор развития казахского семейно-обрядового фольклора. Традиционный семейный фольклор доказательно аргументированно и с научных позиций подразделен автором книги на три вида и выделены его внутрижанровые разновидности: фольклор пестования (колыбельные песни;

детские обрядовые песни, песни-пестушки, песни-потешки); свадебный фольклор (той бастар, жар-жар, причитание, песня-назидание, беташар, песня-бракосочетание); траурный фольклор (песня-завещание, песня-оповещение, песня-соболезнование, песня-плач). Кенжехан Матыжановым с позиций современной мировой фольклористической науки дана полная характеристика всех жанровых видов семейного фольклора.

Монографический труд К.Матыжанова «Казахский семейный фольклор» является значительным вкладом в современную фольклористику, в изучение типологических связей семейного фольклора, постижение природы жанра и исторической поэтики. Исследовательский труд новой научной формации, посвященный вопросам постижения художественного мира семейно-обрядового фольклора, нашел широкое применение среди студентов и магистрантов, докторантов и ученых-фольклористов, литературоведов, любителей духовного народного наследия. Монографические работы К.Матыжанова, имеющие прикладное значение, известны не только в Казахстане, но и за его пределами.

Литература

1. Матыжанов К. Тал бесіктен жер бесікке дейім. Алматы, 1990.
2. Матыжанов К. Игровые элементы в казахском фольклоре. Алматы, 1994.
3. Матыжанов К. Казактын отбаен фольклора. Алматы, 2007.
4. Матыжанов К. Казахский семейный фольклор. Монография. Алматы, 2022
5. Матыжанов К. Феномен игры в казахской культуре: генезис, природа, типология, трансформация. Монография. – Алматы: Service Press, 2022. – 482 с.
6. Матыжанов К. Казахский семейный фольклор. Монография. – Москва: Изд. «Восточный экспресс», 2023. – 472 с.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA KICHIK JANRLAR DIFFUZIYASI

MIRZAYEVA SALIMAXON RAYIMJANOVNA

Andijon davlat universiteti o'qituvchisi, f. f. d. professor

NE'MATULLAYEV ABDUNOSIR

*Andijon davlat universiteti Erkin tadqiqotchisi
abdunosirnematullayev@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq og'zaki ijodi kichik janrlari bilan bog'liq, ular o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi yuzasidan tadqiqot olib borilgan. Xususan, maqollar, matallar va topishmoqlar kabi kichik janrlarning o'zaro aloqasi va bir biriga ko'chish holatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: janr, folklor, diffuziya, transformatsiya, maqol, matal, topishmoq, motiv, obraz, aforizm, hikmatli so'z.

Annotation: In this article, research was conducted on the issue of interaction between the sub-genres of folk art. In particular, the interaction of sub-genres such as proverbs, proverbs and riddles and their transition to each other were discussed.

Key words: genre, folklore, diffusion, transformation, proverb, proverb, riddle, motif, image, aphorism, wise saying.

Аннотация: В данной статье проведено исследование вопроса взаимодействия поджанров народного творчества. В частности, обсуждалось взаимодействие таких поджанров, как пословицы, пословицы и загадки и их переход друг в друга.

Ключевое слово: жанр, фольклор, распространение, трансформация, пословица, пословица, загадка, мотив, образ, афоризм, мудрое изречение.

Badiiy so'z san'ati insoniyat paydo bo'libdiki, u bilan birga rivojlandi. Insonlar mehnat jarayoni va hayot tajribalarida badiiy so'z

san'ati paydo bo'ldi. Insonlar endi asta-sekin o'zlarini qurshab turgan dunyoni, jamiyatdagi hodisalarni tushunishga intila boshladilar. Bu tushunishlar natijasida insonlar obrazli fikrlay va tasvirlay boshladi. Shu tariqa yozuv va yozma adabiyotdan ancha vaqtlar ilgari xalq og'zaki ijodi paydo bo'ldi. Bugun esa og'izdan og'izga, avloddan avlodga, davrdan davrlarga o'tib kelmoqda. Xalq og'zaki ijodi dastlab qanday bo'lsa, shundayligicha qolmadi, vaqtlar o'tgan sayin rivojlanib bordi, qayta ishlandi, yangi ma'lumotlar bilan to'ldirildi. Xalq og'zaki ijodi janrlarining shakllanishida diffuzion jarayon yuzaga keldi.

Diffuziya – lotincha “diffusion” – so'zidan olingan bo'lib, singishish, tarqalish ma'nolarini anglatadi. Bir modda molekulasini ikkinchi modda molekulasiga, ikkinchi modda molekulasini birinchi modda molekulasiga qo'shilish jarayoni. Bundan kelib chiqadiki, diffuzion jarayon xalq og'zaki ijodining shakllanishida muhim omillardan bo'lgan. B. Sarimsoqov shunday yozadi: “Folkloristikada diffuziya termini biror janr, motiv yoki obrazning ikkinchi bir janr, motiv yoki obrazga kirib borishi, singishi natijasida ularning tabiatida sodir bo'ladigan struktual, semantik hamda funksional o'zgarishlarga nisbatan qo'llanadi”. Badiiy adabiyot janrlari tizimida boshqa janrlarning o'zaro muvofiqlashuvi, bir janr namunalari xos xususiyat boshqa janrda ham kelishini ko'rish mumkin. Jumladan transformatsion va diffuzion hodisalar o'zbek folklorining kichik janrlari - maqol, matal, hikmatli so'z, ibora, topishmoq va tez aytish kabi janrlarda kuzatish mumkin. Xalq og'zaki ijodining bu janrlariga olim Bahodir Sarimsoqov quyidagicha ta'rif beradi: “oddiy o'tirish olqishlar, qarg'ish, so'kish, maqol, matal, topishmoq va boshqa xildagi yumoq iboralar”

Insonlarda umumiy dunyoqarash va axloqiy-didaktik qarashlarni ifoda etishda xalq og'zaki ijodi kichik janrlarining folklor san'ati darajasiga olib chiqishda transformatsiya muhim rol o'ynaydi. Chunki kishining tafakkuri rivojlanib borgan sari uning olam haqidagi tushunchalari ham o'zgarib, real fikrlashga intiladi. Ana shu vaziyatda

janrlar tizimini takomillashtirishda transformatsiya va diffuziya hodisalariga ta'lab ortaveradi.

Folklorshunos olim O. Safarovning fikrlariga ko'ra, o'zbek folklorining janrlar tizimi: birinchidan, ulardagi g'oyaviy-badiiy prinsplar umumiyliigi; ikkinchidan, ularning tarixan taraqqiy etgan o'zaro munosabatlariga; uchinchidan, janrlar tarixiy taqdiridagi umumiylikka (mushtarakliklarga) bog'liq holda vujudga kelgan. Olim folklor janrlari tarixan taraqqiy etishida bir asarning bir necha janr tarkibida uchrashi mumkinligini ta'kidlaydi. "janrlarning uzoq muddat davomida mavjudligi ularning o'zaro qo'shiluviga yoxud biror asarning biridan ikkinchisiga o'tishiga yo'l ochadi". Bir janrning boshqa bir janrga ko'chishi sabablari esa ulardagi hamohanglik va vazifalardagi umumiylikka bog'liq holda bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodining maqol, matal, topishmoq, aforizm, hikmatli so'zlar kabi kichik janrlari ma'no va mazmun jihatdan bir-biriga mushtarak holda bo'ladi, ko'p hollarda bir-biriga o'tib turadi. "Jamiyat bosqichining ma'lum bir bosqichida, - deydi folklorshunos olim B. Sarimsoqov, - vujudga kelgan ma'lum bir janr jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichida talab va ehtiyojlariga moslashib boradi va nihoyat, yangi bir hosilaga aylanadi".Yuqoridagi fikrlardan taxmin qilish mumkinki, diffuziya natijasida xalq og'zaki ijodidagi yirik epik asarlar shakllangan.

Maqol, matal, topishmoq singari kichik janrlar shakllanishida sekinroq yuzaga kelgan.

Xalq og'zaki ijodining maqol va matal janrlari bir-birlariga yaqin bo'lsalarda, ikkisining ham alohida o'ziga xos jihatlari bor." Bugungi ishni ertaga qo'yma", " ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri", " yigit kishiga qirq hunar oz" kabilar maqollarda tugal fikr va xulosalar bor. " Qizil qor yog'ganda", " Tuyani dumi yerga tiklandi", "bo'rining qulog'i oyda" kabi matallarda esa buning aksi bo'lib tugal fikr anglashilmaydi, ularning mazmunida xulosa bilinmaydi, xususiy ma'nolarigina ko'rinib turadi. Ikkisining farqi ham ayni shularda bo'lib, maqollarda

chuqur va keng ma'noli tugal fikr anlashilsa, ma'talda esa qisqagina belgini bildirib, nutqimizning ta'sirchanligini bezab beradi.

Maqol yoki topishmoqlar yuzasidan ma'lumot berganimizda bu ikki janrga xos xususiyatlarda uzviy aloqadorlik qanchalik ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Ayrim hollarda maqollarni topishmoq singari tuzilganligiga, undagi voqea solishtirish yoki taqqoslash yordamida aniqlanishiga guvoh bo'lamiz. Z. Husainova maqol va topishmoq o'rtasidagi yaqinlik haqida to'xtab shunday deydi: "Topishmoq ma'no va aytilishi jihatidan maqol bo'lib kelishi mumkin. Bunday maqollar dastlab topishmoq tarzda vujudga kelib, keyinchalik maqolga aylangan.

Til haqida topishmoqlar

Birovni suydirar,
Birovni kuydirar.

Asaldan shirin,
Zahardan achchiq.

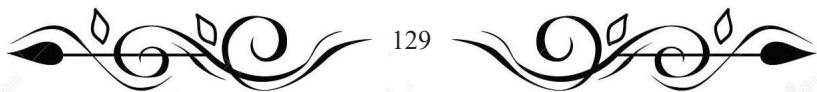
Til haqida maqollar

Til - tig'dan o'tkir

Suydirgan ham til,
Kuydirgan ham til.

Shirin so'z - shakar
Achchiq so'z - zahar "

Topishmoq xalq og'zaki ijodining keng tarqalgan va yosh-u qari tomonida sevib aytiladigan janrlaridan biri. U savol tarzida ifodalanadi. Undagi so'zlar badiiy shaklga solinga holda, o'xshatish, undagi so'zlar ko'chma ma'noda ishlatilgan, she'riy yoki nasriy

ko'rinishda bo'lishi mumkin. Maqol singari ixcham, ta'sirchan ko'rinishlarda bo'ladi. Ayrim hollarda shunday topishmoqlar ham bo'ladiki maqolga xos xususiyatlar aniq bilinib turadi. Misol uchun " Hammaga to'n tikaman, o'zim yalang'och" (Igna) topishmog'ini olsak. Boshqalar uchun tinmay mehnat qiladigan, ammo ba'zan o'ziga hech narsa tegmaydiga kishilarning holati obrazli ifodalanga. Xuddi " Bo'zchi belbog'a yolchimabdi" maqoli kabi.

Yana bir topishmoqni misol qilib oladigan bo'lsak

O'z elimda el edim,
Tulki tutmoq bek edim.
Qiyildim, quchoqqa tushdim,
O'ttiz ikki tuzoqqa tushdim.

Yuqorida ketirilgan topishmoq "O'zga yurtida shoh bo'lguncha, O'z yurtingda gado bo'l" maqoli mazmuniga juda ham o'xshashdir.

Topishmoq janri nafaqat maqol janr bilan bog'liq balki undagi ifodalar, obrazli tasvirlar va ko'chimlar iboralarga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaganini ko'rishimiz mumkin.

Topishmoq

Oq kuchugim ang etdi,
Tovushi Qo'qonga yetdi.(Miltiq o'qi)
Tomdan turib karnay chaldim,
Tovushi Qo'qonga yetdi.

Ibora

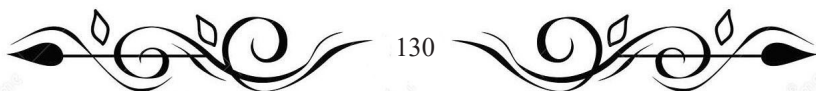
Andijonda o't yoqsam,
O'shda tutuni

Topishmoq

O'zi mitti,
Ovozi olamga yetdi.(Surnay)

Ibora

Kichkina demang bizni,
Ko'tarib uramiz sizni.

Topishmoq

Bir qozondan qirq tuya suv ichar (Chuchvara)

Ibora

Bir mayizni qirqa bo'lib yemoq.

Topishmoq

Tushgan yerini uzar.(Ombur)

Ibora

Ushlagan yerini uzmoq.

Topishmoq

O'zining badanini o'zi yeydi.(Sham)

O'z qonini o'zi ichar (Sham)

Ibora

Ich-etini yemoq

Yuqoridagi misollar yordamida diffuzion va transformatsion holatlarni topishmoqning maqol va ibora janrlarida ko'rishimish mumkin.

Tez aytish xalq og'zaki ijodining kichik janrlarida biri hisoblanib unda yanglishib ketish mumkin bo'lgan qofiyadosh so'zlardan iborat so'zlar keladi. So'zlar tez va to'g'ri aytish talab etiladi. Misol uchun: oq choynakka ko'k qopqoq ko'k choynakka oq qopqoq. Tez aytish namunalari ko'radigan bo'lsak, bu janrga ham topishmoqning ham ta'siri borligini guvohi bo'lamiz.

Tez aytish

Shu mushuk, shum mushuk, shumshuk mushuk.

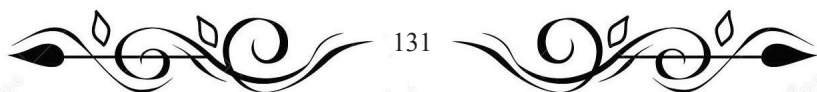
Topishmoq

Shum kampir,

Shumaloq kampir,

Ikki beti yumaloq kampir (Tandir)

Xalq og'zaki ijodi janrlari, ularning tarkibi, tur janrlarga bo'linishi ularning bir-biri bilan qanchalik mushtarak ekanligini ko'rsatib beradi. Yuqoridagi turli xil janr namunalari shakliy jihatdan ham

ulardagi o'xshalik ko'rsatib beradi. Misollar yordamida keltirilgan janr namunalaridan shuni ko'rishimiz mumkinki, xalq og'zaki ijodining kichik janrlari ham nasriy va she'riy tuzilishga ega. Qolaversa, badiiy tasvir vositalarining qo'llanishi, qofiya tizimi, misralar soni va shu kabi xususiyatlari bilan ham bog'liqdir.

Folklor asarlarini janriy xususiyatiga ko'ra bir-biridan farqlash muhim ekanligini ta'kidlash zarur. Chunki ularning tabiati, paydo bo'lishi, rivoji, diffuzion va transformatsion hodisalar ta'siri asosida folklorga xos qonuniyatlarni o'rganish, umumlashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Maqol va matal orasidagi farq masalasida ham ko'pincha turli qarashlarga guvoh bo'lamiz. Buning asosiy sababi mazkur ikki janr o'rtasida o'zaro yaqin munosabat, ba'zan ularning transformatsiyaga uchrashi natijasidir. Matal tashqi jihatda maqolga o'xshaydi, lekin matal faqat ko'chma ma'noda qo'llanadi. Maqol esa o'z va ko'chma ma'nolarda kela oladi. Maqol va matal haqida so'z yuritgan ko'plab olimlar matal nutqni jozibali qilishga yordam beradi deb sanashadi. "Matallar tugal qutbiy hukm ifodalay olmaydilar, - deydi B. Soatov, - chunki ular hamma vaqt bir mantiqiy markazdan iborat bo'ladilar. Binobarin, matal ikki mantiqiy markazga ega bo'lib, umumxalq iste'moli darajasiga ko'tarilsa, maqolga aylanadi".

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, boshqa epik janrlarda bo'lgani kabi o'zbek xalq og'zaki ijodi kichik janrlari ham semantik va mantiqiy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib, dono xalqimiz bu janrlar orqali fikrlash doiramizni kengaytirish, nutqimizni go'zallashtirish va aqlimizni charxlash bilan bir qatorda kelajak avlodga nasihat qilish va ularga tarbiya berish kabi ma'suliyatli vazifalarni ham bajarishga intilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hotamov N, Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati.- Toshkent: O'qituvchi,1979.
2. Husainova Z. Topishmoqlar. O'zbek folklori ocherklari. - T., Fan, 1988. - B.110-111

3. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. O'quv qo'llanma.-T.,Mumtoz so'z,2010.
4. Madiyarov I. O'zbek va Qoraqalpoq xalq tez aytishlari tipologiyasi.-T.:2021 (dissertatsiya)
5. Mirzayeva S. O'zbek realistik adabiyotida folklor an'analari. Folklorshunoslikdan o'quv-uslubiy qo'llanma,-T.: "Istiqol",2005.
6. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi/ O'zbek folklorining epik janrlari. - T.: Fan,1981. - B.97-148
7. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi/ O'zbek folklori ocherklari kitobida 1-tom. - T.: Fan,1988.-B.66
8. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. - Toshkent: "Musiq", 2010. - B.60
9. Soatov B. O'zbek xalq maqollari janr xususiyatlari va poetikasi. Toshkent, 1994. - B. 18-20

THE PLACE AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE ROMANCE EPIC IN THE CONTENT OF THE UZBEK FOLK EPIC

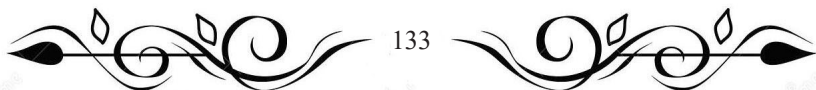
MIRZAYEVA SALIMAKHON

*doctor of philological sciences, professor Andijan state university
uzbek_folklore@gmail.com*

TURDIALIYEVA ELNURA

*supporting doctoral student Andijan state university
bturdialiyev@bk.ru*

Annotation: This article explores the unique position and defining features of the romance epic within the broader corpus of Uzbek folk epic traditions. The research highlights the distinguishing characteristics that set the romance epic apart from other epic genres, while examining its narrative structure, thematic elements, and cultural significance in Uzbek folklore. The study provides a

comparative analysis of romance epics, investigating their influence on social values, historical reflection, and the perpetuation of national identity. Through this examination, the article sheds light on the role of romance epics in preserving and transmitting Uzbek cultural heritage.

Keywords: Uzbek folk epic, romance epic, epic traditions, narrative structure, Uzbek folklore, cultural heritage, social values, national identity, historical reflection.

Uzbek folk epic is a multi-type epic. The poetics of such types as heroic, historical epics have already been studied. However, the issues of the poetics of Romanic epics, which are a component of the folk epic, have not been specifically studied. When talking about the poetics of Romanic epics, one should not forget that this type of folk epics is a classic example of an epic. An image characteristic of a classical epic, objective and subjective-formative factors are two major issues in its creation. The Uzbek folk epic stands out among the epics of the peoples of the world due to its multi-layered nature. This shows that the Uzbek folk epic has gone through long stages of historical development. Each layer of the epic corresponds to certain stages of the artistic thinking of the people who created it. If the heroic epic was created as an epic sign of the emergence of the Uzbek people as an independent ethnic group on the stage of history, the Romanic epics were created as a result of the high idealization of the people's life and dreams in the conditions of the developed feudal society.

It is a well-known fact in folklore that great epic works idealized by the heroic past of the people are called folk epics. Accordingly, works consisting of depictions of events in which the life of a people has not found an ideal artistic expression, which cannot be its heroic past, are not considered to be folk epics. Hence, a work that can be a folk epic should be evaluated on the basis of two important criteria.

These are: a) the relevance of the events of the work to the heroic past of the people; b) an artistic depiction of these events on an epic ideal level.

The second case is romantic epics based solely on the plot of the fairy tale. These include such epics as "Sweet and Sugar", "Orzigul", "Tahir and Zuhra", "Zevarkhan". Uzbek folk romantic epics appeared as great epic works, expressing the lofty ideals of our ancestors living in the conditions of medieval feudal society about a free and prosperous country, peaceful and prosperous life, loyal love and lasting friendship, courage and bravery. The higher ideal is always higher than real life. Therefore, the plot of romantic epics is never interpreted in connection with a specific historical event or the name of a person. They are interpreted in connection with the activities of the ideal events, images. It is from this that the leading feature of romantic epics stands out.

Most of the romantic epics are based on the plot of folk tales. For example, epics such as "Khurshidoy", "Zevarkhan", "Tohir and Zuhra" are a good example of this. The process of enriching romantic epics at the expense of the plot of folk tales is still going on. From the above it is clear that the romantic epics went through a period of active development based on the plot of folk tales, myths and legends during the period of rapid development of the folk epic. It was during this period that romantic epics became a defining feature of Uzbek folk epics. romantic epics went through a period of active development based on the plot of folk tales, myths and legends during the period of rapid development of folk epics. It was during this period that romantic epics became a defining feature of Uzbek folk epics. romantic epics went through a period of active development based on the plot of folk tales, myths and legends during the period of rapid development of folk epics. It was during this period that romantic epics became a defining feature of Uzbek folk epics.

The plot of Uzbek folk romantic epics also consists of motives, the peculiarity of the plot of this type of epics is, first of all, in the application of the law of artistic conditionality in the interaction of motives of action or speech motives. Such conditionality, in essence,

has the same typological character as the artistic conditionality contained in folk legends and fairy tales.

For example, Sultan Khan, the king of the Aktash country, was childless, and his wife, Hurayim, who had been taken from an ordinary working-class family, became pregnant. At this time, Sultan Khan marched to the residence of Hurayim. My sister gave birth to a son. He will be called Rustam. Hurayim will rule the country with justice for fourteen years. This is when Sultankhan's older wives send a slanderous letter with the help of a maston old woman. These examples show that the plot of romantic epics, the plot, development and solution are in the nature of the plot of folk tales. This suggests that in the emergence of romantic epics, folk narrators relied on the aesthetic principles of the fairy tale genre in their reflection of reality within the epic ideal.

Historical epics arose at relatively later stages of the development of the Uzbek folk epic due to the need for epic idealization of specific historical figures or events.

The gradual development of the Uzbek folk epic, the characterization of each stage with its own epic types, caused the emergence of different views on the consistent scientific classification of this great heritage. Uzbek eposologists presented several examples of the classification of folk epics.

The Uzbek folk epic began to be recorded regularly from the 20s of our century. At that time, the Uzbek folk epic was experiencing the process of live creation and live performance. Examples of epics recorded in the 20s and 60s constitute the works of Uzbek folk epos that have been formed over the centuries and have fully entered into the epic tradition. At such a time, more precisely, at a time when major socio-political changes are taking place in the country, it is of great importance to record a folk epic. The reason is that it was the only right way to first record the epic heritage of the people, which was flowing like a river, to engrave it on the pages of eternity, and then to classify and research the collected material.

Great representatives of Uzbek folklore studies, Ghozi Olim Yunusov, H.T. Zarifov, M. Zarifov, B. Karimi, M. Alaviya, M. Afzalov and their followers followed this path. Directly because of this activity, very large and unique examples of folk epics came to the folklore archive.

By the 40s of our century, serious acquaintance with these rare materials, their classification and description began. At a time when the Second World War was going on and the fate of the country was hanging in the balance, famous folklorists Academician V. M. Zhirmunsky and Professor H. T. Zarifov worked on a large fundamental work consisting of the description, analysis and interpretation of the Uzbek folk epic. Thanks to their efforts, in 1947, in Moscow, a large work entitled "Epic of Uzbek folk heroism" was published¹. This work, as the first research devoted to the study of the Uzbek folk epic in a monographic plan, is of great scientific importance in its time and even now. When undertaking such a huge task, the authors find it necessary to give detailed information about their epic repertoire after giving information about folk dances, and the analysis of epic repertoire begins with the classification of epic material. Due to such a natural need, V.M. Zhirmunsky and H.T. Zarifov analyze the Uzbek folk epic by dividing it into the following groups: 1. Heroic epic. 2. Battle epics. 3. Epics with historical content. 4. Romanic epics. 5. Epics with a literary source. 6. New sagas.

The classification of Uzbek folk epics was later developed by prof. T. Mirzaev. It was revised, but he fully accepted the scientific classifications of V. M. Zhirmunsky, H. T. Zarifov. It should also be mentioned that the classifications of V. M. Zhirmunsky, H. T. Zarifov and T. Mirzaev did not follow the same principle.

In particular, Uzbek folk romance epics are divided into two groups according to the nature of the source underlying the epic:

1. Epics that came down through oral tradition. This group includes "Rustamkhan", "Gorogli" series, "Orzigul", "Shirin bilan Shakar".

2. Epics based on written sources. This group includes "Farhod and Shirin", "Layli and Majnun", "Sanobar", "Sayfulmalik", "Takhir and Zuhra", "Bahrom and Gulandom", "Girl Zhibek", "Pakhlavan covered with tiger skin".

Since Romanic epics occupy an important place in the structure of Uzbek folk epic, when did this type of epic appear?

In fact, at what stage of the people's artistic thinking did the emergence of Romanic epics take place? There is no clear view about this in our eposology until now. Speaking about the series "Goroguli", which occupies a significant place in Romanic epics, V. M. Zhirmunsky and H. T. Zarifov indicate the period of formation and consolidation of this series as a series from the beginning of the 17th century to the middle of the 19th century. Based on this, prof. T. Mirzaev and prof. B. Sarimsakovs believe that the period of creation of many Romanic epics is the second half of the 17th century and the beginning of the 20th century.

More seriously, the Romanic epics reflect reality on a broad historical scale rather than on the basis of strict historical principles. Therefore, in Romanic epics, not specific periods of people's life, but their eternal dreams, aspirations and wishes about pure love, friendship and brotherhood, bravery and bravery, patriotism and loyalty are reflected in the framework of general historical periods. Heroic epics differ from Romanic epics in that they are based on the image of one or another historical persons and events, and historical epics are based on the formation of the nation as an independent ethnic group.

The plot of Romanic epics was based on various epic sources during the intensive stage of creation and development of the epos. The development of the plot of many epics took place in connection with the mythological views of the people. For example, in the epic "Princess Cunning", written by Fazil Yuldosh, the hero travels to the country of Torkiston, that is, to the world of darkness, which is based on the mythic ideas of the people about the vertical structure of the world

with an emphasis on essence. Or the hero's battle companion, Girat, is connected to the ancestral water horses. This motive is especially prominent in the Azerbaijani version of the epic "Goroghli". B. A. Karriev, a great linguist, fully confirms that such views are typical for the Turkmen and other versions of the epos. Or the fairies Yunus and Miskal, Goroghli's favorite companions, are connected to the people's mythical ideas about spirits.

Most of the Romanic epics are based on the plot of folk tales. For example, such epics as "Khurshidoy", "Zevarkhan", "Takhir and Zuhra" can be a vivid example of this. The process of enrichment of Romanic epics at the expense of the plot of folk tales continues even now. For example, the saga "Sarvigul" created by Boborayim Bakshi Mamatmurodov is also related to the plot of the "slandered girl" number 883 in the Aarne-Andreev catalog, which is the basis of the epic "Khurshidoy". It is known from the above that Romanic epics passed the stage of active development based on the plot of folk tales, myths and legends during the period of rapid development of folk epics. It was during this period that Roman epics took a decisive place in the Uzbek folk epic.

As the nature of the Uzbek folk epic, new types of epics were created, should this phenomenon be considered a national identity or should it be evaluated as a phenomenon of historical-structural typology in the epics of Turkic peoples? From a theoretical point of view, it is impossible for such a distinction to occur in the structure of a single Uzbek folk epic. Because such distinctions cannot occur in the epics of nations whose political and cultural life, especially epic traditions, are the same or close to each other. In this context, we turned to the epic studies of other Turkic peoples and were convinced that Uzbek Romanic epics are not a special phenomenon that is unique to the Uzbek folk epic.

In this matter, we found it necessary to dwell on the scientific views expressed in Kazakh folklore studies.

Professor R. Berdibaev's monograph entitled "Kazakh epic (genre and stage issues)" detailed several types of epic in connection with the stage development of the Kazakh folk epic. He emphasizes the presence of romantic epics in the composition of the Kazakh folk epic, unlike heroic and historical genres, and this type of epic includes "Qazi Korpesh - Bayan sulu", "Mungliq - Zarliq", "Kiz Jibek", "Kalqaman - Mamir", "Englik - Kebek", includes such epics as "Aqbapa - Sauotbek", "Bozjigit"

Another Kazakh eposologist B. U. Azibaeva also puts forward such a view. In 1985, he defended his candidate's thesis on the topic of plot creation and image system in the Kazakh Romanic epic, and later defended his doctoral thesis on the topic of "Kazakh Romanic epics" and published his monograph with the same name. In his opinion, the basis of the plot of Kazakh Romanic epics is taken from folk tales. Agreeing with the opinion of R. Berdibaev, he concludes that the Romanic epics were created as a legitimate result of the staged development of the folk epic.

At this point, it is necessary to dwell on one thing. Q. Sattarov considers Romanic epics to be a separate genre of folk epic. In our opinion, no matter how different these epics are, they are still a type of folk epics. Because Romanic epics are performed within the traditions of folk epics according to their form, content and execution method. Romanic epics do not differ from heroic and historical epics in terms of formal structure and performance methods. Therefore, Roman epics should be considered as a special type of folk epic. Thus, the structure of the Kazakh folk epic also includes the Romanic epic type, and this type was formed in the later stages of development of the folk epic, more precisely, in the 17th-18th centuries.

In Turkmen epic studies, the type of Romanic epics was the basis for special observations. As a result, according to the unanimous recognition of Turkmen folklorists, "Hurliqo and Hamro", "Sayyod and Hamro", "Shosanam and Gharib", "Zuhra and Tahir", "Asli and Karam", "Gul and Bulbul", "Gul and Sanobar a series of epics such

as Turkmen folk romance epics. Most of these epics are widespread in the Khorezm oasis, as well as in Uzbek classical literature. But folklorist M.A. Sakali's epic "Hurliqo and Hamro" shows the basis of the plot in Turkmen folk tales. We think that this plot may have spread among the people in the form of a fairy tale due to its widespread use. According to the researchers, in the XVI-XVIII centuries, Romanic epics were formed as a separate type within the Turkmen folk epic. This type of epic, as in other nations, is close to the fact that they got the plot from folk legends and legends, fairy tales and stories. Because in terms of theme, plot and epic motifs, Turkmen Romanic epics do not differ from Romanic epics of other nations and live steadily in the epic tradition. When thinking about the Turkmen folk epic, it should be noted that the "Gorogugli" series, which occupies a large place in the Uzbek folk epic and is considered as a Romanic epic, is considered as a heroic epic. Therefore, "Gorogli" epics are not included in the list of Romanic epics in Turkmen epic studies.

In conclusion, Romanic epics appeared in the structure of Turkmen folk epic in the XVI-XVIII centuries and occupy a strong place in the epic tradition as an independent type of folk epic. The plots of many Turkmen Romanic epics have a genetic connection with the epic works that were widespread in the Khorezm oasis. Because the Turkmen folk songs have adapted and sung these plots.

The Kyrgyz folk epic also has a type of Romanic epics. However, in Kyrgyz epicology, epics of this type are referred to as "social-household epics". In these epics, the Kyrgyz people's ideas about justice, pure love, patriotism, and honesty are sung. Epic content, images, ideological- they are very close to Uzbek Romanic epics with their artistic features. According to the researchers, Kyrgyz socio-household epics emerged as a new type of epos after the 17th and 18th centuries.

Karakalpak and Tatar folk epics were not spared from the ideological-aesthetic and historical-structural changes that occurred in the nature of epics of many Turkic peoples after the 16th century.

Famous Karakalpak folklorist prof. K. Maksetov, while classifying the Karakalpak epic, notes that this epic contains epics that correspond to Uzbek Romanic epics in terms of content and form. But he calls these epics "lyro-epic" and "social-domestic" epics. Lyro-epic epics include "Garib Ashik", "Sayatkhan and Hamro", "Ashiq Najab", "Hurliqo and Hamro", "Takhir and Zuhra", "Layli and Majnun", "Yusuf and Zulayho", "Gul and Sanubar". includes works like He includes "Sharyar", "Shirin and Sugar", "Kenshayim", "Menglikal", "Zorliq and Mungliq" in social and household epics. If you look carefully, it is not difficult to see that most of the works belonging to both groups in prof. Maksetov's classification are Romanic epics. Because in terms of relation of epic image to real reality, system of images, character of artistic image, Karakalpak and Uzbek Romanic epics form the same historical-structural typology. So, after the 16th and 17th centuries, the changes that occurred in the nature of the artistic depiction of reality in the epos of many peoples also occurred in the Karakalpak folk epic, more precisely, Romanic epics appeared in the Karakalpak folk epic.

The Tatar eposologist F.I.Urmancheev describes the epic "Kozi-Korpyach and Bayan sulu" as a lyric-epic epic, and indicates that the period of creation of the work belongs to the 17th century. Based on the scientist's description of this epic, it is known that "Kozi-Korpyach-Bayan sulu" has the same typological characteristics as Uzbek Romanic epics in all respects. Folk epics are divided into two major groups in Azerbaijani epic studies. These are: Heroic and love epics. Heroic epics include "Kitobi Dada Gorgud", "Koroglu", and love epics "Tahir-Zuhra", "Asli-Karam", "Ashog Gharib", "Abbas-Gulgaz", "Gul-Mahmud", "Layli-Majnun", "Valeh-Zar-nigar", "Alikhan-Pari", "Mohammad-Gulandom", "Khan Choban", "Sulten-Gandib" etc.

Azerbaijan love epics have the same characteristics as Uzbek romantic epics from the point of view of the historicity of reality. So, the difference in the epics of both peoples is not in the description of the events of the work, but in their different names in the classification.

Folk stories (epics) are also divided into two major groups in Turkish folklore studies. These are: 1. Heroic epics. 2. Love stories. This group includes "Mirzeyi Mahmud", "Ulfatin", "Dardi yoq ila Zulfi Siyoh", "Alif ila Mahmut", "Ashok Gharib", "Ashok Karem", "Qurbani", "Tahir Mirza", "Hasta Hassan", "Karajaoglan", "Vidodi Hasta", "Hasan ila Mehrjan" epics are included. The classification of folk epics similar to the above is repeated by the Turkish scientist Dr. Fikrat Turkmen in connection with the study of the epic "Tahir and Zuhra".

According to M.Q.Takhmasib, N.P.Boratov and F.Turkmen, despite the presence of ancient astral myths in their content, love epics were created as part of Azerbaijan and Turkish folk epics in the 16th and 17th centuries. This shows that after the 16th century, a new stage in the development of Uzbek, Kazakh, Korakalpak, Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani and Turkish folk epics began.

The conclusion from the above observations is that Romanic epics are not a new type of epic unique to the Uzbek folk epic, but it is a common historical-structural phenomenon for the epics of the Turkic peoples living in Central Asia, the Volga region, the Caucasus, and Anatolia. Since the comparative study of Romanic epics in the epics of these nations is not within the scope of our research, we will limit ourselves to the above brief scientific excursion and discuss the Uzbek Romanic epics.

Uzbek folk romance epics emerged as great epic works expressing the high ideals of our ancestors living in the conditions of medieval feudal society about a free and prosperous country, a peaceful and prosperous life, loyal love and stable friendship, bravery and courage. A high ideal is always higher than real life. Therefore, the plot of Romanic epics is never interpreted in connection with a specific historical event or person's name. They are interpreted in connection with the events and activities of images in the ideal. From this, the leading characteristic of Romanic epics can be seen. Uzbek folk

romance epics differ from other types of epics by the nature of the epic universe. Because the epic universe in heroic and historical epics is distinguished by its relatively historical accuracy, while the universe of Romanic epics is characterized by a quasi-historical (large-scale historical) league.

It is known that the epic universium is an aesthetic category that forms the core and essence of the epic world. This category cannot be researched outside of a specific plot scope. Because each example of a folk epic or epic series has an independent epic social universe. With attention to the essence, the epic universe is composed of epic reality, character, state apparatus, relations of political forces in a certain epic space and time. Therefore, a specific epic universe cannot be empirically compared with real socio-historical life. Because the epic universium of the Roman epics absorbed the archaic layer of the umumepos universium in a way that suited its goals and tasks. Clans, tribal orders, mythological images and images typical of the universium of the archaic epic world are combined with the relatively clear universium of the family, state structures, certain ethnic traditions and rituals of the Romanic epic. That is why in the analysis of the epic universe in Romanic epics, each component should be analyzed separately.

Despite the fact that Romanic epics absorbed the material of genres such as fairy tales, legends, and narratives, they also preserved their epic universe to a certain extent. However, this universium is interpreted as specific historical, ethnic, spatial and temporal centers within the Roman epics. Therefore, the social universium in Romanic epics is never accepted as a real universium. With this characteristic, Romanic epics occupy a special place in the composition of the Uzbek folk epic. The uniqueness of the Romanic epics in terms of the nature of the epic universe can be clearly revealed through the analysis of some components of this universe.

References:

1. Shohdorkhan. Narrator: Usmon Mamatqul o'g'li // Balogardon. Uzbek folk art. Multiple volumes- T.: G. Gulom AS Publishing House, 1986.
2. Propp V.Ya. Morphology skazki. M.: Nauka, 1969
3. Hodjiev A. Annotated dictionary of synonyms of the Uzbek language. - Tashkent: Teacher, 1974. - 308 pages.
4. Rakhmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. Annotated dictionary of antonyms of the Uzbek language. - Tashkent: Teacher, 1989. - 232 pages.
5. Yuldasheva D. The gradual development of the purpose of the native language. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2013. - 168 pages.

PROFESSOR K.ALLAMBERGENOV – KÓRNEKLI FOLKLORTANÍWSHÍ ALÍM

PALÍMBETOV KAMALBAY SARSENBAEVICH

Filologiya ilimleriniń doktorı, docent

*ÓzRIAQb Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı,
Nókis qalası*

Annotaciya: Maqalada jazıwshı hám ilimpaz K.Allambergenovtıń kórkem shıǵarmaları hám ilimiy tiynetleri haqqında sóz etiledi. K.Allambergenovtıń jazıwshılıq qádemleriniń baslanıwı, dáslep balalar jazıwshısı sıpatında tanılıwı, gúrriń, povest, roman hám dramalarınıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornı, shıǵarmalarında kóbirek tábiyat, insan, ekologiya mashqalalarınıń hám jámiyetlik turmıshlıq máselelerdiń sóz etiliwi úyreniledi. Sonday-aq, qaraqalpaq ádebiyatı hám folklorı boyınsha ilimiy izertlewleriniń áhmiyeti, ásirese qaraqalpaq folklortanıw ilimine qosqan miynetleri talqıǵa tartıladı.

Tayanış sózler: jazıwshı, ilimpaz, dramaturg, kórkem shıǵarma, ádebiyat, folklor, dástan.

Аннотация: В данной статье освещается творческий путь писателя, драматурга и ученого Кенесбая Алламбергенова. Исследованы его первые шаги в литературе, начиная с работы в жанре детской литературы, и его постепенное превращение в одного из ведущих авторов каракалпакской литературы. Особое внимание уделено его рассказам, повестям, романам и драмам, в которых он отражает важные аспекты человека и природы, экологические и социально-бытовые вопросы.

Кроме того, проанализировано значимое влияние его научных исследований в области каракалпакской литературы и фольклора, подчеркнут вклад автора в развитие каракалпакской фольклористики.

Ключевые слова: писатель, ученый, драматург, литературное творчество, фольклор, эпос.

Abstract: This article is dedicated to the creative journey of Kenesbay Allambergenov, a writer, playwright, and scholar. It explores his early forays into literature, starting with his work in children's literature, and his gradual evolution into one of the leading authors of Karakalpak literature. Special attention is given to his short stories, novellas, novels, and dramas, in which he reflects on important aspects of human nature, ecology, and socio-domestic issues.

Furthermore, the significant impact of his scholarly research in the field of Karakalpak literature and folklore is analyzed, emphasizing his contribution to the development of Karakalpak folklore studies.

Keywords: writer, scholar, playwright, literary creativity, folklore, epic.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor, Qaraqalpaqstan Xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı Keńesbay Allambergenov keń jámiyetshilikke ádebiyatshı, folklortanıwshı ilimpaz, talantlı jazıwshı, dramaturg, ustaz-pedagog sıpatında tanılgan insan boldı.

Ustaz Keñesbay Allambergenovtıń ómir jolındaǵı miynetkeshliginen, pıdayılıǵınan, ilim-bilimge qushtarlıǵınan, ásirese ilimdi, ádebiyattı, kórkem ónerdi súyip islegen dóretiwshilik pazıyetlerinen qálegen insan, ásirese búgingi áwlad úlgi alsa arızıdı. Ustaz-ilimpazdıń qáleminen bir neshe monografiyalar, ádebiyatımızdıń qos bayteregi Ózbekstan qaharmanları jazıwshı T.Qayıpbergenov, shayır I.Yusupov haqqında portretlik izertlewı, Joqarı oqıw orınları studentleri ushın úlgi baǵdarlamalar, sabaqlıqlar, oqıw hám metodikalıq qollanbaları, ulıwma bilim beriw mektepleri ushın sabaqlıqlar, jámi 300 den aslam ilimiy maqalaları baspa sózde járiyalandı. Kórkem ádebiy dóretiwshilik tarawında 3 roman, atap aytqanda «Dárya tartılǵan jıllar», «Dárbent», «Ómir máwritleri» hám «Altın qazıq» atlı roman-essesi, kóplegen povestleri, gúrrińleri, 2 draması hám bir neshe ocherkleri basılıp shıqtı.

K.Allambergenov dáslep óz dóretiwshiligin jazıwshılıqtan basladı. Ol ótken ásirdiń 70-jılları ádebiyatqa balalarǵa arnalǵan gúrrińleri menen kirip keldi.

Jazıwshınıń qáleminen dóregen kórkem shıǵarmalardıń tematikasına názer taslaǵanımızda, olarda tábiyat, insan, ekologiya mashqalaları kóbirek sóz etilgenin anlaymız. K.Allambergenov usınday jazıwshılıq talantına qosa, qaraqalpaq ádebiyatı menen folklortanıw ilimine bolǵan qızıǵıwshılıǵı, ilimiy-izertlew jumısı menen shuǵıllanıwına alıp keledi hám 1979-82-jılları Nókis mámleketlik universitetiniń aspiranturasına kirip oqıydı.

Ilimpazdıń ilimiy iskerligi haqqında maqalalar jazǵan professor K.Qurambaev: “K.Allambergenov ilim jolındaǵı dáslepki qádemlerin qaraqalpaq folklorın úyreniwden basladı” [1:22], - dep durıs belgilep ótedi, Haqıyqatında da, bolajaq ilimpazdıń ilimiy-izertlew jumısıńıń teması, dáslep qaraqalpaq ádebiyatında erte dáwirlerden-aq qalıplesken kóp ásirlik rawajlanıw tariyxına iye aytıs janrı boladı. Sebebi, qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi ushın erteden-aq kórkem sózge, poeziyaǵa qábiletli, talantlı adamlardaǵı improvizatorlıq talant,

tókpe shayırlıq tiykarında bolıp ótetetuğın aytıstıń ózine tán tábiyatın izertlew oğada áhmiyetli edi. K.Allambergenov usınday izertleniwı tiyis aktual tema boyınsha 1985-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs janrı» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqlaydı hám filologiya ilimleriniń kandidatı ilimiy dárejesine iye boladı. Usı kandidatlıq dissertaciyasınıń juwmağı tiykarında “Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs” (Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1989) monografiyasın baspadan shıǵaradı. Sol jılları qaraqalpaq ádebiyattanıwında aytıs haqqında ayılǵan ulıwma pikirlerdiń orın alǵanı bolmasa, al ulıwma aytıstı, sonıń ishinde shayırlar aytısın jeke alıp izertlegen, disertaciyalıq yamasa monografiyalıq miynetler XX ásirdiń 80-jıllarında derlik joq edi. K.Allambergenov usı máselede tek qaraqalpaq ádebiyatı ǵana emes, al qazaq, qırǵız, ózbek, túrkmen sıyaqlı qońsılás xalıqlar ádebiyatındaǵı aytıs janrın salıstırmalı úyrenip, óziniń ilimiy juwmaqların bildiredi. Shayırlar aytısınıń ózgeshelikleri payda bolıwı menen rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların tariyxıy-teoriyalıq jaqtan ashıp beredi. Ilimpaz izertlewinde aytıstıń áyyemgi dáreklerin anıqlap, qaraqalpaq ádebiyatındaǵı shayırlar aytısı shıǵıs penen batıstaǵı kóp ellerdıń aytıs dástúrleri menen baylanısta bolǵanı menen óziniń payda bolıwında burınnan bar milliy dereklerdi tiykar etip alǵanın kórsetip beredi. Bunda milliy salt-dástúr jırlarınıń tásin bılay kórsetedi: “...salt-dástúr jırlarındaǵı (bádik, gúlapsan, hawjarlardaǵı) aytıslıq elementler (top-top bolıp ekige bólinip aytısıw, improvizaciya, jırdaǵı geypara qatarlardıń turaqlı qaytalanıp otırıwı hám t.b.) boldı, yaǵnıy shayırlar aytısınıń dáslepki tırnaq tası erte dáwirlerdegi turmıs salt-jırlarınan baslap qalana basladı. Bunı biz shayırlar aytısınıń salt-dástúr jırlarınan ádewir kesh payda bolǵanlıǵı fakti menen de dálillewimiz múmkin” [2:21-22], - dep jazadı hám bul pikirlerin mısallar menen dálillep beredi.

Bunnan soń K.Allambergenov, XX ásirdiń 1930-40-jıllarınan baslap dáwirdiń nadırıs siyasatı sebepli qaralangán dástanlardıń biri «Edige» boyınsha izertlew jumısın alıp baradı. Solay etip,

K.Allambergenov 1990-jillardan baslap XIV-XV ásirlerde jasağan tariyxıy shaxs Edige hám «Edige» dástanın úyreniwge batılıq penen aralasadı. Elimiz gárezsizlikke eriskennen soń tyurkolog alım sıpatında qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy-qaharmanlıq dástanı «Edige»ni dúnya júzine tanıtqan alım boldı. Dástannıń ayırım variantların, atap aytqanda 1994-jılı Jumabay jıraw Bazarovtan «Edige» dástanın jazıp alıp videotaspalarǵa túsirip, Respublikalıq jurnallarda bastırıp shıǵaradı. Edige haqqında qısqa metrajlı tariyxıy hújjetli filmler jaratıwǵa qatnasıp, ilimiy másláhátshilik etti. Eń baslısı - dástannıń hár qıylı mashqalaları boyınsha qırıqqa jaqın ilimiy jurnal maqalaların járiyalap, 1995-jılı «Bilim» baspasınan «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» atamasında kólemli monografiyasın járiyalaydı. 1997-jılı «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» (Genezisi, janrlıq belgileri, milliy versiyalar tipologiyası hám poetikası) degen temada doktorlıq dissertaciyasın jaqlaydı hám filologiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesine iye boladı.

K.Allambergenov bunnan sońda «Edige» dástanı boyınsha izertlew jumıların dawam etip 2014-jılı «Mif, ertek, tariyx hám dástan (Er Edige, «Edige» dástanı hám Altın orda Máwerennaxr dáwiri tariyxınıń geypara máseleleri) atlı monografiyasın, 2017-jılı «Bilim» baspasınan «Er Edige, «Edige» dástanı, Altın Orda hám Mawarawannahr dáwiri tariyxınıń geypara máseleleri» atlı monografiyasın járiyaladı. Ilimpaz bul izertlewlerinde 80 ge jaqın ádebiyatshı, tariyxshı hám folklorist alımlardıń izertlewlerinen paydalanǵan hám ilimiy fakt hám dálillewlerge súyenip «Edige» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası qazaq, noǵay, bashqurt, tatar versiyaları menen salıstırmalı úyrenilip tekstlik mısallardıń járdeminde isenimli dálillengen. Izertlewlerinde avtor «Edige» dástanınıń avtorlıǵı máselesine, yaǵnıy dóretiwshisi hám onıń atqarıwshısına, Edige ulısı, onıń jurtı hám jasağan jeri haqqında, «Edige» dástanınıń batırılıq jırdan qaharmanlıq dástanǵa ósip, jetilisiw máselesine, ásirese dástannıń payda bolıwı, tolıqtırılıp, qayta jırlanıw waqıyaların anıqlawǵa úlken itibar qaratadı. Ilimpazdıń

kóp jıllıq izlenisleri hám izertlewleriniń nátiyjesinde «Edige» dástanınıń jır sıpatında payda bolıwı 1391-1406-jıllarǵa tuwrı keledi degen sheshimge keledi [3:43]. Al, dástannıń avtorlıǵı máselesinde, dástanda danışpan jıraw sıpatında qatnasatuǵın, tariyxta jasaǵan qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń saǵasında turatuǵın Soppaslı Sıpıra jıraw menen dástannıń dóretiliw dáwiri tuwrı keletuǵınlıǵı dálillenip, anıq ilimiy fakt hám dálillewler tiykarında «Edige» dástanınıń dóretiwshi avtorı Soppaslı Sıpıra jıraw degen pikirge keledi. Bunnan aldın «Edige» dástanınıń avtorı Soppaslı Sıpıra jıraw bolıwı múmkin degen pikir professor K.Mámбетov tárepinen bildirilgen edi [4:120]. Sonday-aq, «Edige» dástanınıń qaraqalpaq versiyası eń eski nusqa ekenligin, «Edige» qaraqalpaqlardıń etnogenezinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın mańǵıtlardıń aqmańǵıt tiyresinen shıqqan tariyxıy tulǵa ekenligin, jáne de Edigeniń jurtı tariyxta da, dástanda da qaraqalpaqlardıń bir bólegi jaylaǵan mákan bolǵanlıǵın dálillep beredi. Alım dástannıń batırlıq jırdan qaharmanlıq dástanǵa ósip jetilisiw evolyucyasın anıqlawda, «Edige» jırı qashan payda bolǵan, qashan tolıqtırılıp, dástan sıpatında qayta jırlandı, payda bolıwı hám qayta jırlanıwına qanday waqıyalar sebepshi bolǵan degen sorawlardı ortaq qoyadı hám bul sorawlarǵa juwap tabıwda dúnyaǵa belgili alımlardıń izertlewlerine súyenip óz pikirlerin bildiredi. Sonday-aq, “Edige” dástanın kópshilik ilimpazlar, atap aytqanda V.M.Jirmunskiy, Q.Ayımbetov, K.Mámбетov, S.Bahadırova hám t.b. “qaharmanlıq dástan” dep atap kelgen edi. Biraq, K.Allambergenov “Edige” dástanında tariyxıy hám qaharmanlıqqa tán sıpatlı belgilerdiń ekewi de teńdey ushırasatuǵının esapqa alıp, tariyx hám dástan birliginiń sáykes keliwleriniń tiykarına qarap, dástannıń epikalık variantların «tariyxıy-qaharmanlıq dástan» [5:20], - degen sheshimge keledi. Solay etip, ilimpaz “Edige” dástanın tereń izertley atırıp nadırıs túsiniлип қияtırған айırım иилимий pikirлерге anıqlıq kirgizedi. Ásirese, Altın Orda dáwirin izertlegen tariyxshı alımlar V.V.Bartold, V.M.Jirmunskiy, V.D.Grekov, A.Yu.Yakubovskiylerdiń Edigeni

Ámir Temurǵa qıyanet etken unamsız shaxs sıpatında túsindirgen pikirleriniń tiygarsızlıǵın ilimiy jaqtan isenimli dálillep beredi [6].

Ilimpaz qaraqalpaq folklortanıw iliminde «Alpamıs», «Qırıq qız», «Sháryar», «Yusup-Axmet» hám t.b. dástanlar boyınsha hám jıraw-baqshılar haqqında da ilimiy-teoriyalıq pikirlerge qurılǵan maqalaların jazdı.

Ilimpazdıń ilimiy-izertlew jumıslarınıń sheńberi júdá keń. Ol ilimde tek folklortanıwshı alım sıpatında ǵana emes, al qaraqalpaq ádebiyatınıń bir neshe tarawları boyınsha da izertlewlerin jazdı.

Juwmaqlap aytqanda K.Allambergenovtıń ómir jolı, el, xalıqqa islegen xızmetleri, filolog pedagoglardı hám ilimiy kadrlardı tayarlawdaǵı ustazlıq isleri áwladlar yadında máńgi saqlanıp qaladı. Onıń kórkem ádebiy shıǵarmalarınan kóp mınlaǵan oqıwshılar ruwxıy azıq alsa, ilimiy-izertlew jumısları qaraqalpaq ilminiń rawajlanıwına bahalı xızmet etedi

Ádebiyatlar

1. Quramboev K. Qo'sh iste'dod sohibi // Kórkem ádebiyat hám ilim dárbentiniń úlken darǵası. – Nókis, 2016. – B.22.
2. Allambergenov K. Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1985.
3. Allambergenov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige». – Nókis, «Bilim», 1995.
4. Mámбетov K. Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1976.
5. Allambergenov K. Mif, ertek, tariyx hám dástan. – Nókis, 2014.
6. Allambergenov K. Er Edige, «Edige» dástanı, Altın Orda hám Mawarawannaxr dáwiri tariyxınıń geypara máseleleri. – Nókis, «Bilim», 2017.

“KELINOY YOKI NORGULOY” DOSTONIDA BAXSHI NUTQINING USLUBIY XOSLANISHI

SALIMA JUMAYEVA

*Alfraganus University “Sharq filologiyasi” kafedrası dotsenti,
Filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Folklor asarlari tilining badiiylık, obrazlılık va ta’sirchanlık ko’lami janr xususiyatlariga ko’ra o’ziga xos bo’lib unda tasviriy vositalar nisbatan bo’rtibroq turadi. Shu jihatdan xalq og’zaki ijodi asarlarining til xususiyatlarini o’rganish masalasi tobora dolzarb bo’lib bormoqda.

Maqolada Qodir baxshi Rahimov ijodiy merosida muhim o’rin tutgan “Kelino yoki Norguloy” dostoni misolida shoirning badiiy tildan foydalanish mahorati tahlil etilgan.

Tayanch so’z va iboralar: folklor, baxshi, xalq tili, adabiy til, grammatika, uslub, ma’no, shakl, obrazli so’z, an’ana, mahorat.

Аннотация. Масштаб художественности, образности и выразительности языка фольклорных произведений специфичен по жанровым признакам, в нем изобразительные средства сравнительно преувеличены. В связи с этим все более актуальным становится вопрос изучения языковых особенностей произведений устного народного творчества. В статье анализируется умение поэта пользоваться художественным языком на примере эпоса “Келиной или норгулой”, который занимает важное место в творческом наследии Кадыра Бахши Рахимова.

Ключевые слова и выражения: фольклор, бахши, народный язык, литературный язык, грамматика, стиль, значение, форма, образное слово, традиция, мастерство.

Annotation. The scale of the artistry, imagery and expressiveness of the language of folklore works is specific in terms of genre characteristics, in which the visual means are relatively exaggerated.

In this regard, the issue of studying the linguistic features of works of oral folk art is becoming increasingly relevant. The article analyzes the poet's ability to use artistic language on the example of the epic “Kelina or Norgula”, which occupies an important place in the creative legacy of Kadyr Bakhshi Rakhimov.

Key words and word expressions: folklore, bakhshi, folk language, literary language, grammar, style, meaning, form, figurative word, tradition, skill.

Badiiy ta'sirchanlik va jozibadorlikni bo'rttirib ko'rsatishda, ifoda usulining o'ziga xosligini ta'minlashda, badiiy tashbehlar bilan birga obrazli so'zning o'рни juda muhim. Zero, badiiy nutq mohiyatidan kelib chiqib tanlab, saralab qo'llanilgan so'zgina poetik fikrni ta'sirchan ifodalanishiga omil bo'la oladi. Binobarin, haqiqiy san'atkor xalq jonli tili manbalariga to'la ma'noda ijodiy munosabatda bo'lgandagina, ularga qayta ishlov berib, sayqallab, asar mohiyatiga ko'ra foydalana bilgandagina badiiy-adabiy tilimiz rivojiga munosib hissa qo'shgan bo'ladi. A.Qahhor ta'biri bilan aytganda, “...Xalq tili olmos til – hamisha to'laqonli harakat, maksimal harakat, aniq harakatni bildiradi. San'at taxminiylilikni, chala-chulpa gapni rad etadi. Bu ayniqsa, bizning badiiy adabiyotimizga taalluqlidir. Bu tilni qanday eshitish mumkin?

Uni ko'ra bilish kerak. Yozuvchi o'zi tasvirlayotgan barcha narsalarni qalb ko'zi bilan ko'rib turib asar yozishi zarurligi – qonundir”. [1.154.]

Xalq dostonlari badiiy nutqning o'ziga xos xususiyatlari – xalq jonli tilining ko'lamdorliligi bilan, o'lchovdorligi, ohangdorligi, romantizmga moyilligi, an'anaviylikka asoslanishi bilan ajralib turadi. Xalq donoligining hayratomuz ijod sarchashmasidan qonib bahra olgan, uning go'zal va betakror namunalarida ma'naviy boyligimizning yuksak qirralarini ko'ra bilgan Qodir baxshi Rahimov o'zi yaratgan barcha asarlarida xalq jonli tilidan foydalanishning mumtoz namunasini ko'rsatdi.

Ma'lumki, adabiy til xalq jonli so'zlashuv tilidan ma'lum darajada pishiqligi, adabiy jihatdan qayta ishlanganligi bilan farq qiladi. "Xalq baxshilari esa tilga alohida e'tibor berib, go'zal tashbehlar, mubolag'alardan unumli foydalangan holda doston tilini obrazli va ifodali bo'lishiga erishganlar". [2.71.] Qodir baxshi asarlarining adabiy tilimiz taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri hamda ahamiyati ana shu jihatlar bilan belgilanadi. Zero, Qodir baxshi xalqning jonli so'zlashuv tili zaminida mustahkam turib, uni o'z asarlarida samarali qo'llab, xalq shevalarini tilimizning boy va tuganmas manbai sifatida ijodiy o'zlashtirdi. Ter to'kib, mahorat bilan ijodiy qayta ishlash jarayonida badiiy qiymatga ega bo'lgan adabiy tilga aylantirdi. Shu bosidan ham baxshi repertuariga xos terma va dostonlar tili nihoyatda ravon, jumla tuzilishi sodda, mantiqan tushunarlidir. Xususan, "Kelinoy yoki Norguloy" dostonida Qodir baxshi asar tilini ishlashda jumalarning nihoyatda sodda va tushunarli bo'lishiga alohida ahamiyat bergan. Undagi rang-barang sinonimlar, antonimlar, aforizmlar va turli-tuman badiiy tasvir vositalari, frazeologik birikmalar va hikmatli so'zlar muallif nutqini ham, personajlar nutqini ham bezab turadi.

Ta'kidlash joizki, badiiy nutq o'z mohiyati bilan obrazli, estetik nutqdir. Unda ifodaviylik, бадий ifodaning boshqa turlaridan hissiyotga boyligi, estetik ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Yana bir jihat, tinglovchi "...fikrlash tarzini yangilab, shoir ko'rsatib turgan "Olam"larga yo'l olishi zarur. Biroq bu dunyoga kirish uchun inson qalbdan qadam tashlamog'i lozim." [4.173]. Shunga ko'ra "Kelinoy" dostonida muallif nutqi epik voqelikni bayon qiluvchi, personajlarga ta'rif beruvchi, ularni bir syujet yo'nalishiga birlashtiruvchi, qisqasi, asardagi voqealar oqimini boshqaruvchi til sfatida ko'zga tashlanadi. Eng avvalo, asarda bayon qilinayotgan epik voqelikning o'zi baxshi tilining rang-barang ko'rinishlarini bunyodga keltiradi.

Masalan, Qodir baxshi asar qahramonlaridan biri So'ltoqqa ta'rif bera turib, voqelik bayonini qiziq bir epizod bilan ulaydi: "... Ostidagi otni haydab borayotib bir cho'ponga duch keldi. Cho'pon

qo'yga qaramay, kuyga mos bo'lib turganida, So'ltoq cho'ponni chaqirdi. Cho'pon gapirmay jim tur, deb imlayverdi. Shunda So'ltoq cho'ponning qoshiga kelib: "Chanqovuzni kim chaldi?" – deb ikki og'iz qichqirib turibdi:

Bugun kunda gulday bo'lgan tarzim bor,
Bo'ynimda oxiri o'lar qarzim bor,
Oting nima, senga aytar so'zim bor,
Bilsang aytgin, chanqovuzni kim chaldi?!
Osmonimda yulduzim yo'q, oyim yo'q,
Hech bir yerda turadigan joyim yo'q,
Kuyga mastman ketishga hech ra'yim yo'q,
Mehribon bo'l, chanqovuzni kim chaldi?! [3.7.]

Dostonda muallif tilining ma'lum bir tartibda axborot berish, bayon qilish usuli bilan birga mubolag'ali tasvir usuli ham juda keng qo'llanilgan. Quyidagi satrlarga e'tibor qaratamiz:

“...Ko'ring endi Omondi,
Qo'rqitadi tumandi.
Zarbi yerga ag'darar,
Oqtovdagi qabondi.

Burnining teshigidan,
Ikki tulki o'tkuday.
Og'zini ochsa agar,
Qo'yga kamar bo'lguday.

Muritin qirqib olsa,
Tomga yopgan xoriday.
Silkib otdan ag'dardi,
So'ltoq bo'lib bo'riday...” [3.6.]

Muallif tilida bunday usulning qo'llanishida, birinchidan, mubolag'a san'atining o'ziga xos jozibasi sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan, asarning g'oyaviy-badiiy ta'sirchanligini oshirish maqsadi muhim omil bo'lgan.

Qodir baxshi dostonida tavsifli tasvir usulini ham keng qo'llagan. Bunday o'rinlarda baxshi sifatlash san'atidan foydalanib, bir qator personajlarga o'rni-o'rni bilan ta'rif keltiradi. Jumladan, "Norguloy ...falakning cho'lpon yulduzi, oyni uyaltirgan yuzi, Shukuraliboyning ko'zi, ko'zi emas yurakduzi... o'n yettidan oshgan, o'n sakkizga yetishgan, ikki muhabbatgiyosi yangi-yangi ko'krakdan o'sgan, boshiga zardo'zi qalpoq kiygan, qalpoqning aylanisiga tilladan qo'ng'iroq tikkan, юзига одам qarab turolmas, qaraganda ham quyoshmi, Norgulmi bilib bo'lmas" [3.6.], yoki "So'ltoq ham yigirma besh yoshdan oshgan, bilaklari to'lishgan, qaddi-qomati kelishgan, nor bilakli, sher yurakli, burgut qaboqli edi" [3.18.] yoxud "... Cho'ponlarning ichida Dono cho'pon degan bor edi. Yoshi oltmishdan oshgan, soqoliga oq tushgan. Dunyoning achchiq-chuchugini boshdan kechirgan, qomatini tik tutgan, qanday musofir bo'lsa qo'shxonasiga mehmon qilgan, cho'pon bo'lganiga qirq yildan oshgan, qomati jopsarday tutashgan kishi edi..." [3.31.] kabi bayonlarda xalq dostonlari nasriga xos tasvirning xilma-xil tovlanishi ko'zga tashlanadi.

"Kelinoy" dostonida muallif tilining rang-barang ko'rinishlarini namoyish qiladigan fazilatlardan yana biri izohli tasvirdir. Tahlil jarayonida etnografiyaga oid ma'lumotlar bayoni berilgan o'rinlarda Qodir baxshining so'z qo'llash mahorati yanada yorqinroq namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin:

"Qo'y haydadim Qo'qonga,
Ot boyladim do'konga.
Pachkamar eli qurisin,
Qiz bermaydi cho'ponga..." [3.21.]

"Sherobodlarda sholi bor,
Har birining poli bor.
Norguloyni ko'rsangiz,
O'ng betida holi bor..." [3.22.]

“Pachkamarning kamari,
To‘riga urar shamoli.
Oytuvganday yarqillar,
Norguloyning jamoli...” [3.26]

“Qarshilar bilan G‘uzora,
Borguncha olti guzara...” [3.50.]

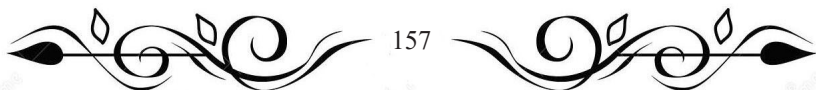
Shuningdek, doston yakunida keltirilgan xalq udumlari va to‘y-marosimlari bilan bog‘liq epizodlarda muallif tilini izohli tasvir jilolari bezaydi: “... Ana endi kelin salomi boshlandi. Hamma odamlar yig‘ilib oq o‘tov oldiga kela boshladi, oq o‘tovning oldida ko‘gan tashladi, ustidan qo‘y terisini yopib qo‘ydi, uning ham ustiga baxmal to‘shab, ustiga Norguloyni olib keldi.

Shunda shu ovuldagi Xudoyberdi boyning kampiri Oydin moma oldinga chiqib: “Bolam Norguljon oyog‘ingga ko‘gan qo‘ydim, ko‘zing ko‘ganga sig‘masin: baxmal to‘shatdim, uying mehmondan arimasin, belingga qo‘ldov bog‘latdim, bolalaring serob bo‘lsin, bo‘sag‘angga butun non qo‘ydim, rizq-nasibang mo‘l bo‘lsin, o‘ng kistangga oyna soldim, ko‘ngling oynaday ravshan bo‘lsin, qo‘shganing bilan qo‘ra qarri, endi odamlarga salom ber, men aytaberaman, sen egilib salom beraberasan”, - deb boshladi:

Anov tovnining andizi,
Bo‘y cho‘zadi kunduzi.
Otsa chopib ketolmas,
Kiyiklarning yulduzi.

Qaynotasi ham o‘zi,
Qaynonasi ham o‘zi,
Xalilboyga bir salom.
Xalilboy kulib kelin oldiga bir tilla sirg‘a tashladi”.[3,96-97.]

Bunday o‘rinlarda Qodir baxshi tilidagi ixchamlik, tejamkorlik, hajm siqirligi va mazmun aniqligi ko‘zga tashlanib turadi. Bu kabi xususiyatlarning barchasi birikib, Qodir baxshining badiiy tildan foydalanish mahoratini namoyish etadi.

Xulosa qilib aytganda, g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak asarlari bilan xalq donoligining hayratomuz ijod sarchashmasidan qonib bahra olgan, uning go'zal va betakror namunalarida ma'naviy boyligimizning ko'z ilg'amas qirralarini ilg'ay bilgan atoqli so'z san'atkori Qodir baxshi Rahimov "Kelinoy yoki Norguloy" dostoni misolida adabiy til an'alaridan foydalanishning mumtoz namunasini namoyish etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Qahhor. Haq so'zning kuchi. //Asarlar. 5 jildli. 5-jild. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1989. 154-bet.
2. Qahhorov A. Yangi dostonlar. – Toshkent: Fan. 1985. 71-bet.
3. Qodir baxshi Rahimov. Kelinoy yoki Norguloy. – Qarshi: Qarshi Davlat universiteti. 2011.
4. Jumayeva S. Botiniy va zohiriy tushunchalar.// – Toshkent: Sharq yulduzi. 2024, №2.

HÁZIRGI ZAMAN FOLKLORÍNDÁ PÁTIYA- TILEKLERDÍŇ TEMATIKALÍQ TÚRLERI

ALLAMBERGENOVA PATIMA JOLDASBAEVNA

*Berdaq atındaǵı QMU qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docent,
filologiya ilimleriniń kandidatu*

PERDEBAEVA AYGÚL

Berdaq atındaǵı QMU magistrantı

Annotaciya: Maqalada házirgi dáwir qaraqalpaq folklorınıń janrlarına toqtaladı. Pátiya- tileklerdiń tematikası, ideyası ashıp beriledi.

Tayanış sózler: Folklor, janr, ideya, tema, obraz, alliteraciya, pátiya-tilek, toy.

Annotation: The article highlights the genres of Karakalpak folklore of modern times. The theme and the idea of blessing-wishes are illuminated.

Keywords: Folklore genre, ideya, theme, image, alliteration, blessing- wish, wedding.

Qaraqalpaq folklorı ótken ásirдің 30-jıllarınan baslap xalıq arasınan jıynalıp izertlendi. Bunda N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıtoı, O.Kojurov, N.Japaqovlar dáslepki izertlewshiler bolsa al, onnan sońǵı dáwirde Q.Maqsetov, A.Pirnazarov, S.Bahadırova h.t.b.lardıń monografiyalıq izertlewleri payda boldı. Bul tarawdaǵı ilimpaz N.Dáwqaraevtıń, [2,136]Q.Ayımbetovtıń[1,136] miynetleri qaraqalpaq awızeki ádebiyatı miyrasları haqqındaǵı dáslepki sistemalı alıp barılǵanı menen qunlı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpelerin (folklorı) izertlew mashqalaları dáwirler ótken sayın qospalı túrge aylanıp barmaqta. [4,147]. Folklor burınları yaǵnıy ótken ásirlerde jazıw-sızıw ele óz ornına túspegen zamanlarda dóreydi, jazba ádebiyat payda bolǵannan keyin folklorlıq dóretpeler payda bolmaydı, degen túsinipler hazir gónerip ketti. Qaytama, qálegen zamanda folklordıń kóp janrları keńeyip, túrleri kóbeyip turatuǵınlıǵı anıqlanbaqta. Buni búgingi folkloristika ilimi de ilimpazlarda tastıyıqlap atır. [4,136] Sonlıqtan, maqalamız teması aktual máselelerden bolıp búgungi ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq folklorında ele izertlenlenilmegen pátıya-tileklerdeń janrlıq, tematikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa qaratılǵan. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq folklorı boyınsha pikir bildiriwshi ilimpaz Yu. Paxratdinov 1991-jılǵa shekem folklorında da, kórkem ádebiyatta da, ádebiyattanıw iliminde de Qaraqalpaqstan sharayatında sovetlik ideologiya óz ústemligin súrip keldi. Oǵan qarsı turıw múmkin de emes edi. Sebebi, dáwir, partiyalıq baqlaw solay húkimin súrdi.. Sol dáwirde bárin bilip tursań da, bir nársede ólim menen barabar boldı. Quwǵınǵa ushıradı. Olardı korip bilip turıp hesh kim de ol ideologiyaǵa qarsı bara almaytuǵın edi. Bul tábiyiy process boldı. 70 jıl sol dáwir ózinshe ótip ketti’’[5,136] degen edi.. Bunda ilimpaz ğárezsizlikke shekemgi qaraqalpaq folklorınıń ózgesheligine jeterli úyrenbey siyasiy jaqtan ayırım jaǵdaylarǵa baylanıslı gey bir janrlardıń izertlenbegenine de ashıq pikir bildiredi.

Usınday izertlenilmey kiyatırǵan janrlardıń biri –pátiya- tilekler. Bul boyınsha N. Dawqaraev: “Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri” (Nókis,1977) miynetinde lirikalıq janrlarǵa; 1-qosıqlar,2-salt ádebiyatı,3-atalar sózi, dep (156-betinde) úshke ajıratıp qaraǵan. Biz usı miynette ilimpazdıń atalar sózi degen boliminde násiyatlar menentileklerdi de kirgizgenin bassılıqqa aldıq. Bunda bılay delinedi: “Awız ádebiyatınıń bul túrine qaraqalpaq xalqınıń kop ásirlerden bermaǵan, tirishilik, turmıs ushın alıp barǵan gúres tájriybesinen alınǵan hám sol uzaq ásirlerdiń dawamında atadan balaǵa miyras bolıp kiyatırǵan shıǵarmalar kiredi . Bul tiptegi janrdıń quramına naqıllar, maqallar násiyatlar, tilekler, tolgawlar kiredi”[2,136]. Qaraqalpaq folklorında pátiya janrı bir qansha bólimlerge bólinip úyreniliwi tiyis bolǵan janr. Túrkiy tillerde erte dáwirlerden aq penen qara, jaqsılıq penen jamanlıq tımsalları bolıp,olar folklorda da súwretlengen. Áne sonday pátiyalarda óziniń qollanılıwı boyınsha “aq pátiya” (algıs) hám “teris pátiya”(ǵargıs) túri óz aldına orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalqında tómendegishe gáp bar: “Ǵargıs alma, algıs al” – dep jası úlkenler óz tárbiyasında aqıl násiyat túrinde kóplep qollanadı. Algıs penen ǵargıstıń parqı júdá úlken. Kópti kórgen jası úlkenler de, jası kishiler de pátiyanı keńnen paydalanadı. Kimge bolsa da qattı kewlimiz tolıp, múshkilimizdi ańsatlastırsa ol insańǵa raxmet sıpatında “Bereket tap”, “Quday sıylasın” hám basqa da algıslardı paydalanamız. Algıstıń da bir neshe túrleri bar. Toy jıyınǵa, jol tilegi, kóship-qonıwda tilek, shańaraq iyelerine tilek, jas-jubaylarǵa tilek, ata-anaǵa tilek, jas kelinge arnalǵan tilek hám basqa da kóplegen túrlerge bólinedi.

Toy tilegi.

Awelgi sóz haqtan bolsın,
Haq tilegi naqtan bolın,
Tilegińizdi Alla qollasın,
Qolıńız jan-jaqtan bolsın,
Ishkenińız shubat bolsın
Jegenińız nabat bolsın,

Qos toyıńız qabat bolsın,
Eki dúnyańız abat bolsın
Qosılıp atırǵan eki jas
Baxıtlı ómir keshirgey,
Xızmetleri eki jaqqa teń bolǵay
Balalarınıń baxtın kórgey,

Áwmiyn. [8.,].

Uzatılğan qızğa tilek.

Bargan jerinde taxtıń bolsın,
Aldıńnan ay tuwsın,
Arqańnan kún tuwsın,
Jamanğa qatıw bol,
Jaqsı menen tatıw bol,
Qolıń ashıq bolsın,

Dushpanıń qashıq bolsın,
Júziń jarqın bolsın,
Tutqanıń altın bolsın,
Altın basıń saw bolsın,
Alla tilegińdi bersin,
Baxıtlı bolıńlar,

Áwmiyn. [8.,].

Keltirilgen bul tilek-pátiyanıń túp negizi qosılıp atırğan eki jasqa awıl jası úlkenleri tárepinen bildirilip atırğan niyetler menen birgelikte aqıl-násiyat sózleri. Qaraqalpaqlarda ázelden qız uzatıw ádeti bar bolıp, eki tárep quda túsip, ózara wádelesedi hám kelisilgen kúni qızdı kelip alıp ketedi. Qızdı uzatıp alıp keter kúni qızdıń jaqınları, dosları, sińlileri hám qız jeńgeleri onıń qasında boladı. .Eski dáwirlerde qızlar uzatılarda, úyden shıǵıp atırıp hawjar menen sıńsıw qosıqların aytatuǵın bolǵanBelgili folklorist Q.Ayımbetov bul haqqında tómendegishe mısál keltiredi.

Jılama, úkem jılama
Toy seniki yar-yar.
Toqsan baslı aq orda,
Úy seniki yar-yar... [1,136].

Házirgi kúnge kelip qaraqalpaq toylarında “Hawjar” qosıǵı xalıqqa belgili hayal qosıqshılar tárepinen atqarıladı hám qatıp qalǵan formaǵa iye. Usı orında “Hawjar” qosıǵı orınlanıp bolǵan soń, toy iyeleri bolǵan adamlar arasınan bir jası úlken joqarıdaǵı formada eki jasqa pátiya beriw menen birgelikte uzatılıp baratırǵan qızǵa násiyat sózlerin aytadı. Solay etip, házirgi pátiya-tilekler tematikası...

1. Tusaw keser pátiya-tilekleri.

Niyetiñiz aq bolğay,
Basınızğa baq qongay,
Táñiri bergen nesiyeñ,
Nesiye emes, naq bolğay,
Taylarıñ ósip at bolğay,
Tallarıñ ósip bağ bolğay,

Pirlerden bolıp sharapat,
Kewiliñ mudam shad bolğay,
Pátiya alğan balamızdın,
Otırğan jeri taxt bolğay,
Áwmiyn, Allahıw ákbar!
Allahıw ákbar! [7.,].

2. Úyge miyman kelgende. Qàdemiñiz jetti bàle-qada kelmesin. Tınıshlıq, amanlıq inam etsin. Alla taala kóp bersin, kem qılmasın. Dasturqanğa qut-bereket bersin. 3. Dásturqan átirapında pátiya. Ilaya áwmiyn, dásturqanğa qut-bereket bersin, dáuletiñiz tassın. Jelingen-ishilgen, tógilgen-shashılğanlardın esesi alladan qaytsın. Usı dárgayda jasap qaytıw bolğan bårshe úmit etkenlerdiñ ruwxına tiye bersin. Ishken-jegenlerimiz ishimizge dúr bolıp, nur bolıp kirsın. Tógilgenlerdiñ ornı tolsın, elimiz tınıshlıq bolsın. 4. Perzentke tilek. Ilayim, balam ómirinen bereket tapsın, deni saw, waqtı xosh, ıǵbalı biyik, baxtı pútın, joli aydın bolsın. Qol-kózleri dært kórmesin Allataalam baxtın bersin. 5. Perzentin oqıw yamasa jumısqa shıǵarıp salganda. Balamdı Allağa amanat tapsırdım. Ilayim jolları biyqáter bolsın, balam aman-esen xızmetine barıp, jumısın pitkerip kelsin. Jumısına áwmet, rawaj bersin. Talabı onınan kelip, Alla taala yar bolıp, jaman kózlerden ózi saqlasın! [7.,].

Kórip turǵanımızday házirgi kúnde de qaraqalpaqlar arasındagı pátiyalardıñ túrli kórinisleri, olardı qollanıwdıñ túrli waqtı hám orınları bar. Informatorlardıñ bergen maǵlıwmatlarına qaray otırıp, pátiya beriwshiler ózleriniñ jasına, otırğan ortalıǵına qarap duwaǵa qol jayadı

Adamlardıñ kúndelikli turmısı ózgerip barganı sıyaqlı, folklorımızdın zamanagóy forması da rawajlanıp kelmekte. Pátiya beriw bul xalıq arasında keñ en jayǵan janr bolıp, adamlar hár kúni bul qubılstan jiyyi-jıyyi qollanadı. Juwmaqlap aytqanda, pátiya beriw

hám alıw, olardıń zamanagóy forması hám ózgeshelikleri temaları haqqında toqtadıq. Bul baǵdardı keleshekte keń úyreniw zárúr ekenliginiń gúwası boldıq

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

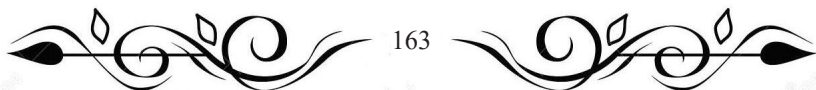
1. Айымбетов.Қ Халық даналығы, “Қарақалпақстан” баспасы, Нөкіс,1968-жыл.
2. Дәўқараев.Н.Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. “Қарақалпақстан ” баспасы.Нөкіс,1977. 156-165-betler.
3. Мақсетов.Қ. Қарақалпақ халқының көркем аў ызеки дөретпелери. Нөкіс, “Билим”1996–жыл.
4. Járımbetov.Q, Nzamatdinov.J, Allambergenova.I. Qaraqalpaq folklorı. «Sano-standart»baspası.Tashkent-2018. 117-b.
5. Пахратдинов Ю. Ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ фольклоры. ҚМУ Хабаршысы, Нөкіс 2009, 145-147-бетлер.
6. Allambergenova P. Ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq folklorın úyreniwdiń ayırım máseleleri.QMU, “ Házirgi filologiya iliminiń áhmiyetli máseleleri”, atama... respublika.. konf... maqalalar toplamı. Nókis, 2011.145-147-betler.
7. Dala jazıwları. Qaraqalpaqstan Respublikası, Taxtakópir rayonı, 2024-jıl. Jollibaeva Zulfiyadan jazıp alındı
Халық awzınan jıynap alınған pátiya-tilekler. (jıynawshı, Perdebaeva Aygúl QMU 1-basqısh magistri)

ЕДИГЕ ДӘСТАНЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ШЫНЛЫҚҚА ҚАТНАСЫН ҮЙРЕНИҮДЕ К. АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ.

ЕСЕБАЕВ МАРАТ МАТЕКОВИЧ

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен
оқытыўшысы, ф.и.б.ф.д.(PhD)*

Қарақалпақ халқы басқа да қоңсылас туўысқан халықлар сыяқлы өзиниң бай аўызеки халық дөретпелерине ийе. Әсирлер бойына халықтың дөреткен дәстанларында, ертеклеринде,

накыл-мақалларында, айтысларында, толғауларында өткен дәуірдегі оның күн-көріслери, турмысы, дәстүрлери, дүньяға көзқарасы, тарихының көркем сәулеленіуі бериледи.

Қарақалпақтар өзинің тарихый айырмашылығына, көшіп-қоныудың узақ дауам етиуіне байланыслы көркем-өнердің басқа түрлерине қарағанда аўызеки халық дөретпелерин сақлауда, раўажландырыуы бойынша анағурлым жоқары дәрежеде болған.

Ш. Ыәлихановтың қарақалпақларды «Сахра бүлбиллери» деп аталыуында жан бар, онда айрықша мәни бар.

Дәстанлар қарақалпақ аўызеки халық дөретпелеринде үлкен орын ийелейди. Қарақалпақ халқының әсирлер бойына дөреткен ең ҳасыл поэзиясын «Алпамыс», «Қырық қыз» «Қоблан», «Шәрьяр», «Мәспатша» дәстанларысыз көз алдыңы келтире алмайсаң. Солардың ишинде «Едиге» ниң өз алдына тутқан орны бар. Мазмунының турмысшылығы, тарихыйлығы жағынан болсын, көркемлиги, сөзлериниң тәсирлиги жағынан болсын, өткен заманның қайғы-ғамын, дәртин, әрманларын шебер көрсетиуі жағынан «Едиге» ге теңлесетуғын дәстан жоқ десе болар еди.[1:305]

«Едиге» халқымыздың сулығ хәм ҳасыл көркем дөретпеси. Онда өткен өмир барлық қарама-қарсылықлары менен шебер баян етилген. Әлбетте, оны ҳәзирги әдебиат көзқарасынан бахалауға, қатнас жасауға болмайды, халқымыздың ҳәзирги тарихынан қарап көзқарас жүритиу де оған келиспейди. Себеби, «Едиге» XIV-XV әсирдегі Алтын Орда ўақыяларын өз ишине көркемлеп сөз етеди. Бул дөретпе тийкарынан сол дәуірдің жемиси.

XV әсирдегі ноғайлы дәуириндегі жыраўлардың дөретиу-шилиги солардың дүньяға көзқарасы шеберлик өзгешелиги менен қәлиплескен. Сонлықтан дәстанлардағы мифлик, диний феодаллық т.б. түсиниклердің хәммесин сол дәуір көзқарасынан шығып бахалау керек.

Көпшилик түркий тиллес (қазақ, өзбек, ноғай, татар, башқұрт) халықлары сыяқлы қарақалпақ халқы да «Едиге»

дәстанының өзінше варианттарын дөреткен болып, оны жүдә ерте дәуірлерден XIV-XV әсирлерден баслап өзлеринің ата мйрас мүлки спатында көздің қарашығындай сақлап киятыр, яғный «Едиге» дәстаны қайсы дәуірде дөреген болса, сол ўақыттан баслап қарақалпақ халқы да аты аталған түркий тиллес халықлар менен бир қатарда дәстанның тең хуқықлы дөретиўшиси хәм мйрасхоры

Дәстанның қарақалпақша версиясының мазмуны, көркемлик жағынан «ең сулыў версия» екенлиги ҳаққындағы фольклористикадағы пикирлер менен дәстан қаҳарманы Едиге-маңғыттың қарақалпақлардың ата-бабасы, деген тастыйқлаўларды есапқа алсақ, бул пикирлерге ҳеш қандай шубҳа келтирмемиз.

Оның үстине, «Едиге» қарақалпақ халқы арасында 500-600 жылға шамалас дәуір ишинде тынбай жырланып киятырған дәстан. Атап айтсақ, Бекимбет, Ерполат, Жанназар, Қыяс, Есемурат, Өтенияз, Жумабай жараўлардан да басқа Турымбет жыраў, Нурабыллы жыраў, Әбдирасуўли жыраў сыяқлы күшли атқарыўшылар болған. Дәстанның Өтенияз жыраў вариантының қолжазбасының алғы сөзинде И.Т.Сағытов бул ҳаққында төмендегидей пикирлер билдиреди: «Едиге» дәстанын Өтенияз жыраў, Ерполат жыраўдан Ерполат жыраў Ерполат жыраў Сейпулла жыраўдан, Сейпулла Дүйсенбай жыраўдан, Дүйсенбай Айтуўар жыраўдан, Айтуўар Сыбан жыраўдан, Сыбан Түменбай жыраўдан Түменбай, Шаңқот жыраўдан, Шаңқот Жийен жыраўдан үйренген. [2:55]2

Демек, қарақалпақ халқы «Едиге» дәстанының тийкарғы дөретиўшиси хәм атқарыўшысы спатында узақ дәуірлерден берли өз «Едиге» сине ийе болып киятыр деген сөз. «Едиге» дәстанының тарийхый дереклери узақ тарийхы дәуірлерди өз ишине алатуғынлығы ҳаққында көп ғана илимпазлар өз мийнетлеринде айрықша атап өтип оған баҳа берген.

Бир қатар илимпазларымыздың яғный, Н. Дәўқараев, Қ.Мақсетов, К. Мәмбетов, С. Баҳадирова, А. Алламурастов,

Т.Адамбаевалардың пикирлерине сүйене отырып, қарақалпақ көркем өнеринің, соның ишінде жыраушылық мектебинің сағасы XIV әсирде Ноғайлы ордасында жасап, дөретиушилик мийнет еткен Соппаслы Сыпыра жырау аты менен тығыз байланысly екенлигин билемиз. Дәстанда жырау образына айрықша итибар беретуғынлығы менен «Едиге» ге байланысly айрым толғаулардың қарақалпақлар арасында оның авторлығында кеңнен таралып кеткенлиги болса Соппаслы Сыпыра жырауды дәстанның қарақалпақ версиясын ең дәслепки дөретиуши хәм атқарыушы спатында да танытып турады. Бул ҳақыйқатлыққа бир қанша жақын келетуғын пикир. Себеби, илимий фактлерге хәм дәстанда сәулеленген ўақыялар мазмунына нәзер салып қарасақ, «Едиге» дәстанының идеялық дереклери дәстан қахарманы Едигениң тири ўақларынан - XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басында пайда бола баслағанын көремиз. Мәселен, Ш. Ыәлиханов, XIV әсир ўақыяларына тийкарланған «Едиге» жыры XV әсирдиң басларында дөреген болса керек, деген пикирди билдирсе, В.М. Жирмунский «Сөз жоқ, Едигениң тири ўақларынан-ақ оның атына байланысly хәр қыйлы аңызлар келип шыға баслады» - деп жазады.

Бул фактлерди Ибн Арабшақ мийнетлеринде тастыйқлап турады. Оның көрсетиуинше, Едигениң тири гезлеринде-ақ халық арасында «Едиге» ҳаққында әжайып мифлер, адам ҳайран қаларлық аңызлар тоқылған еди».[3:6]

Көрип отырғанымыздай, дәстанның тийкарғы дөретиушиси хәм атқарыушысы Соппаслы Сыпыры жыраудан дөретиушилиги қарақалпақ халық мәдениятының тарийхы менен қандай тығыз байланысқа ийе болған болса, дәтанның дөрелиу дәуири менен жыраудың жазған дәуирлери де бир-бири менен усындай жақын жупкерликлерге ийе. Хәр қандай көркем шығарманың өзин пайда еткен жәмийеттиң, халықтың, миллеттиң сиясий-экономикалық, тарийхый-мәдений жағдайларынан нәр алып дөрейтуғынлығын есапқа алатуғын болсақ, «Едиге» дәстанының да қахарманлары

Әмір Темир, Ер Едиге, Тоқтамыс ханлар жасаған дәуірдің, яғный Алтын Орда, Мауараўннахр, Ноғайлы заманының тарийхый шариятларынан азықланып дөрегенлигине ҳеш ким гүман келтирмейтуғын болса керек.

Деген менен «Едиге» ниң батырлық жыр формасынан қайсы әсирде қахарманлық дәстан формасына қайсы әсирде қахарманлық дәстан формасына өсип-өткенлиги ҳаққында анық бир дәстиярлы дәлийлер жоқ. Бирақ, бир нәрсе анық-«Едиге» дәстанының дөрелиў дәуірлери, анығырағы Ноғайлы дәуири (XIV-XV әсирлер) батырлық жырлардың барынша кең қулаш жайып раўажланған дәуири болған.

Едиге Алтын Орда менен Ноғайлы аўқамының қурамында болған халықларға тийисли болған руў-қәўимлер арасында «Едиге» жырының келип шығыў негизинен төмендегидей себеплер болса керек. Алтын Орданың сол қанатындағы түркий руў-қәўимлер арасында үлкен сүйиспеншиликке ерискен. Оның себеби, бириншиден, ол бул руў-қәўимлердің, арасында үлкен сүйиспеншиликке ерискен. Оның себеби, бириншиден, ол бул руў-қәўимлердің, анығырағы Сырдәрьядан тартып Едилге дейинги аралықта жасаған Маңғыт руўының көсемлериниң бири Балташықтың баласы болса, екиншиден, оның өзи де сол руў-қәўимлердің үлкен ғамхоршысы болып жетилискен, оларды Тохтамыстың зулымынан азат етиўге ҳәрекет еткен. Себеби, Тохтамыс әкеси Балташықтың ғана қас жаўы болып қоймастан, оны өлтирип, Алтан Орда тахтына отырғаннан кейин, Балташықтың баласы Едигеге де питне шөлкемлестирмекши болған.

М. Тилўмуратовтың илимий мийнетлеринде «Бул дәстанның бас қахарманы «Едиге» халқымыздың тарийхында болған адам. Ол XV әсирдің биринши шерегинде хан болған. Едиге өзиниң шығысы бойынша Мыңғыт урыўынан. Усы мийнетинде Тоқтамыс Темур империясына қарсы топылысқа шыққан (1387). Алтын Орданың әскерлери барлық жерде жеңiske ерисип, Әмиўдәрьяға шекем барған. Темур бул ўақытта Персияда болған.

Бул хабарды еситип Темур Алтын Ордаға атланыс жасаған 1391-жылы 19-июньда Тоқтамыс Кундызча деген жерде тас-талқан етилген.[4:14]

1395-жылы Темур Тоқтамысқа қарсы жүрис еткен XV әсирдің басында 1406-жылы Тоқтамыс қайтыс болған».[5:62] Ғақыйқатында да жоқарыда келтирилген еки илимпаздың пикирлери бир-бирине сәйкес келеди, ғақыйқатында да «Едиге» дәстанының ғақыялары XV әсир ғақыялары екенине бизде толық қосыламыз. Қарақалпақ халқының батырлық дәстанларының легендарлық излерине қарағанда қарақалпақ халық дәстанларының жарыққа шығыуына Орта Азияның жәмийетлик мәдений турмысында тарийхый роль ойнаған қәуимлердің бир-бири менен қатнасы жүдә жақын болыуы керек. Қахарманлық дәстанлардық ертедеги қәуимлер бирлеспесинен қыпшақлар, қоңыратлар, қаңлылар, ноғайлардың атлары сақланған. Халық дәстанындағы батырлар этникалық атақты билмейди. Олар қарақалпақ халқы шөлкемлескен, қуралған ғақыта оның этник составында үлкен роль атқарған қәуимлердің атағы менен аталады. Мәселен, «Алпамыс» – қоңырат, «Қоблан» – қыпшақ, «Ер қосай» – Ноғай деп тәрийппленеди. Н. Дәуқараевтың көрсеткениндей «Қарақалпақ халқының батырлық жырларының барлығында ноғайлы елинде болған деп басланыды. Себеби хәзирги қарақалпақ халқының қурамына кирген урыулар, қәуимлер XIV-XVI әсирлер дауамында ноғайлылардың сиясий аўқамының ишинде болды. Бул сиясий аўқамға бириккен урыулар өз атағы менен аталмай улыўмалық Ноғайлы, деген атак пенен аталғаны мәлим. Қарақалпақлар ноғайлылар аўқамынан бөлинип шығып, өз атағы менен, яғный қарақалпақ деген атак пенен айтылғанан кейин де көп ғақларға шекем ноғайлы деген атағы турақлы эпитет есабында бир жағынан қалған жоқ. Қазақ, қарақалпақ халықларының бир қатар батырлық жырлары усы Ноғайлылар дәуиринде жарыққа шыққан, ямаса бурыннан айтылып киятырған сюжетлердің, жырлардың қайта исленген турақлы вариантлары усы ғақытта жарыққа шыққан.

XVIII әсирде Едил бойындағы ноғайлылардың хәм қарақалпақлардың қалмақларға қарсы гүреси, XVIII әсирде Орта Азиядағы қарақалпақлардың, қазақтардың жонғарлар менен гүреслери, жаўгершилик, бүлиниўлери қазақ, қарақалпақ халқының санасында умытылмастай из қалдырды. Батарлық жарлардың соңғы дүзетиўлеринде «қалмақ» деген сөз бурынғы хәм соңғы душпанларға улыўмалық атақ болып жаңадан қосылған болыўы мүмкин».[6:189-191]

Дәўқараевтың пикирине қосыла отырып халық дәстанларындағы айрым көркем образлардың тамыры әййем заманлардың көркем элеменлерин өз ишине алып, сол дәўирдің шанжырма-шынжыр байланыста болғанлығын көриўимизге болады. Дәўқараев өз пикирин даўам етип «Қарақалпақ батырлық жырларының барлығы да ноғайлы елинде болған деп басланады. Себеби хәзирги қарақалпақ халқының составына кирген урыўлар, қәўимлер XIV – XVI әсирдің даўамында ноғайлылардың сиясий аўқамының ишинде болды.

Бул сиясий аўқамға бириккен урыўлар өз атағы менен аталмай улыўмалық ноғайлы, деген атақ пенен аталғаны мәлим. Қарақалпақлар ноғайлы аўқамынан бөлинип шығып, өз атағы менен, яғный қарақалпақ деген атақ пенен аталғаннан кейин де көп ўақларға шекем ноғайлы деген атағы турақлы эпитет есабында бир жағынан қалған жоқ. Қазақ, қарақалпақ халықларының бир қатар батырлық жырлары усы ноғайлылар дәўиринде жарыққа шыққан, ямаса бурыннан айтылып киятырған сюжетлердің, ертеклердің, жырлардың қайта исленген турақлы вариантлары усы ўақытта жарыққа шыққан деп көрсетеди».

«Едиге» дәстаны дүнья халықлары фольклорының алтын фондын байытқан, ең көркем, мазмунлы, түркий тиллес халықларға кең түрде таралған дәстанлардың бири. «Едиге» дәстаны туўысқан түркий тиллес халықларында да жырланады. Ол хәзиринше бизге белгили сегиз халықтың тилинде жырланады, оның елиўден аслам вариантларына ийе.

«Едиге» дәстаны Волга, Орал, Сибирь, Қырым, Зарафшан, Арал этирапындағы түрк тиллес халықлардық көпшилиги жырлайтуғын халық дөретпеси.

«Едиге» дәстаны илимде XIX әсирдің орталарында белгили болды. 1820-жылы «Сибирский вестник» журналында Г.И.Спасский тәрөпинен қазақша варианты жәрияланылды. Буннан кейин 1830-жылы А.Ходзько тәрөпинен Астрахан ноғайлыларынан жазылып алынған вариаты, 1841-42-жыллары әкели балалы Шынғыс хәм Шоқан Ыалихановлар тәрөпинен жазып алынған варианты 1905-жылы П.М. Милиоранский тәрөпинен жәрияланылды. Соннан берги жыллар ишинде «Едиге» дәстанының В.В. Радловтың мийнетлери бар. Ноғай версиясы Н. Семернов тәрөпинен, қазақша версиясы Г.Н.Потанин, А. Диваев тәрөпинен жазып алынды.

Улыўма революцияға шекем 19 варианты жазып алынып, соның ишинде 9 варианты жарық көрди.

«Едиге» дәстанының қарақалпақша версиясы 1903-жылы П.М.Милиоранскийдің шәкирти И.А.Беляев тәрөпинен Шымбайда Бекимбет жыраўдан жазып алынған. 1917-жылы Ашхабадта қарақалпақша, русша аўдармасы менен жәрияла-нылды.

Қарақалпақлар арасындағы «Едиге» ни 1929-жылы фольклорист Қ.Айымбетов тәрөпинен белгили жыраў Ерполат жыраўдан жазып алынды. 1937-жылы дәстан Москвада өз алдына китап болып шықты.[7:39-40]

Екинши жер жүзлик урыстың ақыбети себепли хәм совет дәўириниң айрым сиясий көзқарасы себепли «Едиге» дәстаны изертленбей қалып қойды. Өзбекстан Республикас хәм Қарақалпақстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин рухсат етилмеген айрым материаллар хәм дәстанлар илимий изертлеў обкетине тартылып изертлене баслады.

Белгили илимпаз, профессор К. Алламбергенов тәрөпинен арнаўлы түрде үйренилип қарақалпақ фольклоры илимине қосылған үлкен илимий мийнет болды. Мине усындай үлкен

исти әмелге асырыў арқалы қарақалпақхалқының сүйип оқытуғын дәстанларыны «Едиге» ниң үйренилиўи, оның тарийхый дереклери, түркий тиллес халықлары версиялары менен салыстырып ҳәр тәреплеме үйренилди.

К. Алламбергенов илимий мийнетинде: ҳақыйқатында да, жыраў жырында сөз етилгениндей, уллы Әмир Темирдин заманласы хәм садық досты, ини бирадар, оның Орайласқан түркиймәмлекетин дүзиўдей уллынийетлериниң орынланыўына салмақлы үлес қосқан, орта әсирлерде өзбек-қарақалпақ халықларының туўысқанлық, дослық қатнасларының мийтиндей беккемлениўи ушын жанын аямай гүрескен, XIV әсирдин 90-жылларында Уллы Сахыпқыран жәрдемінде Ноғай-Маңғыт-Қарақалпақ журтын Алтын Ордадан өз алдына мәмлекет спатында бөлип алған, Қарақалпақлардың Маңғыт кәўиминиң Ақманғыт руўынан шыққан Сардар Ата Баба Түкли Шашлы Азиз зурияды Қутлықыя-Балтышах улы Едиге XV әсирдин биринши шерегинде өзиниң Алтын Орданың ыдыраўы жөнелисин ўақтынша болса да тоқтатыўға, солай етип, оны бурынғы монғол-түрк мәмлекетлиги ҳалатынан таза түркий мәмлекетлик тәризине айландырыўға хәм беккемлеўге умтылған унамлы ҳәрекетлери менен енди ол бир этнос-Қарақалпақ маңғытлардың батыры, көсеми спатындағы миллий қабығынан қахарманларша шығып, усы дәўирлерде Алтын Орда сорамында жасаўшы бәрше түркий халықлардың жол баслаўшы ғамқоршысы хәм уллы бийи, әдил ҳүкимдарына айланған үлкен тарийхый тулға болды.[8]

Эпос – тарийхый ўақыяларды халық массаларының түсиниў көз-қарасынан ямаса үстем класслардың идиологиясы көз-қарасынан өзгеше

бир түрли сәўлелендириў болып табылады. Эпос тирийхый ўақыяларды өзгертпестен дәлме-дәл болған күйинде көрсетпейди, ал оларға түрлише аңыз-әңгемелер менен қыялай нәрселерди де қоса, араластырып сүўретлейди. Бунда сөз

болып отырған «Едиге» дәстаны да соныңдай ярым легендалық характерге ийе. Дәстандағы ұақыялар тарийхта хақықат болған геройлар дөгерегинде баянланса да, бирақ онда тарийхый дереклерге қарағанда көп өзгешеликлер бар. Мәселен, дәстан бойынша Едигениң ата теги мусылманның әўлиеси Баба түкли Азиз, ал анасы периниң қызы болады. Едиге жас бала гезинде жылқы бағыўшы шопан болып, кемтарлықта өседи. Ал тарийхый хўжетлер бойынша Едигениң атасы – Әмир Балтычақ деген киси. Ол Тоқтамыстан бурынғы Темур Мәлик деген ханның мәхреми болып ислеген. Темур Мәлик өлгеннен кейин Балтычақты Темур Мәликтің душпаны Тохтамыс хан өлтиреди.[9:55] Дәстанда тарийхый мағлыўматларға қарағанда буннан басқа да көп өзгерислер бар.

Қарақалпақ қахарманлық эпосларының көпшилиги ноғайлы дәўириндеги ұақыяларды сўўретлейди. Буннан мынандай жуўмаққа келиў мүмкин. Тарийхта «Ноғайлылар» деген ат пенен мәлим болған урыўлардың сиясий аўкамының эпослық мийрасларының дәл қарақалпақлар арасында көбирек сақланып келгенлиги көринеди. Оған дәлил: Бириншиден, қарақалпақ эпосының басқа гейпара қоңсы халықлардың эпосына қарағанда, монументальлық формада сақланып келгенлиги, екіншиден, қарақалпақ эпосында ески заман (архаический) мотивлериниң, урыўшылық қалдықларының көбирек ушырасатуғынлығы, үшіншиден қарақалпақ жыраўларында әййем заманғы музыка әсбабы қобыздың усы ұақытқа шекем сақланып келгенлиги және олардың ески күй-намалары менен өзгеше жырлаў манераларының сақланып келгенлиги, ал өзбек, түркмен, қазақ сыяқлы қоңсы халықларда қобыз бенен жыраўлардың бурынырақта жоғалып кетиўи, төртіншиден, қарақалпақ жыраўларының репертуўарында ноғайлы дәўириндеги тарийхый ұақыяларды жырлайтуғын толғаўлардың, легендалар менен аңыз-әңгемелердиң көп сақланып келгенлиги мәселен, Ормамбет бийдиң толғаўы сыяқлы. Бул сыяқлы ноғайлы

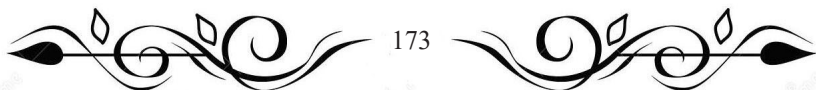
дәуиринің эпослық мйрасларының қарақалпақларда көбірек сақланыуына басқалар менен қатар мынандай жағдайлардың да себеп болыуы мүмкін: үш тәрептен Қызыл кум хәм Қара кум шөллери менен қоршалап, туйықлықта жасаған қарақалпақлар урыулық дүзиминің қалдықтарын хәм соның менен бирге ески заманнан қалған эпослық дәретіушилик естеликлерин сақлап келиуі мүмкіншилигине ийе болды. Усындай узақ тарийхый жолды басып өткен халқымыз, усундай турмыстың хәр түрли сынақлары, көшип қоныулары, урыс-қағыслары, халқымыздың ажыралмас тарийхына аланды. Усындай умытылмас тарийхый ўақыялар эпсаналарға, аңызларға, толғауларға, халық дәстанларының сюжетеине айланып, онда тарийхтың дәл өзи болмасада, сол тарийхый ўақыялардың айрым көринислерин көркем етип сәулегендирген.

Бундай аңыз-әңгемелер, шежирелер, ерте-мифлер Едиге өлгеннен кейин де тоқтаусыз дауам ете береді. Едиге өлген ўақытта бул фольклорлық түрлердің қатарында ол халқында жоқлау жырлары келип қосылады. Хәм бул жоқлау жырлары халық басына ауыр ис түскен гезлери хәрдайым қайта жаңаланып айтылып турған. Мәселен, «Едиге» дәстанын жазып алыушылардың бири Г.П.Потанин ол халқында төмендегидей жоқлауды жазып алғанлығын көреміз:

Едиге деген ер еді,
Ердің ғамын жер еді,
Ел шетіне жау келсе,
Мен шабамаң дер еді.[10:55]

Едиге атына байланысly бундай жоқлаулар қарақалпақлар арасында хәзирге дейин сақланып киятыр. Мысалы:

Ел ишинде Едигем,
Халық ишинде қадирлим,
Хан емес еді қара еді,
Қарадан тууған нар еді.[11:93]

«Едиге» дәстаны ең дәслепки келип шығыында усы кишигирим ертек, жоқлаў, аңызлардан басланып, изинше үлкен бир тарийхый жырға айланып кеткен. Себеби, бундай дөретиўшилиқ жол, дәстүр Орта Азия халықларының эпос дөретиў тәжирийбесинде жүдә ерте дәўирлерден берли сақланып киятыр.

Улыўма айтқанда «Едиге» дәстаны да өзине белгили тарийхый шахсларды алған тарийхый дәстан болып қарақалпақ халқының белигили бир тарийхый дәўирлеринен саза берийўши халқымыздың сүйип тыңлайтуғын дәстаны.

Жуўмақлап айтқанда халық өзиниң басынан өткен дәўирдин қыйын тәғдир сынаўларын өз көзи менен көрди, қаншама урыс қағыслар, көшип қоныўлары, мәзи өтип кетпеди халық бул аўыр сынаўларды өзиниң қосықларында, толғаўларында, әпсана, легендалары ҳәм дәстанларында мөҳирлеп барды ҳәм дәўирлер, заманлар өтип айрым көринислери өз заманына сай өзгерген болыўы мүмкин. Деген менен аўыздан-аўызға өтип халық дөрөтпесине айланып бүгинги күнимизге жетип келди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мақсетов Қ, Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөрөтпелери. Нөкис «Билим» баспасы. 1996. 305.б.
2. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», Нөкис «Билим» баспасы. 1995.55.б.
3. Алламбергенов К. Ер Едиге, «Едиге» дәстаны, Алтын Орда Маўараўннахр дәўири тарийхының гейпара мәселелери. Нөкис «Билим» 2017. 6.б.
4. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», Нөкис. «Билим» 1995, 14. б.
5. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы тарийхый дерек. «Қарақалпақстан» баспасы 1994. 62. б.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977, 189-191.б.

7. Бахадирова С. «Китаби дедем қорқыт, «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият хәққында ойлар, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1992.39-40.б.

8. Алламбергенов К. «Едиге» (Тарийхый-көркем эссе) Қарақалпақ әдебияты, апрель, 2021-жыл, №4 (124)

9. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1986.55.б.

10. Потанин Г. Н. Казахско-киргизская и алтайская предание, легенды и сказки. Живая старина, вып. II – II. – Спг., 1887, с.55.

11. Алламбергенов К. Ер Едиге, «Едиге» дәстаны, алтын орда хәм маўараўннахр дәўири тарийхының гейпара мәселелери. Нөкис «Билим» 2017. 93.б.

ЕДИГЕТАНУДА ТАНЫЛҒАН ҒАЛЫМ

ТОРТКУЛБАЕВА ТҰРСЫНАЙ АБДИГАЗИЕВНА

PhD доцент

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы

Аннотация. Бұл мақалада белгілі қарақалпақ фольклор-танушысы, профессор К.Алламбергеновтың «Едіге» дастанының ұлттық версияларын зерттеуге қосқан үлеслері жайында сөз болады.

Аннотация. В данной статье освещен вклад известного каракалпакского фольклориста, профессора К.Алламбергенова в исследовании национальной версии эпоса «Едиге»

Белгілі фольклоршы, түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов теориялық біліммен бірге, аса еңбекхорлық, үлкен адами-патриоттық жүрек және батылдықты талап ететін бұл ерлік іске Едігетануда өзі пір тұтатын ұстаз ғалымдар Ш.Ш.Уәлиханов,

П.М.Мелиоранский, И.А.Беляев В.М.Жирмунский, Н.Исанбетов, М.Буранғұлов, Н.Хакимов, А.Шейх Али ұлы, Қ.Сәтбаев, Р.Бердібаев, Х.Т.Зарипов, Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, К.Мәмбетовтардың ізімен XX ғасырдың 80-жылдарының орталарында-ақ кірісе бастады. Дәлірегі, бұл ерлік іс оның көкірегіне бала кездерінде-ақ (өткен ғасырдың 60-жылдарында) арман құсы болып қонған еді.

1970-80 жылдарда жоғары оқу орны менен аспирантура, мамандығын асыру курстарында бүкіл түркі дүниесіне белгілі, сол кездегі одақтық республикалар көлемінде танылған Қ.Айымбетов, М.Нұрмұхамедов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов, К.Мамбетов, Ә.Қоңыратбаев, З.Қабдолов, А.Шорафутдинов, Т.Мирзаев, О.Норматов сыяқты үлкен ғалымдар мектебінен тәлім алған Кеңесбай Алламбергенов олардың лекциялары мен әңгімелерінен бұл ерлік істі амалға асыру үшін тек арман ғана жеткіліксіз екендігін, ал терең білім, тынымсыз еңбек, үлкен жүрек керектігін анық түсінді...

Ол осы мақсатта көп жылдар бойы ғалымдыққа талапкер сипатында тынымсыз еңбек етіп, 1985-жылы Ташкенттегі Өзбекстан Ғылымдар Академиясының Әлішер Науайы атындағы Тіл және әдебиет институтының Мамандастырылған кеңесінде «Қарақалпақ әдебиетінде ақындар айтысы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, қарақалпақ фольклортануы мен әдебиеттануында алғашқылардан болып айтыс жанрының өзіне тән ерекшеліктерін, оның келіп шығу деректерін, ауызша формалардан жазба әдебиетке өсіп өту жолдарын, қарақалпақ әдебиетінің даму жолдарындағы жанрлық әр түрлі көріністерін, даму жолдары мен идеялық-көркемдік ерекшеліктерін ғылыми көзқарастан кең түрде тұжырымды дәлелдеп берді. Оның бұл арнаулы зерттеуі соң 1989-жылы «Қарақалпақ әдебиетінде айтыс» деген атамада «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына монография болып шығарылды.

К.Алламбергеновтың «Едігетану»ға шындап кірісуі, міне, осы жылдардың басталды.

Өкінішке орай, кешегі жақын арада өткен зобалаң (репрессия) жылдарында бұл дастан да класслық, партиялық көзқарастан бағаланып, «көшпелі үстем тап өкілдері мүддесін жақтайтын феодализм дәуір эпосы» (В.Д.Греков, А.Ю.Якубовский) сипатында қудалауға ұшырап, жеткілікті дәрежеде үйренілмей келді. Дастанның башқұрт, татар, версияларын қаралаған арнаулы партиялық қарарлар да шықты.

Халық мұраларына болған осындай көзқарастардың көлеңкесі дастанның қарақалпақ версиясын да бұл зобалаңдар шарпып өтті. Дастанның өзі 1937-жылдан кейін жарты ғасырдан артық қайта басылмай келгенін айтпағанның өзінде, оны жырлаған кейбір жыраудар «халық дұшпаны» есебінде жаладан жазаланып, қамауда өз өмірін өткізді...

Кешегі 80-жылдардың екінші жартысында бұрынғы СССР аймағында болған демократиялық, жариялылық бағыты соның салдарынан барлық одақтық республикадардың, соның ішінде Өзбекстан Республикасының да өз алдына тәуелсіз мемлекет болып бой көтеруі көп ғана ұлттық мұраларымыздың, соның ішінде «Едіге» дастаны сияқты мұралардың да қайта бой тіктеп, халықтық көзқарастан қайта бағалануына кең мүмкіндіктер ашып берді.

Осындай мүмкіндіктердің нәтижесі болса керек, қарақалпақ халық дастаны «Едіге» 80-жылдардың аяқтарынан бастап қарақалпақ фольклористикасында қайта бағалана бастады. Осы жылдары дастанды қайта тіктеу мәселелеріне арналған Қ.Мақсетов, Ә.Алымов, Т.Ниетуллаев, К.Алламбергеновтардың бірқатар мақаладары жарық көрді.

Дастанды халыққа қайта жеткізу, оны шынайы ғылыми көзқарастан қайта бағалану жұмыстарында жас та болса талантты ғалым-жазушы, сол уақыттардағы филология ғылымдарының

кандидаты, доцент, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Кеңесбай Алламбергеновтың қызметтері айрықша болды.

«Ата-бабамыздан келе жатырған жыраулық мектебінің жанды практикасы жоқ болу алдында. Ал, одардың репертуарынан негізгі орынды иелейтін «Едіге» дастанын репрессиясының қанды батпағынан тазалау жұмыстары осы күнге дейін бір жақты болған жоқ»... деп жанкүйерлікпен шығып сөйледі ол 80-жылдардың аяғында «Әмудария» журналында болып өткен бір дөңгелек столда («Әмудария», 6-1989, 3-б).

Көп ұзамай ол пікірін іс жүзінде батыл түрде дәлелдеуге өтті. «Әмудария» журналына бас редактор болып сайланған ол 1989-жылдан бастап-ақ «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясын «қайта тірілтуге» үлкен дайындықтар көре бастады. Журналдың 1989-жылғы сандарында дастанның идеялық құндылығы, көркемдігі жайында, оны репрессия батпақтарынан тазалап, қарақалпақ халқының ұлттық-рухи мұрасы сипатында ақтау қажеттіктері бойынша Қ.Мақсетов, Қ.Байниязов, Т.Ниетуллаев, Ә.Алымов сияқты ғалымдардың мақалаларын жариялап, академик С.Камалов пен профессор Д.Насыровтардың «Едіге»-ні жариялауға болады» деген сенім хаттарын алып, ғылым зерттеу институттары мен оқу орындары Ғылыми Кеңестерінің мақұлдаған талқылауларынан өткізіп, соңында «Әмудария» журналының 1990-жыл №1-2-3-сандарында дастанның 1937-жылда Қ.Айымбетов Москвадан латын емлесінде бастырып шығарған Ерполат жырау вариантын оқырмандарға қайта ұсынды. Осы жылы «Қарақалпақстан» баспасына да ұсыныс білдіріп, дастанның Ерполат жырау вариантына қоса Қияс жырау вариантын да Қ.Мақсетов, Қ.Байниязов, Т.Ниетуллаев, Ә.Алымовтардың алғы сөз, соңғы сөздерімен өз алдына бір кітап етіп басып шығаруына негіз дайындап берді.

К. Алламбергенов сол ғасырдың 90-жылдарының бірінші жартысында да «Едіге» дастаны бойынша бірқатар ғылыми-

теориялық, практикалық жұмыстар алып барды. Күнделікті баспа сөздерде, радиосіттіру және телекөрсетулерде, ғылыми-теориялық конференцияларда дастанның маңызды мәселелеріне байланысты батыл пікірлер білдірумен қатар республикалық журналдарда отызға жақын көлемді ғылыми мақалалар жарияланды. 1993-1994-жылдары болса, С.Бахадырова, Т.Ниетуллаевтармен бірге дастанның және бір варианты.- «Тұлым би»ді «Қарақалпақстан мұғалімі» журналында өз алғы және соңғы сөзімен бастырып шығарды.

Қаһармандық дастан туралы мұндай қаһармандық істер жас ғалымнан халық мұрасының қадіріне жететін садықтықты, ғылыми-теориялық сауаттылықты ғана талап етіп қоймастан, оны қорғап білетін үлкен дәу жүректілікті, батылдықты да талап етті. К.Алламбергеновтың 1995-жылы «Білім» баспасынан бастырып шығарған «Қарақалпақ халық дастаны» Едіге» атты 14 б.т. көлемді монографиясы-ондағы бұл қасиеттердің айқын куәсі сипатында жарыққа шыққандай болды. Мұны айтып отырғанымыздың себебі, монография Қазақстан, Орта Азия, Таулы Алтай және Кавказдағы түркі тілдес халықтар фольклористикасында «Едіге» дастаны бойынша жасалған ең алғашқы ғылыми еңбек болып табылады. Жас ғалым бойындағы Отанға, ұлттық мұраға деген сүйіспеншілік оған осындай ерлік талап ететін сауап іске алғашқылардан болып батыл түрде кірісуге кең мүмкіндік берді.

Монографияның және бір маңызы сонда-ғалым «Едіге» дастанының ұлттық версиясы, варианттарын салыстырып талдау негізінде дастанның мазмұны және көркемдік ерекшеліктерін, версиялар типологиясын, тарихи негіздерін сенімді дәлелдеп бере алған.

Ең бастысы-монография ортаға қойған мәселелердің көкейтестілігі, өміршендігі, құрылысы және мазмұнының бір-біріне сай қосақталып келуі, ғылыми-теориялық пікір, болжау және шешім қорытындыларының тереңдігі, ғылыми мәлімет

және сілтемелердің дәлдігімен ажыралып тұрады. Ғалымның көп деректері және ғылыми-теориялық, методологиялық әдебиеттерді құнтпен үйреніп шыққандығы, оларды өз еңбегінде шығармашылықпен критикалық көзқарастан пайдаланғандығы, объектив қатынас жасағаны жұмыстың Кіріспе бөлімінде айқын көзге тасталады. Ғалым «Едіге» дастанының жиналу, басылып шығарылу, зерттелу тарихына байланысты өзіне дейінгі Ш.Уәлиханов, В.В.Бартольд, П.М.Мелиоранский, И.А.Беляев, А.Н.Самойлович, С.А.Орлов, Б.Д.Греков, Қ.Сәтбаев, А.Ю.Якубовский, В.М.Жирмунский, Х.Т.Зорифов, В.Д.Греков, Р.Бердібаев, А.Шикалиев, Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсөтовтардың еңбектеріне ғылыми ар-ождан көз қарасынан үлкен құрметпен қатынас жасаса да, олардың барлық пікірлеріне бас июшілік бағытынан бөлек тұрады, кезі келгенде оларды да сынға алып, өз-пікір қорытындыларын ортаға салады, әсіресе, ғалымның кейбір шовинист орыс ғалымдарымен ғылыми пікір тартысына түсіп, В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлердің дастанды, дастан кейіпкерлері Әмір Темір, Едіге, Тоқтамыстарды бір жақты бағалаған пікірлерін, сынға алынған ескертпелері қолдауға тұрарлық.

Монографиядағы осындай ғылыми деректердің молшылығы және мұқият пайдаланғандығынан болса керек, ғалым жұмыстың «Едіге» дастанының пайда болу деректері және жанрлық белгілерінің жетілу жолдары» деп аталатын бірінші тарауында дастанның ғылыми теориялық мәселелерін біршама сәтті шешкен. Бұл тарауда ғалым дастан пайда болғанға дейінгі және пайда болған дәуірлердегі саяси-қоғамдық, тарихи-эстетикалық, мәдени факторларды терең талдай отырып, фольклористикада дастан теориясы бойынша бұрын айтылмаған қызықты қорытынды пікірлерді алға тартады. Ғалым дастанның В.М.Жирмунскийден бастап айтылып келе жатқан дәстүрлі «қаһармандық дастан» екендігін де, соңғы дәуірлерде кейбір фольклористер мен тарихшылардың «тарихи дастан» деп бұл

терминге енгізген жаңалығын да бекерлемейді, керісінше бұл пікірлерді өзінше дамытып, дастанды жанрлық белгісіне орай «тарихи-қаһармандық дастан» (2,54) деп қорытындылайды.

Ғалымның бұл пікіріне қосылмау мүмкін емес, себебі, оның көрсетуінше, дастанда қаһармандық мотив пен тарихилық мотив басқа жанр тудырушы элементтерге қарағанда басым орынды иелейді. «Дастан тақырыбы сюжеттік мазмұны бойынша бұл мотивтердің екеуіне де теңдей жауап береді, тіпті бірін-бірі толықтырып отырады» (2,54-55).

Ғалымның көрсетуінше, дастан бұл жанрлық белгілерді жетістіремін дегенше ұзақ жолдарды басып өтеді. Дастанның пайда болуында, әсіресе, түркі тілдес халықтардың дастан жарату дәстүрі мәлім дәрежеде алғашқы идеялық дерек қызметін атқарады. Бұл дәстүрдің шарттары бойынша бұл эпостық шығарма халық арасында бұрыннан бар қандай да бір дайын деректер негізінде келіп шығады. «Едіге» дастаны да, міне, осы эпикалық дәстүрдің шарттарына сай ең алғаш Едігенің көзі тірісінде-ақ Едіге және оның ата-тегінің тегін еместігіне байланысты келіп шыққан миф, ертегі, аңыз-әңгімелер негізінде пайда болған. Соңғы дәуірлерде болса бұл формаларға Едігенің бектігі менен ерлігі жайындағы мақтау жырлары мен жоқтау жырлары келіп қосылған.

«Сөзсіз, дастан өзінің алғашқы келіп шығуында «жыр» жан-ры сипатында дүниеге келген,-деп шегелейді автор өзінің бұл пікірлерін,-Себебі, «эпос басында ертегі, аңыз шежіре түрінде айтылып, келе-келе көлемді жырға айланған» (2,39).

Автордың көрсетуінше, осы тарихи жыр дәуір өткен сайын эпикалық сыпаттары кем-кем толысып, көлемді эпос-дастан эпопея дәжесіне дейін жетілген.

Ғалымның осы тарауда және бір көңіл аударарлық тұжырымды пікірі-дастанның идеялық деректері туралы ой-пікір қорытындылары болып есептеледі. Бұл пікірлердің қорытындысына қарағанда, «Едіге»нің тарихи-қаһармандық

дастан, шынайы көркем шығарма сипатында пайда болуында дастан қаһарманы Едіге жасаған замандағы тарихи жағдай тудырған тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың қоғамдық қайраткерлігі ең басты идеялық түрткі қызметін атқарған. Ал, ерте дәуірдегі түркі тілдес халықтардың тасқа жазып қалдырған естеліктері мен Шығыс халықтарының ауызша және жазба эпостары-«Қорқыт ата жырлары», «Шаһнама», «Алпамыс», «Қобылан» сияқты дастандардағы әдеби-фольклорлық дәстүрлер, эпикалық мотивтер болса «Едіге» дастанында бұрыннан келе жатқан жол-қаһармандық мотивтің сақталып жалуына берік негіз дайындап берген. (2,51-52).

Бұл көзқарастан автордың жоғарыда аты аталған шығармалар мен «Едіге» дастанын типологиялық талдау жасаған пікірлерін осы тараудың ең мазмұнды жерлері деп бағаласа болады.

Автор монографияның «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге» деп аталатын екінші тарауында осы генезисті анықтау арқылы дастанның қарақалпақ версиясы варианттарының жалпы сипаттамасы мен вариант аралық ерекшеліктерін белгілеп береді.

Ғалым дастанның қарақалпақ версиясының Нұрабылла, Бекімбет, Ерполат, Өтенияз, Кәрім, Қияс, Есемұрат, Жұмабай, Жанназар, «Тұлым би» (Өтепов Ақбай) «Едіге» (Н.Дәуқараев), «Әдиге ибн Түкли Азиз» (Қалімбет-қыпшақ) варианттарын тұтас талдау нәтижесінде төмендегідей тұжырымды қорытындылар жасай алған.

1. Қарақалпақ халқы XIV ғасырдың соңы XV ғасырдың бастарынан көпшілік түркі тілдес (ноғай, башқұрт, татар, қазақ, көшпелі өзбек, таулы алтай) халықтары сияқты «Едіге» дастанының тең дәрежелі шығарушысы және мұрагері. Сондықтан, дастанның Бекімбет, Ерполат, Есемұрат, Өтенияз жырау варианттары өздерінің архетипке жақындығы бойынша ең ескі нұсқалар екендігінен дерек беріп тұрады;

2. Қарақалпақ версиясы варианттары басқа ұлттық версиялардан өзінің жанрлық көп түрлілігі бойынша да ажыралып

тұрады. Бұл ерекшеліктері бойынша оларды төмендегідей бір неше топтарға бөлуге болады:

1) Дастанның архетипке жақын эпикалық тарихи-қаһармандық варианттары (Бекімбет, Ерполат, Есемұрат, Өтенияз т. б. жыраулар варианты).

2) Дастанның архетиптен жырақтап кеткен лиро-эпикалық: қысса және ертегілік эпос варианттары («Тұлым би», «Едіге ибн Түкті Азиз қыссасы», «Едіге» (Н.Дәукараев варианты).

Ғалым бұл тарауда дастанның қарақалпақ версиясы мысалында идея және тақырып, образ және сюжеттік желі, көркемдік ерекшеліктер мәселесіне де кең түрде тоқтап өткен. Бұл мәселелерді талдау қорытындыларына қарағанда, дастан өз идеясы бойынша халыққа ешқандай жат шығарма емес, керісінше адамзаттың жақсылық, сұлулық, еркіндік, тәуелсіздік, достық-туысқандық жайындағы ең жақсы пікірлерін уағыздайтын аса бағалы туынды. Дастан сюжетіне негіз болған негізгі оқиғалар – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен оның бас әмірі Едіге, Мауереннахр әкімі Әмір Темір арасындағы талас-тартыстар, Әмір Темір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы алып барған соғыстары, бұл соғыста Тоқтамыстың жеңіліп, Едігенің Әмір Темір жәрдемінде Еділдің жарты жағын бөліп алып, Ноғайлыны өз алдына ел қылып салтанат құрулары, бұдан кейінгі Едіге – Тоқтамыс арасындағы талас-тартыстардың тарихи шындықтың көркем сәулесі екендігін автор тарихи факттермен сенімді дәлелдей алған. Ғалымның бұл тараудағы, Едіге - маңғыт руынан шығып, соңынан осы Ноғай (Маңғыт жұрты) мемлекетінің негізін қалаған қоғам қайраткері, тарихи тұлға өзінің этно-генетикалық шығысы жағынан көбірек ноғайлар мен қарақалпақтарға жақын тұрады, деген пікірлері де қолдауға тұрарлық.

Жұмыстың түркі тілдес халықтар Едігетануында және бір алғашқы ашылу болып қосылатын тарауы-«Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы сюжеттік мотивтердің жалпы белгілері және даралығы» деп аталады. Бұл тарауда автор түркі тілдес

халықтардың фольклористері арасында алғашқылардан болып Едігенің барлық версиялары бойынша тұтас типологиялық, текстологиялық талдау жасайды. Автор бұл салыстырып талдаулардың нәтижесінде дастанның барлық версиялары алдымен бір деректен келіп шыққандығын, соң уақыт өтуімен әр түрлі дәуір және жағдайларға байланысты версиялану және вариантталу құбылыстарына ие болып, ұлттық ерекшеліктерді өз бойына жинақтай бастағанын дәлелдейді. Ғалымның көрсетуінше, бұл версиялардың ішінде архетипке біршама жақыны ноғай, қарақалпақ, қазақ версиялары болып табылады. Ал, дастанның татар, башқұрт, қарақалпақ версиялары өздерінің тарихилық сипатының тереңдігімен де көзге түседі. Осылардың ішінде қарақалпақ халық дастаны «Едіге»нің Қияс-жырау, Өтенияз-жырау варианттары өз мазмұндарының толықтығы және композициялық құрылысының кең қамтылғандығымен де жоғарыдағы версия варианттарынан біраз өзгеріске ие екендігімен де көңіл бөлерлік.

Қысқасы, К. Алламбергенов бұл монографияда «Едіге» дастанының бір тұтас мәселелерін салыстырмалы-типологиялық-текстологиялық талдау тәсілінде ғылыми-теориялық тереңдікте жоғары дәрежеде сапалылық және саналылықпен шешіп бере алған. Сондықтан да бұл монография тек ғана қарақалпақ фольклористикасында емес, жалпы түркі дүниесі фольклортануындағы ең алғашқы көлемді және құнды еңбек болып табылады.

К.Алламбергеновтың «Едіге» дастаны, Едіге батыр туралы алып барған бұл зерттеулері 90-жылдардың екінші жартысында өзінің ең биік шыңына жетті десек қателеспеген болар едік. 1996-жылы «Қарақалпақстан мұғалімі» журналының № 3-4- сандарында «Едіге» дастанының 1903-жылы И.А.Беляев жазып алған Бекімбет жырау вариантын қайта бастырып шығарған К.Алламбергенов 1996-жылдың декабрь айында Ташкенттегі Өзбекстан Ғылымдар Академиясының Науайы

атындағы Әдебиет институтының Мамандастырылған кеңесіне «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге» (Генезисі. Жанрлық белгілері. Ұлттық версиядар типологиясы және поэтикасы) тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғауға ұсынды [3]. Қорғау мәжілісінде өздерінің қызығушылықпен қардай боратып берген сұрақтарына қанағаттанушылық жауап алған Кеңес мүшелері - А.Хайтметов, А.Каюмов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Назаров, Б.Саримсоқов, С.Мирвалиев, Н.Каримов сыяқты белгілі ғалымдар оған риза болып, бәрі бірдей тілектестік білдіріп, түгел дауыс берді.

– Бағаңыз «айрықша»! – деді жас ғалымның жауаптарынан сүйсініп, толқындалып кеткен Мамандастырылған кеңес бастығы, көрнекті теоретик ғалым, академик И.А.Сұлтанов. – Рахмет, ұлым! Едіге бабаңыздың рухын шат қылдыңыз! ...

Болашағынан үлкен үміт күтуге тұрарлық қажымас ғалым К.Алламбергеновқа болған бұл баға және тілектестік, бір жағынан, Кеңес өкіметі тұсында жарты ғасырдан көп уақыттан бері «феодал тұлға» деп қудалауда болып келген бабамыз Едіге батыр мен ол жайында жырлануы және басылуы қадаған етілген бағасыз рухи байлығымыз «Едіге» дастанына болған тілектестік еді. Себебі, болашақ ғылым докторы К.Алламбергенов қорғау уақытында берілген көп сұрақтардың бірі – дастан қаһарманы – тарихи Едігенің түркі халықтар тарихындағы орны туралы одардың көңіліндегі сөзді дәл тауып айтып, былайша жауап берген еді:

– Едіге XIV-XV ғасырдарда көпшілік түркі халқы Алтын Орда құрамында бір рулық-қауымдық бірлікте күн көріс тұрмыс жағдайы, мұңы, арманы, алға қойған жақсы ниет, рухи дүниесі бір түркі халқы болып жасап, біртұтас түркі мемлекетін түзу үшін сырт ел басқыншыларына қарсы бір тән, бір жан болып үздіксіз күрестер алып барып жатырған қиян-кескі бір дәуірлерде тарихи қажеттіліктерге бола осы аймақтағы халықтардың күрескер көсемі, батыры сипатында тарих сахнасына шыққан тарихи тұлға.

Солай екен, XIV ғасырдың 90-жылдарында Ноғай-Маңғыт жұртын Алтын Ордадан өз алдына мемлекет есебінде бөліп алған ақ маңғыттардан шыққан Едіге XV ғасырдың бірінші ширегінде өзінің Алтын Орданың ыдырау бағытын тоқтатуға, солай етіп, оны бұрынғы монғол-түрік мемлекеті жағдайынан жаңа түркі мемлекетке айналдыруға және берік етуге ұмтылған ұнамды әрекеттерімен енді ол бір этникалық топ, этнос маңғыт көсемі, батыры сипатындағы ұлттық қабығынан шығып, Алтын Орда, Еділ-Жайық, Дешті Қыпшақ далаларындағы бүкіл біртұтас түркі халықтардың ұлы әміршісіне айналды. Сондықтан бабамыз Едіге тек қарақалпақ, яки ноғай халқының емес, осы дәуірлерде Алтын Орда құрамында жасаған қарақалпақ, қазақ, ноғай, башқұрт, татар, көшпелі өзбектер сияқты бүкіл түркі халықтардың ұлы көсемі, батыры, жол бастаушысы, қамқоры және әмірі сипатында бағалануы керек!

К.Алламбергенов Едіге бабамыздың тарихымызда тұтқан осы орнын әлі де кеңірек және анығырақ ашып беру үшін бұдан кейінгі жылдарда да барынша ат салысып күресті. Дастан бойынша ұйымдастырылған әр түрлі конференциялар мен шаралардың басы-қасында болып, ғылымға деген жанашырлығын және бір рет дәлелдеді.

2001-жылы дастанның қарақалпақ версиясы бойынша «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге»ні зерттеу мәселелері» атты Халықаралық конференцияның Қарақалпақстанда, Нөкісте өткізілуі үлкен саяси маңызы бар тарихи-мәдени оқиға болды. Конференцияға қатынасқан ғалымдар, әсіресе Бон университеті профессоры Карл Райхл, Япониялық профессор Сакай Хироки, Түркиялық профессорлар Яшар Калафат Бедат Ұйғыр, Ташкенттік ғалымдар, профессорлар: Т.Мирзаев, Т.Ширинов, М.Исхаковтар, Қазақстандық академик Р.Бердібаев, Башқұртстандық профессор А.Г.Салихов, Нөкістен академик С.Камалов пен профессорлар Қ.Мақсетов, С.Бахадырова, К.Алламбергеновтар «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясына үлкен мән беріп, оны түркі

халықтар версиялары ішіндегі «эпостық биік шыңға жеткен, идеялық-көркемдік жақтан ең жетіскен версия» [4] деп тапты.

Конферциядан соң қонақтармен дөңгелек стол айналасында кішкене сұқбат, пікір алысу өткізілді.

- «Елдің атын ер, ердің атын ел шығарады» деген, - деп салдамдықпен сөз бастап айналадағыларға сүйсіне қарап қойды Қазақстандық жасыүлкен, көрнекті фольклоршы, академик Рахманқұл аға Бердібаев. - Едіге бабамыздың даңқын және бір рет көкке көтеріп, ел екендігіңізді көрсеттіңіз!...

- Асылы, ерлік істі жарыққа шығару үшін ерлік те керек-ау деймін ... - деп сөзін жалғастырды біраздан кейін жүзін шетіректе отырған Кеңесбайға бұрып. - Едіге жайындағы еңбегінді оқып шықтым. Ерлік іс істеген екенсің, бауырым! ...

Бұл сөзге осы сұқбатқа қатысқан біздер де куә болдық. Сұқбатта сол уақыттағы Өзбекстан Ғылымдар Академиясы вице-президенті, академик Т.М.Мирзаев пен осы академияның Қарақалпақстан бөлімі президиумы бастығы, академик Т.Б.Ешшановтар төрағасы болып отыр еді.

Әлбетте, К.Алламбергенов және басқа да фольклоршы ғалымдар «Едіге»ні зерттеу және насихаттау жұмыстарын бұл конференциядан кейін де тоқтатып қалған жоқ. Конференцияға байланысты осы 2001-жылда «Едіге»нің көлемі жағынан ең үлкен, мазмұны бойынша ең бай варианттарының бірі Өтенияз жырау вариантын баспаға даярлаған профессор С.Бахадырова 2004-жылы «Әмудария» журналының алғашқы сандарында «Едіге» дастанының Жұмабай жырау Базаров вариантын өзі жазған алғы сөзбен бірге бастырып шығарды (Дастанның осы жырау жырлаған варианты 1995-жылы профессор К.Алламбергенов тарапынан видеотаспаға түсірілген еді). Бұл вариант 2008-жылы Бон университеті профессоры Карл Райхл тарапынан Хельсинкіде (жырау жырлаған видеотаспасы дискімен бірге) ағылшын тілінде өз алдына кітап болып жарияланды. 2008-жылдың жазында болса «Қарақалпақфильм» киностудиясы

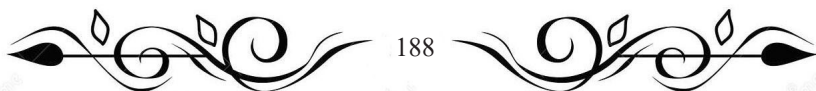

Д.Абдуллаев режиссёрлығында, К.Алламбергеновтың ғылыми кеңесінде «Едіге» атты қысқа метражды тарихи-құжатты фильмді суретке түсірді және кино, телеэкран арқылы халыққа тамашалауға ұсынды.

Міне, осындай Едігені және «Едіге» дастанын насихаттаушы шара-конференциялардың бірі 2011-жылдың 24-26-ноябрь күндері көпшілік түркі халықтардың ерте дәуірлердегі ата жұрты есептелген Түркістандағы Түркістан (бұрынғы Яссы) қаласындағы Х.А.Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінде өткізілді [5]. Қазақстан Республикасы егемендігінің 20 жылдығына байланысты өткізілген бұл конференция «Ер Едіге және Алтын Орда мемлекеті тұсындағы билер институтының маңызы» деп аталып, оған Қытай, Түркия, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркістан, Башқұртстан сияқты көп мемлекеттерден көптеген тілші, фольклоршы, әдебиетші, тарихшы, археолог, этнолог, дінтанушы, философ ғалымдар қатынасты және осы тарауларға байланысты секцияларда қызықты ғылыми баяндамалар жасалды.

Бұл орында айрықша айта кететін бір нәрсе - конференцияда баяндамалар жасаған және шығып сөйлеген көпшілік ғалымдар Озғұл Чабан уғлы (Туркия), Б.Каримов (Өзбекстан), Құлбек Ергебек Сәрсен ұлы және Жұбаназар Асан ұлы (Қазақстан), С.Бахадырова, К.Алламбергенов (Қарақалпақстан), Кунафин Гиният Сайфулла ұлы (Башқұртстан) пікірлері жалпылық мәселелерде бір нүктеде түйісіп, олар Едігенің шығу тегі маңғыттардың ақ маңғыт руынан екендігін, оның XIV ғасырдың соңы XV ғасыр бастарында, әсіресе Алтын Орданың құлдырау басқышына жеткен соңғы дәуірлерінде бір түркі мемлекетін түзу, азаттық, тәуелсіздік үшін күрескен түркі халықтардың баршасына да ортақ тарихи тұлға екендігін астын сызып айтып өтті. Конференция осындай достық, туыскандық ұраны рухында жалғасып отырды.

Конференцияның пленарлық жиналысында «Выражение идей национальной независимости в эпосе «Едиге»»

тақырыбындағы профессор К.Алламбергеновтың, сексиялық жиналыстардағы «Едіге» жырының қарақалпақ нұсқалары» атты профессор С.Бахадырованың, «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге»: пайда болу және қалыптасу жолдары, жанрлық белгілері» атты профессор К.Алламбергеновтың баяндамалары, К.Алламбергенов баяндамаларындағы пікірлерді бекітуші слайдтар сипатында берілген «Қарақалпақ» фильм жемісі «Едіге» қысқа метражды тарихи-құжатты кинофильм, 2008-жылда Карл Райхл тарапынан ағылшын тілінде басылып шығарылған «Едіге» дастанының Жұмабай жырау репертуарының Хельсинки видеотаспасы ленталары, сондай-ақ конференция Концерт бағдарламасында Қарақалпақстан халық жырауы Бақберген Сырымбетов атқарған «Едіге» жырының жанды үзіндісі, анығырақ айтқанда, қарақалпақ жыры, қобызы және жырауының жанды үйлесімділігі конференция қатынасусшыларында үлкен қызығушылық оятты және оларда «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясы көлемі жағынан көп қамтылған сюжеттік мотивтерге ие, мазмұны бай, көркемдігі күшті шынайы ұлы эпос дәрежесіне жеткен, архетипке - туу дерегіне жақын ең ескі нұсқалардың бірі екендігімен ажыралып тұратындығына күшті сенім пайда етті.

Қорыта айтқанда, профессор К.Алламбергенов өзінің ғылыми шығармашылық өмірін Едіге және Едігетанудың ерлік істерімен тығыз байланыстырып жіберген елі сүйген ер жүрек ғалым болып табылады. Оның жоғарыда біз сипаттама берген ғылымдағы басып өткен жолдары - бұл ерліктің анық куәсі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Алламбергенов К. Дәрья тартылған жыллар. Романлар. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
- 2.Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дастаны Едиге. - Нөкіс: «Билим», 1995.
- 3.Алламбергенов К. Каракалпакский народный эпос «Едиге» (Генезис. Жанровые признаки. Типология национальных версий).

/ Автореферат диссертаций на соиск. уч. ст. доктора филол. наук. - Ташкент, 1996.

4.Қарақалпақ мәмлекетлик радиоеситтириў ҳәм телекөрсетиў компаниясы архиви: «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ни изертлеў мәселелери» Халық аралық конференциясы видео тасмалары.-Нөкис, 5-6-сентябрь, 2001-жыл.

5.«Ер Едиге және Алтын Орда мәмлекети тусындағы бийлер институтының маңызы» атлы халық аралық илимий-теориялық конференцияның бағдарламасы. - Түркстан, 2011. Осы конференцияда академиктер Р.Бердібаев, Т.Мирзаевтардан алынған экспресс-интервьюлер. / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 6-сентябрь, 2001 жыл, № 105 (17542).

САРИГУЛ БАҲАДИРОВА АСАРЛАРИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

БЕКЧАНОВА САЙЯРА БАЗАРБАЕВНА

НукусДПИИ Ўзбек адабиёти кафедраси,

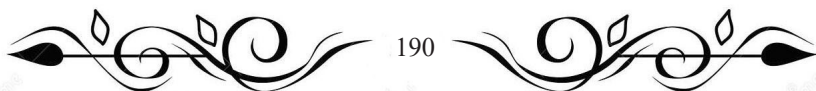
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD), доцент

Калит сўзлар: фольклор анъаналари, жанр, ёзма адабиёт, мақол, миллий қадриятлар, повесть.

Ключевые слова: фольклорные традиции, жанр, письменная литература, пословица, национальные ценности, повесть.

Key words: Key words: folklore traditions, genre, written literature, proverb, national values, story

Фольклор ва ёзма адабиётнинг бир-бирига бўлган таъсири бадий тафаккур тарихининг жуда қадимий анъаналаридан бири ҳисобланади. Ҳар бир давр адабиёти фольклорга хос эстетик эҳтиёжлар, бадий имкониятлар ва талаблари даражасида муносабатда бўлиб келган. Фольклор орқали ёзувчи ва шоирлар миллий қадриятларнинг мавзу ва ғояларидан,

сюжет ва образларидан ҳаётни тасвирлаш усул ва услубларидан ижодий фойдаландилар. Бу эса яратган асарларининг халқчил бўлишига, уларнинг китобхон қалб кўридан жой олишига замин ҳозирлайди.

Миллий қадриятлар ва ёзма адабиёт орасидаги муносабат анча мураккаб ва кўп қирралидир. Бу ҳақда профессор Б.Саримсоқов шундай ёзади: “Маълумки, миллий қадриятлар ва ёзма адабиёт муносабати ўз ичига ижодкор асаридаги оддий миллий қадриятларимиздан тортиб, ижодий метод муносабати, халқчилик, миллийлик, ижодкорнинг миллий қадриятлардан ижодий фойдаланиш йўллари ва усуллари, у ёки бу санъаткор маҳоратининг йўналиши ва унда миллий қадриятлар анъаналарининг таъсири каби масалалари билан биргаликда бадиий шакл соҳасидаги ўзаро таъсир масалаларигача камраб олади.” [2.Саримсоқов. Б 1975, 5-сон, 35-37-бетлар.]

Халқ оғзаки ижоди намуналари орқали ёзма адабиёт намояндаларини халқнинг дили ва тили, ҳаёт тарзи, ички курашлари, дунёқараши ва урф-одатлари, ташвиши ва орзу-истаклари билан яқиндан таништиради. Шоир ва адибларнинг миллий қадриятларимиздан, халқ оғзаки ижодидан асарларида ижодий фойдаланиши ёзма адабиётнинг тараққиётига, шу билан бирга, халқ асарларининг сақланиб қолишига уларнинг янгича умр кўришига хизмат қилади.

Саригул Баҳадирова туркий фольклоршуносликда йирик олима сифатида илмий-адабий жамоатчилик эътиборига, қорақалпоқ насрида эса повестлари билан кенг китобхонлар назарига тушган адибдир. Олима чин маънода фольклоршунос сифатида танилиб, унинг ҳар бир асарида қорақалпоқ миллий калорити бўй кўрсатади.

Ёзувчи сифатида ҳам Саригул Баҳадирова қорақалпоқ адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган ижодкордир. У ҳамиша ўқиб ўрганишга чанқоқ, ҳаётнинг кўплар эътибор

бермайдиган ички томонларини билишга, кузатишга доимий равишда ҳаракат қиладиган, ўз сўзи, ўз йўли, ўз услубини ярата олган аёл ижодкордир.

Ёзувчининг асрлар оша давом етиб келаётган анъаналаридан бири халқ маънавий бойлиги – фольклордан ижодий фойдаланишидир. Ёзма адабиёти тараққиётида фольклор асарлари, уларнинг мавзу ва ғоявий мотивлари, сюжет ва образлари, адабий услуб ва тил бойлиги асосий манба сифатида хизмат қилганлиги масалаларини Саригул Баҳадированинг “Ҳаяллар” повести мисолида таҳлил қиламиз.

Адабиёт миллат кўзгусидир. Ҳар бир миллат ёки мамлакат адабиётини ўқиб кузатар эканмиз, асардаги қаҳрамонлар орқали ўша миллат маданиятини ҳам кўз олдимизга келтирамиз. Қолаверса, белгиланган мавзулар ва умуминсоний қадриятлар барча миллатларга таъсир қилади. Турли муаллифларнинг бу борадаги асарлари халқ оғзаки ижоди билан биргаликда ҳар бир халқнинг кейинги авлодлари учун адабий мерос сифатида хизмат қилади [3.Конрад Н.И. 1966. 44].

Саригул Баҳадирова бу повестида фольклор анъаналаридан жуда чиройли тарзда, ўрнида ва жойида фойдаланган. Аёлларнинг кийимлари, уларнинг дастурхонга тўқиган нақшлари, меҳмон кутиш, қўл ювдириш, саломлашиш одоблари, образлар ҳатти-ҳаракати ва психолгиясига ёзувчи томонидан моҳирона сингдирилган. Асарда шундай келтиради: “Олардин алдына жақында озим қураған гулжайды курақли дастурханды жайдым.

– Пай-пай-па усы қарақалпақтың қызларының кестеге шебере-ай деп қонақ жигиттин дастурханға ықласы кетты, - бул курақлары бир сыйырға алса турады.” [1.Баҳадырова С. 2017. – 153 б.].

Бу ўринда қорақалпоқ қизларининг гулжайды курақли дастурханига жуда юқори баҳо беради.

Қорақалпоқ халқининг асарда тилга олинган озиқ-овқат маҳсулотлари ва уларнинг тайёрланиши, китобхонда ушбу халқ ҳақида тўла тассавур ҳосил қилишга замин ҳозирлайди. Бу асарда тасвирланган воқеаларни бевосита фольклордан ўсиб чиққан, халқ оғзаки ижодининг замонавий ёзма бир кўриниши дейишимиз мумкин. Негаки, ёзувчи ўз асарида нафақат халқ мақоллари ва маталлари, ибораларидан фойдаланади, балки халқона мушоҳада юритади, бўлаётган воқеа-ҳодисаларни халқона кўз билан кўриб, улардан халқона бир аёл нигоҳи билан хулосалар чиқаради.

“Ҳаяллар” повестидаги мақолларга назар ташласак уларнинг нақадар тарбиявий аҳамиятга эга эканлигига гувоҳи бўламиз. Мақол жанрини чуқурроқ ўрганар эканмиз унда кўпроқ моддийликдан кўра маънавий эҳтиёж устунлик қилганини кўриш мумкин. Асарда қўлланилган мақоллар ҳам қорақалпоқ халқи донишмандлигининг намунаси сифатида яққол намоён бўлади. Масалан: “Тур-турдан хабар келсе, уйқидан маза қашар”, “Елдиң көрки ел менен, көлдиң көрки суў менен”, “От ишинде, пахта аман қалар”, Ҳәм дайымды көрип қайтайын, хәм тайымды уйретип қайтайын” [1.Баҳадырова С. 2017. – 153 б.] каби мақолларни учратамиз. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу мақолларда айнан моддийликдан кўра маънавий эҳтиёж устунлик қилади.

Бундан ташқари асарда қорақалпоқ уруғлари ва уларнинг урф-одатлари ҳақида ҳам келтириб ўтади. Айниқса бессары уруғи, уларнинг ўзига хос жиҳатларини асарда шундай келтиради. “Аўылды бәри бир урыўлы бессарылар болғанлықтан аўыл бойынша бир ҳаялға да ауыл адамларының атын айтыў үрдис болмаған. Бессарылар қарақалпақлардың ишинде қыз алыспайтуғын урыў, хәмме бир-бирине аға, ини, апа-сиңли еди.” [1.Баҳадырова С. 2017. 155 б.].

Миллий қадриятларимиз билан боғлиқ асарда тўй тасвирининг берилиши, қорақалпоқ халқининг бошқа халқларда

учрамайдиган жиҳатларини очиб беришга хизмат қилади. Ўртага ўт ёкиб, қур бўлиб ўтириб, дўмбира жўрлигида бахши айтиши, қиз-йигитларнинг тарафма-тараф бўлиб бахшига ҳархил ўзларининг мақсад ва ниятлари билан боғлиқ қўшиқларни ижро қилишни сўраб ҳар-хил тартибда совға-саломлар улашиши ҳолатлари асарга ўзгача миллий руҳ бағишлайди.

Асарда ҳикоя ичида ҳикоя қилиш усулидан ҳам жуда чиройли тарзда фойдаланган. Қадимгиларнинг сўзларини келтириб воқеаларга изоҳ берилиш ҳолати ҳам асар сюжети, тасвирланган воқеалар баёнини, китобхон кўз ўнгида тўла намоён бўлишига хизмат қилган. “Ғаррылардың айтыўына қарағанда бурынлары усы көлде жолбарыс келип қумның артындағы әулийеге түнеп кеткен деседи.”[1.Баҳадырова С. 2017. – 161.б.] Яна бир жойида шундай келтиради. “Жаздың усы айы ғаррылардың айтыўына қарағанда сүйир шыбынның бири жуз, жузи мың болатуғын қусайды.” [1.Баҳадырова С. 2017. – 167.б.] Хуллас, ёзувчи ўз ғоявий нияти, маҳоратига қараб фольклор материалига турлича муносабатда бўлади. Яъни бу ўринда у фольклор материални айнан ишласа, яна бир ўринда уни шу даражада ўз асарининг руҳига сингдириб юборадики, уни оддий фольклоризмни қайд этиш йўли билан аниқлаб бўлмайди.

Хулоса қилиб айтганда, Саригул Баҳадирова сўз қўллаш, халқона йўналишда тасвирлаш ва бадиий далилаш санъатини жуда нозик нуқталари билан ўзлаштирган. У қисқа жумлалардан фойдаланса ҳам уларга теран маъно юклай олган. Шунинг учун ҳам ёзувчи ижодини кенгроқ йўсинда батафсил ўрганиш ҳамда илмий-назарий умумлашмалар чиқариш мақсадга мувофиқдир. Зеро, Саригул Баҳадирова асарларида халқ оғзаки ижоди, унинг ранг-баранг жанрлари, кенг қўламда акс эттирилган бўлиб ижодий изланишлари ҳаётий материаллар асосида рўёбга чиққан. Унинг деярли барча асарларида инсон шахси, ҳис-туйғулари ва унга эътибор масаласи асосий диққат марказида туради. Бу

муаммоларни ифодалашда ижодкор кўпгина бадий тасвирий воситалардан, фольклор анъаналаридан фойдаланади. Унинг ҳар бир асарини ўқиб фольклорнинг нақадар чуқур билимдони эканлигини англашимиз мумкин.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати.

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халқ. – Ташкент, Наврўз. – 2017. – 256 б.
2. Саримсоқов Б “Фолклор ва ўзбек адабиёти муносабатларига доир изланишлар”. Ўзбек тили ва адабиёти. Т-1975, 5-сон, 35-37-бетлар.
3. Конрад Н.И. К вопросу о литературных связях // Запад и Восток. — М., 1966. — С. 43–52

K.ALLAMBERGENOV HÁM QARAQALPAQ FOLKLORÍ

INABAT ALLAMBERGENOVA

Inabat1976@inbox.ru

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, qaraqalpaq ádebiyatı
kafedrası docenti*

Annotatsiya: Bul maqalada folklorshı alım Keńesbay Allambergenovtıń qaraqalpaq folklorındaǵı miynetleri haqqında aytıp ótildi.

Gilt sózler: avtor, folklor, aytıs, ilimiy miynet, qaraqalpaq ádebiyatı

Qaraqalpaq folklortanıw iliminiń rawajlanıwında úlken miynet etken Keńesbay aǵa Allambergenov fol`klortanıw iliminiń tiykarın salıwshılardıń biri.

Belgili ádebiyattanıwshı, folklortanıwshı alım K.Allambergenov ilimde bolıp atırǵan ózgerislerge óziniń jankúyerligi hám ótkir

pikirliligi menen basqa alımlardan ajıralıp turatuǵın edi. Ol tek ilimpaz, alım bolıp qoymastan ótkir qalemlı jazıwshı.

K.Allambergenov 1954-jılı 7-noyabrde Qaraózek rayonında tuwılǵan.

1971-jılı orta mektepti tamamlagannan soń awıl xojalıǵı jumısında isledi, 1972-76-jılları Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutınıń tariyx-filologiya fakul'tetin pitkerip, "Jetkinshek" gazetasında isledi. Sońınan (1976-77) áskeriy xızmette boldı.

1977-79-jılları kásip texnikalıq uchilishesinde oqıtıwshı, 1979-82-jılları Nókis mámleketlik universitetiniń aspirantı, 1982-89-jılları universitette oqıtıwshı, dekan orınbasarı, 1989-91-jılları "Ámiwdár'ya" jurnalınıń bas redaktori, 1991-2008-jılları Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasınıń baslıǵı, usı instituttıń oqıw isleri boyınsha prorektorı, fakultet dekanı, kafedra baslıǵı lawazımlarında isledi. Ómiriniń aqırına shekem Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasınıń professorı bolıp isledi.

Ol 1985-jılı "Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs janrı" degen temada kandidatlıq, 1997-jılı "Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige" degen temada doktorlıq dissertaciyasın jaqladı.

Keńesbay Allambergenov xalıq awızeki dóretiwshiligi hám ádebiyattanıw ilimi boyınsha birqansha miynetlerdiń avtorı. Onıń qaraqalpaq fol'klorı haqqındaǵı, ásirese qaraqalpaq eposı haqqındaǵı miynetlerin jazıp qaraqalpaq awız ádebiyatı dúrdanaların dúń'ya júzine tanıtqan alımlardıń biri. Bunday bahalı miynetlerdi dóretiw alımǵa ańsatqa túspedi.

K.Allambergenovtıń qaraqalpaq fol'klorındaǵı belgili miynetleriniń biri «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» dep ataladı. Avtor bul miynetinde shayırlar aytısınıń derekleri hám qalıplesiw jolları, shayırlar aytısınıń ózgeshelikleri jáne rawajlanıw jolları, aytıslardıń rawajlanıwı hám jazba aytıslar máselelerine arnalǵan.

Avtor bul miynetinde aytıs janrınıń ózine tán ózgesheliklerin ashıwda, onıń rawajlanıw jolların kórsetiwde úlken áhimiyetke iye.

Ásirese, avtordıń awızeki folklorlıq hám aytıs penen jazba ádebiy aytıslardıń ózgesheliklerin ashıp beriwı de úlken dıqqat awdaradı. Bul kitap tiykarınan qaraqalpaq ádebiyatındaǵı shayırlardıń jazba aytısları haqqında jazılǵanlıqtan awızeki folklorlıq aytıslar bul aytısqa derek etip alınǵan.

Usı kitaptıń «Shayırlar aytısınıń tiykarǵı derekleri hám rawajlanıw jolları» degen babında aytıstıń áyyemgi derekleri, salt dástúr jırları dep atalıp bunda alım qaraqalpaq ádebiyatında shayırlar aytısın payda etiwshi milliy dástúrler, salt dástúr jırlarındaǵı bádik, gúlapsan, hawjarlardaǵı aytıslıq elementlerine sholıw jasap faktler menen dálilleydi.

Kitaptıń ekinshi babı shayırlar aytısınıń tiykarǵı ózinshelikleri hám rawajlanıw jolları dep atalıp bunda aytıs janrınıń tiykarǵı ózgeshelikleri hám improvizaciyalıq aytıslar tariyxı hám doslıq aytısları qaraqalpaq-qazaq shayırları aytısınıń rawajlanıw jolları haqqında aytıp ótedi. Al aytıslardıń bunnan bılay da rawajlanıwı, jazba aytıslar dep atalǵan babında jazba –xat aytıslarınıń rawajlanıw baǵdarları hám individual'-tvorchestvolıq aytıslardıń rawajlanıw baǵdarları degen máselelerge toqtaydı. Jazba –xat aytısınıń jaydarı-xat aytısı jáne jumbaq-xat aytısı dep túrlerge bóledi hám Berdaq penen Óteshtiń aytısın, Sarıbay menen Gúmurattıń aytısın, Qulımbet penen Abıwbákirdiń aytısların keltiredi.

Sonday aq, 2019-jılı baspadan shıqqan (S.Bawetdinova, K.Allambergenov, I.Allambergenovalar) joqarı oqıw orınları studentleri ushın shıǵarılǵan «Fol'klorlıq ámeliyat» oqıw-metodikalıq kitabınıń bastırılıp shıǵarılıwında da tikkeley basshılıq etti. Usı kitapta tiykarınan fol'klorlıq ámeliyat haqqında, fol'klorlıq ámeliyattı ótkeriw, folklorlıq ámeliyattıń áhmiyeti, olardı xalıq arasınan jıynaw, jazıp alınǵan materiallardı rásmiylestiriw, arxivlestiriw máseleleri haqqında aytıp ótilgen.

K.Allambergenov qaraqalpaq fol'klorın, ádebiyatın tereń biletuǵın úlken alım. Ol ásirese dástanlardı izertlewde, ásirese «Edige» dástanınıń dún'yaǵa tanılıwında da úlken úles qostı. Edige dástanınıń

Bekimbet, Nurabulla, Óteniyaz jıraw variantların bul versiyalardıń kólemi, syujetlik mazmunı kólemi jaǵınan jetiliske variantlar ekenligi sonıń menen birge dástannıń qazaqsha, tatarsha versiyaları menen de salıstırıladı.

Keńesbay Allambergenov qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında óshpes iz qaldırıp, óziniń ilimiy mektebin jaratıp ketti desek asıra aytqan bolmaymız. Respublikamızda ilim-pániniń rawajlanıwına ásirese folklor tarawınıń dúnyaǵa tanılıwında salmaqılı úles qostı. Ustazdıń folklortanıw ilimine qosatuǵın úlesi, folklorda ele izertlenbegen bası ashıq máselelerdiń ilimiy aylanısqa túsiwinde másláhatleri zárúrlık seziledi.

Juwmaqlap aytqanda alımnıń bunnan basqa da ilimiy miynetleri kóp. Bul ilimiy miynetleri búgingi kúndegi jas awlad úyrenip, ilimiy izerlew jumıslar islewde, jazıp shıǵıwda tiykarǵı dárek bolıp xızmet etedi.

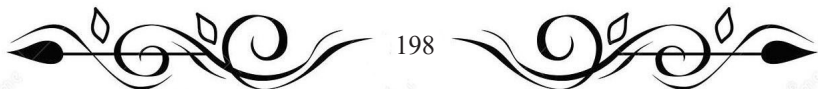
ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНИҢ ПАЙДА БОЛЫҰЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ДЕРЕКЛЕР

ӨТЕНИЯЗОВ ПОЛАТ ЖУМАНИЯЗОВИЧ

*Ўзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими,
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты,
Нөкис қаласы, e-mail: polatniyaz1985@mail.ru.*

Аннотация: Қарақалпақ халық ертеклериниң генезиси хәм типологиясы мәселелери фольклортаныўда үйренилиўи тийис мәселелердиң бири саналады. Бул халық аўызеки дөретпелеринде бир неше жәмийетлик формациялардың көринислери болады. Әййемги дәўирден бүгинги күнимизге шекемги ўақыя-хәдийселер ертеклерде сәўлеленген. Ертеклердиң қәлиплесиўинде бир неше дәўирде жасаған ертеклешилердиң әңгимелери үлкен орын тутады.

Гилт сөзлер: қарақалпақ, халық, ертеқ, мотив, сюжет.

Фольклортаныўшы Қ.Мәмбетназаров «Ертеклердин пайда болыўы буннан ары, яғный, ертедеги урыўлық жәмийетлерде-ақ пайда болғанлығы хаққында илимий пикирлер бар. Бул ўақыттағы ертеклердин аталыў жағдайлары қандай болғанлығы туўралы хеш қандай дәреклер жок» [1: 10] деп келтирди. Сонлықтан да, ертек «ерте», «ертедеги гәп» деген сөзлерден келип шыққан болса керек. Н.Дәўқараев «Ертек ертеде болған деген түсиниктен шыққан» [2: 173] деп жазды. Өзбек фольклористи Б.Каримов та «Ертеги» сөзи «ерте», ертең» сөзлеринен болып, «ертедеги, қәдимги, әўелги» мәнилерин береді. Ертеклер хәм өткен күнлер, әўелги ўақыялар, қәдимги ислер сыпатында баян етилип, сол «ертеги» мәниси менен байланыслы» [3: 33] деп атап өтті. Ертеклерде «бурынғы өткен, ерте заманларда», «ертегим ерте болды» деген қатарлар жийи қолланылады. Қарақалпақ халық ертеклеринде де ерте дәўирлердин көриниси сәўлеленген. Қарақалпақлардың ески дәўирлерден қалған мийрасларында хәр түрли тотемлик, культлик түсиниклер бар. Далада қалған нәрестени қара қус, жемис ағашы, қасқыр ямаса кийик бағады. «Егиз бала» [4:73-75] ертегинде қарақшылар елди шапқанда, бир жүкли ҳаялды шөлистанлыққа таслап кеткенлиги сөз етилген. Ҳаял егизеклерди туўып, өзи өлип қалады. Сонда балалардың бабасы ғайыптан пайда болып, бирин қара қусқа, екіншисин жемис ағашына бала қылып береді. Бул жағдай анимистлик, тотемлик хәм фетишлик характерге ийе. Бизинше, ертеклерди қайсы бир дәўирге тийисли деп анық есаплап, кесип айтыўға болмайды. Онда бир неше дәўирлердин араласыўын көремиз. Мысалы, «Арық мерген» атлы ертекте адамлардың аңшылық пенен шуғылланған әййемги дәўирлери сәўлеленген. Бирақ, ертектеги мергенниң мылтықтан пайдаланыўы кейинги раўажланыў дәўирин еслетеди. «Хәзирги бизиң заманымызға келип жеткен ертеклердин ишинде күтә ерте ўақытлардан киятырған сюжетлер бар. Бирақ, бундай ертеклер өзлериниң

дөреген дәуиріндегі сюжеттік мазмұны менен өзгеріссіз келіп жетпестен, ал, хәр бір жәмийеттегі адамлардың сиясий-экономикалық турмысына, психологиясына, дүнья таныў көзқарасларына байланыслы өзгеріске ушырап, қайта исленип ысылып келген» [1:5] деп жазды Қ.Мәмбетназаров.

«Орайлық Азияда жасаўшы түркий тиллес халықлар ерте дәуірлерден бери бир-бири менен үлкен-үлкен қәуимлик бирлеспелерде, урыўлық аўқамларда жасаған. Олардың орталығында пайда болған хәр қыйлы турмыслық хәм мәдений өзгешеликлер, экономикалық хәм сиясий көзқараслар, әсиресе, эпикалық, халықлық дәретпелер бурыннан қәлиплесип киятырған традициялық дәстүр сыпатында өз бағдарын таўып, соң олар өз алдына миллет сыпатында бөлинип шыққаннан кейин де өзиниң бийғәрез раўажланыў жолларына ийе болған... Қарақалпақ фольклорына әййемдегі адамлардың зороастризм динине сыйынған пайытындағы «Авесто» жазба естелигиниң тәсири күшли болғаны белгили. «Авесто»ның улыўма мазмұны жақсылық пенен жаманлық арасындағы гүрести баянлайды. Ахура-Мазда – жақсылық қудайы, Ангра Маню – жаўыз күшлердиң қудайы. Усы еки қудай арасындағы қарама-қарсылық китаптың ўақыялық бағдарын қурайды. Китап өзиниң мазмұны бойынша Орайлық Азия халықларының тарийхын, сиясий-экономикалық турмысын, географиялық жайласыў орнын, этнографиялық өзгешеликлерин, илим хәм мәдениятының дәрежелерин көрсететуғын, ең әййемги дәуірлерге тийисли бирден-бир жазба естелик болып табылады» [5: 92] деп келтирди Ж.Хошниязов.

«Қарақалпақ халқы узаққа созылған тарийхы даўамында көп ғана халықлар менен байланыста, қарым-қатнаста болды, бир ыңғай сиясий-тарийхый турмыста жасады. Сонлықтан, көп ғана қарақалпақ халық ертектери қоңсы отырған халықларға аўысқан, олардың ертектери қарақалпақлар арасына тараған»[2: 174] деп атап өтти Н.Дәўқараев.

Пайдаланган адабиятлар:

1. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – Б. 10.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. –Б. 173.
3. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 33.
4. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 1-том. – Б. 73-75.
5. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – Б. 5.
6. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары – миллий қәдириятлар дәреги. – Нөкис: Илим, 2017. – Б. 3-7. Жәми – 92 б.
7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 2-том,. –Б.174.

QARAQALPAQ BALALAR OYÍN FOLKLORÍNÍN ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

Q.BIYSENBAEV

tayanish doktorant

Ўјинияз атндағи Нокис мамлекетлик instituti

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq xalq og'zaki ijodiga, jumladan bolalar folkloriga mansub “So'z o'yin qo'shiqlari”ning mustaqil janr sifatida genezisi, janriy xususiyatlari, obrazlar sistemasi, linqvopoetikasi kabi jihatlari takidlab o'tilgan.

Tayanch so'zlar: bolalar folklori, so'z o'yin qo'shiqlari, genezisi, janriy xususiyatlari, obrazlar sistemasi, lingvopoetikasi.

Аннотация: В статье освещаются генезис, жанровые особенности, образная система, а также лингвопоэтика

«Игровых песен», принадлежащих каракалпакскому фольклору, в том числе детскому, как самостоятельному жанру.

Ключевые слова: детский фольклор, стихах прибаутки, генезис, жанровые особенности, система образов, лингвопоэтика.

Annotation: In the article, the genesis, genre features, system of images, linvopoetics of "Word game songs" belonging to Karakalpak folklore, including children's folklore, as an independent genre, are emphasized.

Key words: children's folklore, pun songs, genesis, genre features, system of images, linguopoetics.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde gárezsizlikke eriskennen keyingi jıllardaǵı social-ekonomikalıq hám mádeniy reformalar processinde milliy manawıy jámiyette hár tárepleme insan tárbiyasına xızmet qılıp, «ádebiyat hám kórkem-ónerge, mádenıyatqa itibar – bul eń aldı menen xalqımızǵa itibar, keleshegimizge itibara» [1] tendenciyası tiykarında rawajlanıw jolına ótti. Búgingi kúnde xalqımız manawıyatın rawajlandırıwda ádebiy tásir kórsetip atırǵan xalıq awızeki dóretiwshiligi, jırawshılıq, baqsıshılıq óneri hám shayırlar dóretiwshiligindegi improvizacıya dástúrin ilimiy úyreniw boyınsha ámelge asırılıp atırǵan ámeliy isler barkamal áwladtı tárbiyalawda múnasip xızmet qılmaqta. Xalqımızdın kóp ásirler dawamında qalıplesken milliy qádiriyatların tiklewde folklor eń tiykarǵı dereklerden biri esaplanadı. Onın bir bólegi bolǵan balalar folklorın úlkenler folklorı kontekstinde izertlew mine usınday aktual máseleleriniń biri. Bul máselelerdi folklortanıwshılıqtın jańa koncepsiyaları hám teoriyalıq qaraları tiykarında tereń úyrenip, janr, obraz hám motivlerdin genezisın anıqlaw, ózine tán ózgesheliklerin ilmiy tárepten ashıp beriw jańa juwmaqlar beredi.

Házirgi kúnge shekem jazıp alınǵan hám balalar ushın járiyalanǵan kitaplardaǵı sóz oyın qosıqlarının úlgeri ("Túlkishek", "Hákke qayda", "Áwelemen-dúwelemen", "Aq terekpe, kók terekpe", "Ǵaq-ǵaq-ǵarǵalar", "Túye, túye – túyeler", "Sonar, sonar – qansonar",

“Qalın-qalın qat temir”, “Kim kúshli”, “Qumırsqa-ha qumırsqa”, “Aybarmaq-abay barmaq”, “Qayda-qayda barasań”, “Úrker, úrker – shoq juldız”, “bala, bala-balpaq...”, “Haywanlar qalayınsha dawıslaydı”, “Quwır-quwır quwırmash”, “Shır aylanba”, “Bas barmaq, balan úyrek”) bul tarawdaǵı tiykarǵı izertlew obiekti bolıp esaplanadı esaplanadı.

Balalar oyın folklorınıń kelip shıǵıwında kórkem xalıq awızekı dóretywshiligi dástúrleri tiykar jaratadı. Sóz oyın qosıqları túrkiy xalıqlar, sonıń ishinde qaraqalpaq balalar folklorında óz aldına gárezsiz janr sıpatında áyyemgi dáwirlerden búgingi kúнге shekem janlı halatta saqlanıp kelmekte.

Balalar qosıqları ózgesheliklerine qarap N.Dawqaraev: «Bul ózgeshelikler eń aldǵı menen olardıń jámaat bolıp aytılwında, ekinshiden, olar xalıq oyınların atqarıw, úshinshiden, olar sorawjuwap formasında aytıladı, dep olar tematikalıq jaqtan hár-túrli ekenligin» belgilep beredi hám olardı túr hám janrlarǵa ajıratadı [3:136-137]. Ilimpaz folklordaǵı balalar ádebiyatınıń atqarıwshıları, atqarıw tártibi, olardıń balalar oy-pikirin óstiriwdegi roli máselelerin úyrenedi.

Q.Ayimbetov bolsa «oyın-zawıq qosıqları balalar oyını ekenligin, balalar jámaat bolıp oynaǵanında oyınlardıń ayırımları poetikalıq qosıqlar menen atqarıladı», dep» jazadı [2:23-24].

Balalar oyın qosıqları yaki balalarǵa arnalǵan basqa shıǵarmalar oyınlar menen jaqın baylanısta boladı. Sebebi, balalar hár qıylı oyınlar oynaw menen birge, birinshiden, ózleriniń organizmin fizikalıq jaqtan shınıqtırsa, ekinshiden, olar usı oyınlarǵa qosıp, hár qıylı qosıqlar hám basqa ádebiy shıǵarmalar úlginen atqarıp, oy-pikirin rawajlandıradı, basqasha qılıp aytqanda aytqanda, ruwxıy talabın qanaatlandıradı. Ádebiy dóretywshilik penen oyınıń únles bolıwı haqqında ádebiyat teoriyashılardan qımbatlı pikirler bayan etilgen.

Qaraqalpaq balalar folklorındaǵı usınday sóz oyın qosıqların analizley otırıp tómendegidey juwmaqlarǵa keliw múmkin:

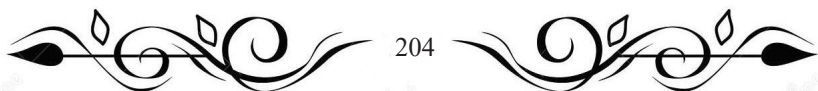
Oyin qosıqları qaraqalpaq balalar folklorınıń dástúriy, ǵárezsiz janrlarınan biri sıpatında xalıq qosıqlarına tán barlıq poetikalıq ózgesheliklerdi ózinde tolıq kórsete aladı. Qaraqalpaq folklorı janrları arasında onıń óz aldına ornı bar. Kórkem awızeki formalarınń biri bolǵan sóz oyın qosıqları balalar qosıqların úyreniwde áhmiyetli dereklerden biri esaplanadı;

Oyin qosıqları óz aldına janrlıq belgilerge, poetikalıq formaǵa, ishki mazmunǵa, obrazlar sistemasına, motivler sisteması hám súwretlew usılı jaǵınan óz aldına qaraw imkanıyatın payda etedi. Sóz oyın qosıqları málim bir janrlıq belgileri, ádebiy-kompoziciyalıq ózgeshelikleri, lingvopoetikası, qosıq qurılısı, ólshem hám uyqas sisteması ózine tán tárepleri arqalı tolıq poetikalıq sistema sıpatında kórinedi. Sóz oyın qosıqları dramalıq xarakterge iye ekenligi basqa balalar qosıqlarınan ajıralıq turıwshı tiykarǵı belgilerden esaplanadı;

Oyin qosıqları úlkenler tárepinen balalarǵa arnap jaratılǵan háreketli, soraw-juwap formasındaǵı qosıqlar sıpatında balalar folklorı menen úlkenler folklorınıń genetikalıq baylanısın durıs bahalawǵa jol ashadı. Olardıń jaratılıwında tariyxıy waqıyalar, ertek hám ańızlar áhmiyetli tiykar bolǵanlıǵı sezilip turadı. Sonıń ushın sóz oyın qosıqları janrı úlgielerin jazıp alıp, arnawlı úyreniw qaraqalpaq folklorı janrlarınıń tolıq túsiniǵin payda etiwde emes, bálkim olardıń úlkenler folklorı menen óz ara baylanısın dáliylewde, sonday-aq balalar folklorındaǵı basqa janrlardıń qalıplesiwinde óz ara baylanıs bar ekenligin dáliylewde áhmiyetke iye;

Oyin qosıqları atqarılıwı eki túrli formada boladı. Úlkenler tárepinen balaǵa hám balalar óz ara oyın háreketlerin atqarıp atırǵan waqıtta. Úlkenler tárepinen eki maqsette, birinshiden, balalarǵa ómir hádiyselerine, jasawǵa qızıqtırıp, úlken ómirdi úyretiw maqsetinde, ekinshiden, balalardı qızıqtırıp oynatıp maqsetinde jaratıladı hám atqarıladı. Birinshi maqsette oyın háreketleri az boladı, ekinshi maqsette oyın háreketlerge bay boladı;

Oyin qosıqlarında, tiykarınan, balalarǵa jaqın hám túsiniikli dástúriy obrazlar qollanıwı kórinedi. Obraz sıpatında haywan, qus, ósimlikler hám balanıń tikkeley ózi waqıyalarǵa qatnasadı;

Oyin qosıqları balalarğa besik dâwiri juwmaqlanıp, onıń oyın iskerligi kúsheyip atırǵan bir dâwirde atqarıla baslanadı. Sóz oyın qosıqları balanı óz jaqınları hámde onıń átirapındaǵı sırtqı ortalıq, social turmıs, haywanat álemi, ósimlikler dúnyası menen tanıstırıwda, sırtqı álem menen múnásibetke kirisiwge tayrlawda áhmiyetli qural sıpatında xızmet etedi;

Oyin qosıqları kishi jastaǵı balalarǵa mórshellengenligi ushın kóbirek ápiwayı hám túsiniqli tilde, ıqsham formada, oyınǵa say etip jaratıladı. Olarda sorawlar arqalı waqıyalar bayan etiledi;

xalıq pedegogikasında balanıń aqlıy, fizikalıq jaqtan jetik bolıwın, házir juwaplıqqa, tapqırılıqqa, hádiyselerge qızıǵıwshılıq penen qarawın táminlewge ázelden úlken itibar qaratıp kelgen. Sonıń ushın bul baǵdarda hátteki arnawlı xalıq qosıǵı – sóz oyın qosıqları sisteması qalıplesken. Mine, sonlıqtan sóz oyın qosıqlarında hám tálim, hám tárbiyalıq maqset estetikalıq tárbiya jónelisinde balanıń sanasına jetkeriw kórinedi. Sóz oyın qosıqları xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında ózine tán manawıy-ádebiy rawajlanıw basqıshın basıp ótken. Olardı úyreniw arqalı kórkem awızeki dóretiwshiliginde ushıraytuǵın dástúriy balalar qosıqlarınıń túrlerin anıqlaw menen birge, balalar folklorınıń ózine tán poetikalıq rawajlanıwın da tereńirek bilip alıw múmkin;

Oyin qosıqlarınıń payda bolıwında tariyxıy-jámiyetlik belgiler tiykar bolǵan. Sóz oyın qosıqlarında kórkem xalıq awızeki dóretiwshiliginiń dástúriy syujet, obrazlardan paydalanıw sheberligi kórnedi;

Oyin qosıqları ózine tán poetikalıq-kompoziciyalıq ózgesheliklerge hám ádebiy-estetikalıq wazıypalarǵa iye. Lingvopoetikalıq qurallar, sonday-aq qosıq qurılısı (ólsheń, uyqas, bánt), obrazlar sisteması óz aldına orın iyeleydi.

Ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – Тошкент: 2017. 4 август, 153 (6847).

2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 23-24.
3. Дәўқараев Н. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – Т. II. – Б. 136-137.
4. Keñesbay Allambergenov, Ismayl Qurbanbaev, Sarsen Kazaxbaev Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). - Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
5. Құрбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты.- Нөкис: «Билим», 1992.

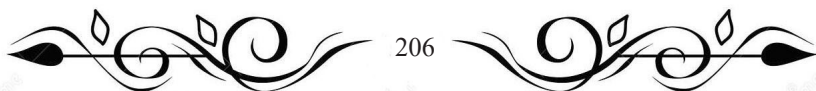
АЛЫМНЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНЫҰДАҒЫ АЙРЫҚША КӘДЕМИ

СУЛТАНОВА ЖАЗИРА

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты докторанты

Белгили алым К.Алламбергеновтың «Қарақалпақ халық дәстаны Едиге» монографиялық мийнети «Билим» баспасынан 1995-жылы шығарылды. Бул монография Өзбекистан Республикасы Ғәрезсизлигиниң дәслепки жылларындағы Қарақалпақ фольклористикасы илиминде айрықша изертлеў жумыслары қатарынан орын алды. Монографияда илимпаз «Едиге» дәстанының генезисине, жанрлық белгилериниң жетилисиў жоллары ҳәм миллий версиялар типологиясына тийкарғы дыққатты қаратқан. Бул мийнеттиң айрықшалығы соннан ибарат, алымның илимий дәретийўшилиқ жумысларында ол бирден пайда болмастан, алымның көплеген илимий излениўлери, бир қанша архив ҳәм қол жазба дәстан материаллары вариантларын өз-ара, қоңсы түркий тиллес халықлар версиялары менен типологиялық салыстырыўлары нәтийжесиниң жемиси деп билемиз.

Автор бул жумыста, «Едиге» дәстанының XIX әсирден баслап жазып алынып изертлениўине, белгили Шығыстаныўшы

алымлардың мийнетлерине, олардың баспада жәриялаған хәм баспадан шығарып үлгермей, сол дәуірлерде архив материаллары болып кеткен мағлыұматларын топлап, жыйнастырып, оларға шолыұ жасаұ арқалы төмендеги машқалаларды ашып береді:

Бириншиден, а) Түркий тиллес халықлар арасында ерте дәуірлерден киятырған дәстан дөретиұ дәстүринин раұажланып, Ноғайлы дәуириндеги жыраұшылар мектебинин бай тәжирийбесинен жаңа эпикалық әдебий формалардын пайда болыұына хәм «Едиге» дәстанының басқада халықлар версияларына шолыұ жасаұы; б) Ертедеги түркий тиллес халықлардын жазба естеликлериндеги эпикалық дәстүрлер менен қарақалпақ жыраұлары атқарған дәстанлардағы тарийхый-қахарманлық мотивлерди салыстырылыұы; в) «Шахнама» дәстаны хәм «Қорқыт ата» жырларынан саға алған жыраұшылық дәстүрлерин хәм олардағы қахарманлық сюжетлерди қарақалпақ дәстаны «Едиге» менен мотивлик байланыстырыұлары хәм т.б.

Екиншиден, а) «Едиге» дәстанының басқада түркий тиллес халықлар сыяқлы қарақалпақ халқыныңда ата мийрас мүлки екенлигине үлеси; б) Миллий вариантлардағы баслы идея типикалық шараят жаратқан типик-реалистлик образлар арқалы баян етилиұин анықлаұы; в) Сюжет, образлардағы тарийхый сыпатлардын басымлығын, сюжетлик бағыттын берилиұ усыллары бойынша дәстанның қарақалпақ версиясы вариантларының, басқа миллий версиялардан белгили дәрежеде көркем-қурамалылық өзгешеликке ийе екенлиги хәм т.б.

Үшиншиден, а) Ерте дәуірлердеги тарийхый шараятлардын Едиге идеялындағы халық батырлары образы арқалы: жақсылық пенен жаманлық, әдиллик пенен адалатсызлық, ғарезсизлик, бахытлы турмыс, абаданшылық сыяқлы адамзат жәмийетинин ең жоқары идеяларының дәстан қатарларынан орын алыұын, бул зәрүрлиликлердин «Едиге» дәстанына тийкар салыұларын көрсетип берийи; б) Дәстанның эпикалық сыпатқа ийе болыұында

түркий тиллес халықлардың ерте дәуірлерден киятырған дәстан дөретиу тәжірийбесиниң бай фольклорлық дәстүрлериниң үлкен эстетикалық үлги хызмет атқарыуларын белгилеп бериуи; в) Дәстанның қарақалпақша версиясының пайда болыуында Соппаслы Сыпыра жырау мектебиниң айрықша хызметиниң болғанлығы, Жийен жырау мектеби дәстанды жетилистирип, әуладтан-әулатқа жеткериуде тиккелей қатнаста болғанлығы хәм оның менен тығыз дөретиушилик байланыста болғанлығын анықлауы. хәм т.б.

УлыұмаТюрколгияилиминдеХХэсирдиңбириншиярымында белгили Шығыстаныушы алымлар П. М. Мелиоранский, А. Н. Самойлович хәм В. М. Жирмунскийлер «Едиге» дәстаны бойынша көп ғана изленислер үстинде жумыслар алып барып атырған еди. Бирақ, сол ўақытлардағы жәмийеттеги сиясий тосқынлықлар себепли, ол алымлардың дәстан бойынша илимий жумыслары даўамы тоқтап қалып, ХХ эсир ақыры 90-жылларында, алым К. Алламбергенов авторлығындағы монографияда дәстанның миллий қарақалпақ версиясы хәм оның бир-нешше вариантлары негизинде «Едиге» дәстанына жақынлығы болған тарийхый, әдебий-фольклорлық материал мағлыұматларын илимий айланысқа салды, жоқарыда аты аталған алымлардың «Едиге»ни үйрениу бойынша жумыслары қайта әмелге асырылып, жаңа изленислер жолына түсти.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Алламбергенов К., Қарақалпақ халық дәстаны Едиге., Нөкис-1995.
2. Жўраев М., Фольклоршунослик асослари., Ташкент-2008.
3. Мақсетов Қ., Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери., Нөкис-1996.

III SEKCIYA. TIL BILIMI

ПЕРИФРАЗА – СӨЙЛЕҮДИҢ КӨРКЕМЛИГИН ТӘМИЙИНЛЕҮШИ ҚУРАЛ

ПИРНИЯЗОВА А.К.

*филология илимлериниң докторы, профессор ў.а.
alimapir@rambler.ru*

КАЛЛИБЕКОВА Г. П.

*филология илимлери бойынша философия
докторы PhD, ҚМУ доцент ў.а.*

Аннотация. Мақала көркемлеў қуралларының бири перифразаларды таллаўға бағышланған. Поэзиялық шығармаларда, публицистикада кеңнен қолланылатуғын перифразалар авторлар тәрәпинен ойлап табылады. Олардың жасалыў усыллары да ҳәрқыйлы. Сөз мәнилери қубылыў, аўысыў арқалы жаңа мәни алады.

Таяныш сөзлер. Көркем шығарма, перифраза, сүўретлеў қуралы, шеберлик, лексика.

Summary. The article is devoted to the analysis of one of the figurative means of periphrases. Periphrases are used in poetry and journalism; they are formed by the authors of these works. They are formed in different ways. The semantics of words acquire new meanings through ways of transferring meaning.

Keywords. Work of art, periphrasis, figurative means, skill, vocabulary.

Жәмийеттиң жаңа раўажланыў басқышына өтиўи ана тилдиң кең қулаш жайып, өзиниң бай имканиятларын көрсетиўине мүмкиншиликлер жаратты. Тилдиң байлығын оның кең қолланылыў мүмкиншилигин үйрениў бүгинги күни алда турған ўазыйпалардың бири.

Көркем әдебиат стили ямаса көркем сөз - ойды хәм сезимди образ арқалы сәўлелендиретуғын айрықша өнер. Тил көркем шығармада айрықша эстетикалық хызмет атқарады. Усындай хызмет атқарыўда кеңнен қолланылатуғын қураллардан бири – перифразалар. Перифраза сөйлеўдиң көркемлигин тәмийинлеўши қурал болып, хәр қыйлы болып жасалады.

О. С. Ахманова перифразаның сөйлеў процесинде жасалыўының еки жағдайын атап өтеди. Перифраза бириншиден, сөйлеў хәдийсеси сыпатында анаў яки мынаў зат, хәдийсени көркем сүўретлеў қуралы болып қолланылса, екиншиден, анаў яки мынаў зат, хәдийселерди өз ара байланысыў системасына қарай қайта атаў тийкарында пайда болады деп жазады [1:56-б.]. Перифраза (грекше айнала, этирап, басқаша айтаман) троптың бир түри болып, бул усыл арқалы предмет ямаса кубылыстың аты тиккелей аталмай, тек оның тийкарғы белгилери ямаса характерли айырмашылықлары атап көрсетиледи [2:82-б.].

Солай етип, затлардың хәдийселердиң атларын олардың өзине тән бир белгиси ямаса белгилери, өзгешеликлери, қәсийетлери арқалы көрсетиў перифраза делинеди. Өзбек тилши илимпазы М.Миртожиев перифразаларды лексикологияның «фразеология» бөлиmine киргизеди. Ол тилдеги барлық фразаларды үш турақлы бирикпелерге бөледи: 1. Бириккен атамалар (айырыў белгилери, ишки ислер, айыпқа буйырыў т. б.). 2. Перифразалар. 3. Фразеологизмлер [4:4-б.].

Р. Нормурадов, Р. Расулов, И. Умиров, А. Бекбергенов усаған илимпазлар перифразаларды көркем сүўретлеў қуралларының бир түри деп есаплайды. Ҳақыйкатында да, перифразалар улыўма танымалылыққа ийе болыўы да мүмкин. Соның менен бирге жеке авторлар тәрәпинен дөретиўши, жеке стильлик характерге де ийе болыўы мүмкин. Сөз мәнисиниң аўысыўында метафора, метонимия, синекдоха хәм перифразалардың әхмийети үлкен. Мәселен, ақ алтын – пахта, тери қолғап устасы – боксшы сыяқлы мысалларда предметке тән белгиниң аты басқа

нәрсе – предметтегі белгиге атама сыпатында аўысқан. Усылай етип перифраза пайда болған.

Жәмийеттиң, илим, техниканың раўажланыўы, қонсы халықлар менен мәдений, әдебий байланыслар нәтийжесинде бир тилден екинши тилге сөзлердиң аўысыўы нәтийжесинде де перифразалар көбеймекте. Мәселен, «белое золото», «голубой экран», «царь зверей» сыяқлы рус тилиндегі перифразалар қарақалпақ тилине «ақ алтын», «көк экран», «хайўанлар патшасы» сыяқлы вариантларда өткен. Пахта, телевизор, арыслан сыяқлы атамалардың булар көркем атамалары екенлиги хәммеге мәлим. Демек, тилге булар калька усылы арқалы өзлескен.

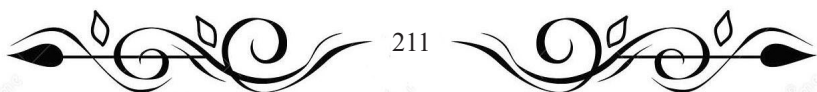
Адамлар предметке оның көзге тасланып туратуғын әхмийетли, характерли белгисине қарап атама береді. Хәр бир предмет бир емес, бир неше характерли белгиге ийе болыўы мүмкин. Соның ушын хәр бир адам белгили бир предметтиң танымалы белгисине қарап, басқалар өзге белгисине қарап атайтуғынын бақлаўға болады. Әсиресе, көркем шығармаларда хәр бир көркем сөз шебери түрлише перифразаларды қолланатуғынын көрийге болады.

«Сахра бүлбили» - профессор И. Сағитовтың монографиясы усылай аталады. Бердақ шайыр өз дәуиринде «Шахнама»ның қадир-қымбатын жетик түсинген озық ойлы сөз зергери еді (Ш. Аяпов. Сүйиўдиң қанатындағы ғәзийне. Қарақалпақстан муғаллими, 1994). Бердақ – сөз елинде султан деседі... (Ә. Әжиниязов. Хәрким өзи болар, Бердақ болалмас). Қарақалпақтың сөйлер тили еді ол, Соннан Бердақ болып қалған деседі (Ә. Әжиниязов).

Бул мысалларда шайыр Бердақты тәрийплеўши перифразалар келтирилди.

Дала орфейи – (И. Юсупов усы атамадағы мақаласы).

Халық муңшысы. Сәлем! Әй, Әжинияз қосық устасы,
Мен де бир шәкиртиң гәптиң қысқасы – (И.Юсупов).

Әжинияздан басқа шайырлар заманында қызларды бүйтип айта алған жоқ. Ол мухаббат лирикасының ярым патшасы болды (И.Юсупов).

Соны да айтыу керек, хәр қандай атаманы басқа бир атама менен алмастырыу перифраза бола бермейди. Алмастырылған атама менен көркем атама арасында мазмұны бойынша байланыс, жақынлық болуы керек. Соның менен бирге атамасы алмастырылып атырған заттың әхмийетли тәрепи, қәсийети хаққында оқыушы яки тыңлаушыда анық түсиник, тәсир пайда етиуи керек. Сонда ғана ол хақыйқы перифраза бола алады:

Қарақалпаққа қалың кітап оқытқан,
Сен теберік дәрғайысаң билимнің,
Сен муқаддес медресем бауырман,
Әрман гүлі гүлшаныңнан тууылған (И.Юсупов).
Күнхожа ауыллас устасы еді,
Әжинияз – қосықтың гүлтажы еді,
Бозатау – азатлық мәрказы еді,
Туран топырағын Ұатан деседі (Ә. Әжиниязов).
Сөз патшасы, шайырлардың ағласы,
Жүреклерге нурдай тарар Ибраһым (Ж. Нарымбетов).

Белгили сөз шебери И.Юсуповтың шығармаларында да перифразалардың шеберлік пенен қолланылатуғынын көріуге болады. Шайыр бул ұсылдан шеберлік пенен пайдаланып, затлардың, хәдийселердің жеке өзгешеликлері, қәсийетлері, сыпатлы белгилері арқалы оларды атай отырып, шығарманың эстетикалық қәсийетін, образлылықты әмелге асырады. Мысалы:

Акмал, Аллаярлар атылып кеткенде,
Жаулар қәдирлейди қатл еткенде,
Шарафатлы инсан уйқысын бузып,
Қәбиринен шығарып алып кеткенде,
Бәри көз өңимнен өткендей болды,
Мустақыллық майданынан өткенде.

(И. Юсупов. Беглиғиңди бузба сен.22-б).

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинің лексикалық ресурслары жүдә бай. Оларды биз поэзиялық шығармаларда, ғалаба хабар куралларының хабар жеткерий процесинде бақлаймыз. Соның ушын да лексикалық бирликлердин қолланылыў шеберлиги, тилдин көркемлеў куралларынан пайдаланыў өзгешелиги үйренилиўи керек. Хәр бир дөретиўши инсан ўақыяларды, хәдийселерди, хабарларды хәм фактларды тәсиршең жеткерип береди. Себеби бүгинги дәўир информация алмасыў дәўири. Кең жәмийетшиликке хабар жеткерий менен бирге руўхый дүньясын байытыў, сөйлеў мәдениятын жетилистирий де әҳмийетли. Оның ушын перифразалардан орынлы пайдалана алыў тийис. Демек, перифразалар оқыўшының сөз байлығын асырады, тыңлаўшыны пикирлеўге мәжбүрлейди. Қарақалпақ тилиндеги перифразалардың жасалыў усылларын үйрениў, тематикалық жақтан классификациялаў перифразалардың сөзлигин дүзиў усаған мәселелер алда изертлеўди күтип турған мәселелерден болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М. 1969. – С. 56.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис. 1990. 82-б.
3. Грехнева Л. В. Перифраза и смежные лингвистические явления. Новгород, 1997. – С. 131-138.;
4. Умиров И. Э. Ўзбек тили парафразалари. Фил. ф.н.ил. дар. олиш учун тақдим этилган дисс. – Тошкент 1996.
5. Мусаева Ф. Публицистик услубнинг айрим белгилари. O'zbek tili va adabiyoti // 2017. № 3. – Б. 85-90.

QARAQALPAQ TILINDE «AWÍZ» KOMPONENTLI SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDİN SEMANTIKALÍQ BILDIRILIWI

SHÍNNAZAROVA SAODAT JUBATQANOVNA

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq tili kafedrası docenti,
filologiya ilimleriniń kandidatu*

Túrkiy tilleriniń qaysı birin alıp qarasaq ta frazeologizmlerge oǵada bay. Onı grammatikalıq, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq, kontekst quramına qaray da toparlastırıw múmkin. Frazelogizmler – hár qanday tildin eń hasıl,biybaha baylıǵı. Olardıń quramında xalıqtın salt- dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tariyxıy nusqaları menen birge inanım, isenimleri, bolmısı sáwlelenip, hár tárepleme izertlewdi talap etedi. Sebebi, frazeologizmler tek sózdiń tásirililigin arttırıp ǵana qoymastan, barqulla tayar túrinde qollanılatuǵın, millet mentalılıǵınıń baslı kórsetkishi bola alatuǵın, ásirler boyı xalıq sanasında qalıplesken, oy-pikirdi tásirsheń, ekspressivlik boyawlar arqalı dál jetkerip beriwdiń quralı sıpatında qollanıladı.

Tildegı frazeologizmler óziniń súwretlewshilik, obrazlılıq, tásirililik, ekspressivli- emociyalıq, kórkemlik belgileri menen tildin basqa da birliklerinen pútkilley ózgeshelikke iye. Usı sıyaqlı kórkemligi basım, hár túrli turaqlı dizbekler xalıqtın tariyxın, millettiń bolmısın, mádeniy qunlılıǵın, salt-dástúri menen úrp-ádetin áwladtan- áwladqa ásirler boyı jetkerip keledi. Ádette, til biliminde frazeologizmlerdi semantikalıq birigiwshiligi, sóz shaqaplarına qatnası, stilistik qollanıluwı hám basqa da táreplerine qaray bir neshe toparlarǵa bólip qarastırıladı. Frazelogizmlerdiń qaysı birin alıp qarasaq ta, xalıqtın imkaniyat kún-kórisi, kózqarasları, dúnyatanımı menen tıǵız baylanısta ekenligin kóriwge boladı. Frazelogizmler adam balasınıń sana-seziminin qalıplesiwi menen tolıǵıp, jetilisip, tilde sınılıp, paydalanılıp kiyatırǵanlıǵı, ásirese, hár bir zattı,

uğımdı ańlap jetiwi, túsiniwi menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da, «Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qubılıslar dógereginde payda bolǵan» [1.136].

Awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler qaraqalpaq tilinde oǵada ónimli. Atap aytqanda, Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovlardıń avtorlıǵındaǵı frazeologiyalıq sózlikte [2.16] 200 den aslamı berilgen. Olardan ayırımları til somatizmi menen teńdey variantta qollanıladı. Awız(tili)barmadı – aytıwǵa batılı bolmadı, aytıwǵa qorıqtı, awız (til)biriktirdi- birlesti, wádelesti, kelisip aldı, awızǵa almadı(tilge)almadı- sóz etpedi, aytpadı, tilge almadı, awız (tili)bardı-qorıqpay ayttı, tartınbadı, awız (tili)bir-wádelesti, kelisip aldı, tili bir hám taǵı basqa túrinde mánı ańlatadı. Al, I. Keńesbaev qazaq tiliniń frazeologiyalıq sozligi miynetinde qaraqalpaq tilinde ushıraspaytuǵın, tek qazaq xalqına tán bolǵan awız somatizmi menen qatnaslı bir qatar frazeologizmlerdi atap ótedi. Awız appaq boldı- úlesinen bos qaldı, sıbaǵadan ayırıldı, awız jarımaǵan-hesh nársege jarımaǵan, awız kún shıǵısqa qarap qaldı- más boldı, awız menen qus quyrıǵın tislegen-birinshi mánisi júyrik, ushqır bolıp, bul qazaq tilinde kóbinese jılqınıń asa shaqqanlıǵına, júyrikligine aytılsa, al ekinshi mánisi boyınsha adamǵa qatnaslı oǵada sheshen, bilgish hám sózge júyrik adamǵa baylanıslı dep kórsetiledi. Awzınan máyegi(uwızı) shıqqan- jas óspirim, ján-jaqlama jetik adam, awzın jiyde jegendey qıldı- aldap ketti hám awzın qanatıw mánislerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalıǵına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap –quwatlaw maqsetinde awzına may somatikalıq frazeologizmi qollansa, al qazaq tilinde bolsa, awzına may, astına tay variantları qollanıladı. Awzında aq tisi joq-bul qazaq tilinde ğarrı malǵa qatnaslı aytılsa, qaraqalpaq tilinde awzında bir tisi joq, yaǵnıy joq-juqa, kámbaǵal hám qartayǵan adamlarǵa, geyde jaǵdayı kelmese de orınsız shirenetuǵın adamǵa baylanıslı aytıladı.

Qaraqalpaq tilinde awız komponentli frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwi oǵada keń. Mısalı: Geyde kútá shırtıldaq, tuyıq,

geyde qabağı jabılıp, uzaq kúnge bir awız sóz sóylemeydi. Bosagadan atlawı menen dús tómeninen qulağanınan qızı Svetlanağa bir awız xabarlaspay, sulıq bolıp jatırğan Perixan birden tilge kelip, ınırsıdı, Ooo Alla, sen nege meni onıń menen gezlestirdiń?... (T.Qayıpbergenov).

Basqa tilge kelmew-sóylemew mánisin, bir awız sóz sóylemew-hesh qanday sóz aytpaw, bir awız xabarlas paw-bir sóz de sóylep amanlas paw mánisin, tilge keliw bolsa-sóylew mánilerin ańlatıp, adamnıń sóylew halatı menen baylanıslı háreketleri ańlatıladı.

Onısız da awız ala biyler xanğa birinshi jarańǵandı máp bilip, buyırıqtı basqasınan burın orınlawğa asıǵatuǵın ádeti bazbayaqı bar. (T.Qayıpbergenov) Bunda, awız ala - awızbirshiliksiz degen mániste.

Mısallar, Degen menen, jaslardı sınav májilisine shekem awız bir sıyaqlı bolıp júrgen biylerdiń Maman saylaǵannan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran (T.Qayıpbergenov). Bunda, awız bir – awızbirshilikli, tatıw degen mánisinde kelgen.

Awızınń kúygenin jasırıp, kisiniń awız kúygenin gáp qılǵansha, ózińdi oyla. Erteńgi táǵdiriń ne bolatuǵınlıǵına kóz jiber, Aydos. (T.Qayıpbergenov). Bileseń be, arqa súyegen xiywa xannıń tas diywal emes, máyektiń qabırshaǵı. Awız ala xalıq hesh kim menen dos bola almaydı. (T.Qayıpbergenov). Awız alalıqtı bilmesin degen oy menen olar Orazan batırdıń ólimin esittirmedi. (T.Qayıpbergenov). Awızınan sarısı ketpegen palapan túsınbeyseń. (T.Qayıpbergenov). «Awızımızǵa as salatuǵın bolǵanıńnan aylanayın» dep súydi, kúldi. (Q.Mátmuratov). Awızınń sarısı ketpegen palapanlar, túr-túsińizden bir gezde orıslardı kápir deytuǵın Aydos, Nildiń suwınday aynıdıń ba deytuǵınıńızdı sezip turman. (T.Qayıpbergenov). Mısallardaǵı awız kúyiw- pant jew, awızınan sarısı ketpegen palapan mısasında qus dene múshesi qatnasıp, yaǵnıy tájiriyesizlik názerde tutılıp tur. Awızǵa as salıw mısasında perzentlerdiń ata-anaǵa qawenderlik, ǵamqorlıq etiwı mánisi túsınıledi.

Ózbek tilinde de awız dominantlı frazeologizmler oǵada kóplep ushırasadı. Ásirese olardan kópshilik túrkiy tillerde birdey formada,

derlik birdey mánide qollanilatug'nlari, ortaқ frazeologizmler de bar. Mısalı, awzı qulağında-quwanışlı, awzına qolı jetti-qatarğa qosıldı, adam boldı, awzına taqan(sók)salganday-sóylemeydi, úndemeydi, awzın ashpadı-sóylemedi, indemedi, awzına may-aytqanıń kelsin, degeniń bolsın hám t.b.

Sh.Raxmatullaev ózbek tili frazeologizmleri quramında túrkiy tillerine ortaқ bolğan bir qatar frazeologizmlerdi keltirip ,oladıń ayırımlarınıń ózbek tilindegi kóp mánililigine de itibar qaratadı. Awzına sók salıw frazeologizminiń awzına taqan salıw,mum tislew,qatıq uytıw, sonday-aq sinonimleri retinde lám-mim demew, demin shıǵarmaw,awzın ashpaw, yaǵnıy sóylemey, indemey otırıw sıyaqlı mánileriniń bir –birine jaqın ekenligin kórsetedi. [3.201]

Juwmaqlap aytqanda, túrkiy tillerine ortaқ bolğan frazeologizmler olardıń oǵada basım toparın quraydı.Olardıń arasındagı polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, variantlasıw sıyaqlı máseleler úyreniliwin kútip turğan mashqalalardan biri.

Ádebiyatlar

1. Есемурат Бердимурат улы. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис, Билим, 1994, 147,136-б.
2. Пахратдинов Қ.,Бекниязов Қ.Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги.-Нөкис ,Қарақалпақстан 2018,16-20-б.
3. Рахматуллаев Ш.Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати.- Тошкент,Ўқитувчи,1978,201-б.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985, 14-15-б.
5. Юсупова Б. Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы. – Тошкент, Тафаккур қаноти, 2014. 68-б.

QARAQALPAQ TILINDE «BET» KOMPONENTLI SOMATIKALÍQ TEÑEWLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

SHÍNNAZAROVA SAODAT JUBATQANOVNA

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq tili kafedrası docenti,
filologiya ilimleriniń kandidatu*

Qaraqalpaq tilinde teñewler-stilistikalıq figuralardan biri. Teñewler menen frazeologizmlerdiń lingvistikalıq xızmetleri ayırım-ayırım parıqlarǵa iye bolsa da, olardıń birden bir uqsaslıq tárepi turaqlasqan sıpatqa iye bolıwında. Frazeologizmlerdegi qatań principlerden biri – onıń komponentleriniń turaqlılıǵında hám keń tanımалılıǵında, qollanılıwınıń jedelligi menen birge, tildegi tayar túrindegi birlik ekenliginde. Teñewler ushın da usı sıpatlar tiyisli. Sebebi, teńelip atırǵan predmette sol predmettiń xalıq ushın burınnan tanıs ekenliginde hám ekinshi predmetke uqsaslıǵı da názerde tutıladı.

Qaraqalpaq tilinde adam dene músheleri atamaları, yaǵnıy somatikalıq birlikler de basqa predmetlerge uqsatılıp hám teńep, salıstırıp kórsetiliw jaǵdayı ónimli. Somatikalıq teñewler awızeki sóylew tilide, ásirese folklorlıq shıǵarmalar tilinde kóplep ushırasadı. Mısalı, epostanıwshı ilimpaz Q. Maqsetov qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı teñewler boyınsha: “Qaraqalpaq eposları tilinde teñewler jiysi ushırasadı, olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, al kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp, olardı ashıp beredi” [1.164] – dep kórsetedi. Mısalı: Awzı-murnı oymaqtay, sóylegen sózi qaymaqtay [2.33.]. Mısalda awız dene múshesiniń zat-nárise ataması, sonıń ishinde oymaqqqa teńgeriliwi -bul tosınnan emes. Oymaq tigiwshilikte qollanılıp, ol tigris tikkende iyne kirip zıyan etpewi ushın barmaqqa kiydiriletuǵın arnawlı buyım túri. Onıń da awzı júdá kishkene hám barmaqqa kiyiliwine qolaylılıǵı esapqa alınıp, usı uqsaslıq ózgesheligine qaray adam múshesi awız oymaqqqa teńelgen.

Qaraqalpaq tilinde bet dene múshesine baylanıslı teǵewler de oǵada kóplep ushırasadı. Onı komponentleriniń birigiwshiligi boyınsha eki toparǵa bólip qarastırıwımızǵa boladı:

1.somatizm+zat-nárse(predmet);

2.somatizm+ somatizm.

Somatizmlerdiń predmetke uqsatılıp, teńew xızmetinde keliwine somatizm+zat-nárse(predmet) tipine tómendegi mısallardı keltiriwimizge boladı:

Beti zaǵaraday – zaǵara qaraqalpaq xalqında milliy taǵamı, nannıń júweriden islengen bir túri.Zaǵara nanınıń kórinisi adam beti sıyaqlı dóńgelek, pisik zaǵaranıń ústi tompayıp shıǵırnıqı bolıp turadı. Adamnıń bet álpetiniń dóńgelekligi hám ayırımlardıń eki betiniń tompayıp turıwına qaray usı nan túrine teńeledi.

Beti shórektey – shórek te nan túri bolıp,tandırdı qızarıp pisedi. Adamnıń betiniń suwıqqa qızarıp turıwı, yamasa tábiyiy túrde qızarıp júriwine baylanıslı qollanıladı.

Eki beti shıjıqtay – bunda da bet dene múshesi hámmege keń túrde tanıs, xalıqtıń kúndelikli turmısında paydalanılatuǵın taǵam túri, onıń tayarlanıw basqıshı názerde tutılǵan. Shıjıq maldıń sharbı mayı, yaki balıqtıń mayınıń quwırılıp islenetuǵın túri. Adamnıń beti jıltırıp tursa usı shıjırılǵan shıjıq mayına teneledi.

Beti qasıqtay – qasıq asxana buyımı,onıń kishkenelegi, adamnıń betiniń kórinisiniń de kishi bolıwına baylanıslı qollanıladı.

Eki beti lopayday – lopay sózi búgingi kúnde usı sıyaqlı teńewlerdiń quramında saqlanıp qalǵan, qollanılıwı boyınsha siyrek qollanılatuǵın leksikaǵa kiredi. Ádette, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde «lopay- asıqtıń úlken túri, bul baspaq, tana, buǵa, ógiz, sıyr hám iri shaqlı haywanlardıń ayaǵında boladı, bulardıń asıǵın lopay deydi» – dep kórsetiledi. Demek, lopaydıń birinshi mánisi maldıń ayaq súyeginiń ataması bolsa, ekinshi mánisi usı súyekten «asıq balalar oyını»nda paydalanılatuǵın asıqtıń bir túriniń ataması. [3.251.].Bunda lopaydıń kórinisiniń sopaqlıǵı hám onıń betke uqsaslıǵı itibarǵa alınǵan.

Beti awırıqtay – eki beti salbırıp turǵan adamnıń beti awırıqqa teńeledi. «Awırıq – shiy toqıw ushın ılaydan yamasa kesekten sopaqlay etip islengen, belinen jip baylaw ushın arnawlı islengen zat, qural»[4.234.].Awırıq tábiyiy sopaq kóriniste bolǵan sıypaq taslardan da islenip,adamnıń beti sozınqı ,sopaq túrde bolsa, usı toqıw buyımı awırıqqa teńelip aytıladı.

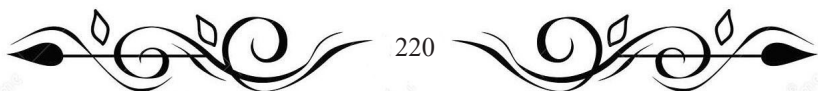
Beti aytabaqtay – «aytabaq oyını»- bul jaslar tárepinen oynalatuǵın milliy oyın. «Oyın nawrız bayramlarında, haytta, toylarda erjetken qız-jigitler tárepinen túnde yaki keshqurın oynalǵan. Oyınnıń shárti boyınsha gileń qızlar sheńber jasap, betlerin tabaq penen kórsetpey tosıp turadı. Ortada bir jigit turadı. Ol óziniń jaqsı kóretuǵın qızın sol dóńgeleklenip,betin tabaq penen jasırıp turǵan qızlardıń arasınan tawıp alıwı kerek. Eger jigit nabada qızdı basqa menen aljastırsa,onda qız jeńgesi jigitke shárt qoyadı, al jigit sol moynına qoyılǵan shártti orınlawı kerek. Kerisinshe, qız da óz jigitin taba almaasa qızǵa da shárt qoyıladı. Oyın qız jeńgesi hám jigit aǵası tárepinen basqarılıp barılatuǵın bolǵan. Oyınnıń arnawlı aytımı bolıp:

Aytabaq, aytabaq,
Jaypaq tabaq, jay tabaq,
Óz yarındı tawıp al,
Súygen yarın qay tabaq?

- dep dawıslap aytılatuǵın bolǵan» [4.27.]. Tiykarınan tabaqtıń aytabaq degen túri joq, bul oyın atdıń jaqtısına oynalatuǵın bolǵanlıqtan aytabaq ,-dep atalıp ketken.

Sonday-aq, somatizm+ somatizm tipine tómendegi mısallardı keltiriwge boladı.

Beti bótekedey – adamnıń ishki dene aǵzalarından biri bóteke bolıp, sanı eki dana, bet te sanı boyınsha ekew. Bóteke kórinisi boyınsha sopaq, adam beti bultıyıp hám salbırasp tursa bótekege teńeledi. Qaraqalpaq tilinde bóteke sózi tek somatizmlilik teńew wazıypasında jumsalıp qoymastan, tabulıq sıpatqa da iye. Jas analar balaların erketip «bótekem», – dep atawı hám betiniń salbırıp otırıwına

baylanıslı usılay atawı, keyin ala usı erkeletiwshi sóz balağa ekinshi isim sıyaqlı atalıp ketedi.

Beti bawırday – bawırda adamnıń ishki múshesi, qızgısh qońır reńde. Adamnıń betiniń tegis, jıltırap hám qızarıp turıwına baylanıslı aytıladı.

Beti bezdey – ádette, bez de adam múshesine baylanıslı birlik. Bez adamlarda da, haywanlarda da boladı, jewge ruqsat etilgen haywanlardıń bezi jaramsız bólegi sıpatında alıp taslanadı, onnan awqatlıq retinde paydalanılmaydı. Usı tárepine qaray bez bet metaforası, beti bezdey teńewleri de uyatsız, arsız adam mánilerin ańlatıp, turaqlasqan sıpatqa iye. Demek, bet somatikalıq kodında uyat koncepti bar.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqı somatikalıq frazeologizmlerde, teńewlerde burınnan milliy sana-sezimine tereń sińip ketken buyımlardan, ózleri ushın tanıs bolğan uǵımlardan sheber paydalanǵan. Somatimlik teńewler adamzat oy-pikiriniń ónimi sıpatında ózleri tárepinen dóretilip, xalıqlıq sóz baylıǵı sıpatında búgingi kúnimizge jetip kelgen. Ayırım somatikalıq teńewler quramındaǵı birlikler tilde qollanılıwı boyınsha jedel bolmasa da, teńewlerdiń quramında óz semantikasın saqlap qalǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент: “Фан”, 1965. – Б. 194.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-Том. «Ер Зийўар». – Нөкис: «Илим», 2011. – Б.33.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III-том.-Нөкис.: Қарақалпақстан, 1988. 251-б.
4. Shinnazarova S., Qayıpnazarova M. Qaraqalpaq tilinen dialektologiyalıq materiallar.-Nókis, NMPI kishi tipografiyası. 2024, 27-b.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том.-Нөкис.: Qaraqalpaqstan, 2023. 234-б.

СИНТАКСИС БАСҚЫШЫНДАҒЫ ҮНЕМЛЕҰ ҚУБЫЛЫСЫНЫҢ КӨРИНИСЛЕРІ (К. Алламбергенов шығармалары мысалында)

РАМБЕРГЕНОВА РИТА ГЕНЖЕМУРАТОВНА

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Аннотация. Мақалада синтаксис басқышында, сонын ишинде биргелкили ағзаларда үнемлеу кубылысының жузеге келиуи жазыушы К. Алламбергеновтын шығармалары мысалында таллау жасалды.

Гилт сөзлер: үнемлеу кубылысы, гаптин биргелкили ағзалары, биргелкили бас ағзалар, биргелкили екінші дәрежелі ағзалар.

Бир ағзаға қатнаслы биргелкили семантика-синтаксислик хызмет атқаратуғын еки ямаса бир неше сөзлерге гаптин биргелкили ағзалары деп аталады. Гаптин биргелкили ағзалары неше сөзден дүзилсе де бир сорауға жууап береді. [5; 303]

Рус илимпазлары Н. И. Греч хам И. И. Давыдовлардын пикиринше [2; 337-340, 3; 279] биргелкили ағзалары «бириккен гаплер» деп есапланып хам сол термин менен аталган. Сондай-ак, Ф. И. Буслаев [1; 286] хам А. М. Пешковскийлердин де мийнетлеринде [4; 441] де биргелкили ағзалы гаплер бир неше жай гаплердин бир гап болып биригиуинен пайда болган деп корсетиледи.

Гаптин биргелкили ағзалары, тийкарынан, интонация хэм дәнекерлер арқалы байланысады. Биргелкили ағзалар морфологиялық жақтан түбир хэм дөренди сөз, сеплик жалғаулы хэм көмекши сөзлі формаларында келеді. Сеплик жалғаулары хэм көмекши сөзлер биргелкили ағзалардың хәр бир компоненти менен қайталанбай, олардың ең соңғы компоненти менен келип те дәслепкилерине ортақласа алады. Бул, бизинше, унемлеу

кубылысы есапланады. К. Алламбергенов шығармаларында биргелкили агзалардын унемлеу кубылысына ушырап колланылыуынын гууасы болдык. Жокарыда келтирилгениндей, сеплик жалгаулары менен көмекши сөзлердин биргелкили агзалардын хар бири менен кайталанбай, ен сонгы сынары менен келиуи жазыушы шығармаларында ушырасады. Мысалы: Изинше корпе-тосеклерди тасып, кой-ешки, сыйырларды да ырашка акелип байладым (Дарья тартылган жыллар, 4-бет). Китапларын отка жакты, мешит-медреселерин ортеди, тас болмаса Аяпберген, Аббаз шайырлардан да айырылып кала жазладык ... (Дарья тартылган жыллар, 7-бет).

Бул сыяклы аффикс хэм көмекши сөзлердин биргелкили агзалардын хар бири менен кайталанып келе бермей, түсип калып колланылыуы гәпке ямаса биргелкили болып келген сөзлерге кемислик келтирмейди, кайта гәп стильлик талапка ылайык ықшамласып, уйқасымлы айтылады. Бул жағдайда биз үнемлеу кубылысының жүзеге келгенлигинин гууасы боламыз.

Гәптин бас агзалары да, екінші дәрежелі агзалары да биргелкили ағза хызметинде келе алады.

Биргелкили баянлауыштын дәслепки компоненттери хал фейил, келбетлик фейил, хәрекет аты фейили ямаса атауыш сөзлерден болып, соңғы компоненти көмекши хэм толықсыз фейил ямаса гейпара модаль сөзлер менен дизбеклесип те келеди. Бундай жағдайда да соңғы компоненттеги көмекши сөзлер улыўмалықты билдирип, ортақласа келеди. Мысалы: Калдырып кайтсин, онын менен журген жерлердин бари уагшаг, майлыгалак, гулалагул болып баратырса (Дарья тартылган жыллар, 75-бет).

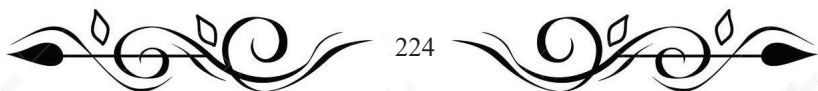
К. Алламбергенов шығармаларында биргелкили атауыш баянлауышлар баслауыштын кимге, неге қатнасылығын, затлық, сапалық, муғдарлық белгилерин билдиреди. Атауыш баянлауышлар предикативлик аффикслерди қабыл етип те ямаса аффиксиз, атау формасында келип те қолланылады, соның

менен қатар, биргелкили атауыш баянлауыштың компонентлери көмекши хәм толықсыз фейиллер менен де қолланылады. Көмекши хәм толықсыз фейиллер, көбинесе биргелкили атауыш баянлауыштың соңғы компонентинде келеди. Мысалы: Егер, адам омирин дарья менен салыстырып сууретлеу акылга уграс келсе, ол балалыгында дарьядай асау, дарьядай кен пейил, дарьядай йошкын хам пак болды (Дарья тартылган жыллар, 3-бет). Дарьясы таскын елдин тарийхы да таскын, бай болады (Дарья тартылган жыллар, 4-бет).

К. Алламбергенов шығармаларында биргелкили толықлауышлар, көбинесе сеплик жалғаулы болып келеди. Гейде сеплик қосымталары түсип қалып жасырын формада келип те биргелкили толықлауыш хызметин атқарады. Бул жағдай биргелкили туўра толықлауышларға ғана тән болып, жазыушы шығармаларында сийрек ушырасады. Бул хадийсени де биз унемлеу кубылысынын бир кориниси сыпатында карадык. Мысалы: Нуу карагай камыслары менен гумистей жылтырап, тынымсыз, секирип ойнаган сууен, сазанларын айтпайсан ба! (Дарья тартылган жыллар, 12-бет). Изинше корпе-тосеклерди тасып, кой-ешки, сыйырларды да ырашка акелип байладым (Дарья тартылган жыллар, 4-бет). Олар тоғайдын ишине кирип кетип, ортарак жеринен толе казып, устилерине ат, ешек, сыйыр байлап койып, айлап, жыллап жасырынып жататугын еди (Дарья тартылган жыллар, 6-бет).

Ис - хәрекет процесин биргелкили мәниде сыпатлап келген бир түрдеги еки ямаса бир неше сөзлер биргелкили пысықлауыштың хызметин атқарады. Косымталар гейде бир неше қатарлы болып келген биргелкили пысықлауыштың ең соңғы компоненти менен дизбеклесип биргелкили пысықлауышларға ортақ болып келеди. Жазыушы шығармаларында биргелкили толықлауышлардын да колланылганынын гууасы болдык хам бул мысаллар да унемлеу кубылысына мысал бола алады. Мысалы: Агайин-тууган, жора-жолдас, консы-кобалардикине салемге барып, адеуир маукын басып калды (Дарья тартылган жыллар, 145-бет).

Демек, синтаксислик дэрежедеги үнемлеў кубылысы гәптин биргелкили ағзаларында өзиниң белгили бир көринисине ийе. Яғный көмекши сөзли хәм сеплик жалғаўлы келген биргелкили ағзаларда көмекши сөзлер менен сеплик жалғаўлары биргелкили ағзалардың хәр бири менен қайталанып қолланылмастан, ең соңғы компонентине дизбеклесип ямаса хәммесине де ортақ болып келеди.

Пайдаланылған адебиятлар

1. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. М., 1959, с. 286.
2. Греч Н. И. Практическая русская грамматика. Изд-2-е. Спб. 1834, с. 337-340.
3. Давыдов И. И. Опыт общесравнительной грамматике русского языка. Изд.-3-е., Спб., 1954, с. 279.
4. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд -7. М., 1956, с. 441.
5. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. «Билим» баспасы. Нокис-1992-ж, 303-бет

DIZBEKLEWSHILIK – BAĞINDIRIWSHILIQ – DÁNEKERSIZLIK – PQGTÍN DÚZILIWINIŇ TIYKARÍ

MANGÍTBAEVA ZAYFUN UZAKBAEVNA

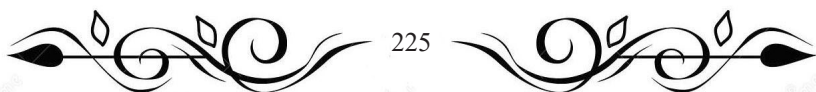
tayanish doktorant

Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası

Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Annotaciya: Sintaksistte qospa gáplerdi úyreniw barısında bóleklerdiń dúzilisi hám olardıń bir quramalı pütünlik dúziwdegi ornı,

gáp aǵzaları hám komponentleri arasındaqı óz-ara baylanıstırıwshı qurallar, dizbeklewshilik hám baǵınıńqlılıq qatnas, gáplerdiń strukturalıq-semantikalıq bóliniw dárejeleri, kólemi, tereńligi hám basqa belgilerin úyreniwge ayırıqsha itibar bergen.

Аннотация: В процессе изучения сложных предложений синтактистом особое внимание уделялось изучению структуры частей и их роли в построении единого составного целого, средств взаимодействия элементов и компонентов предложения, связующих и соединительных отношений, степени структурно-семантической сегментации предложений, а также их объема, глубины и других характеристик.

Abstract: In the process of studying complex sentences, the syntactician paid special attention to examining the structure of parts and their role in constructing a unified composite whole, the means of interconnection between elements and components of the sentence, binding and connective relationships, the degree of structural-semantic segmentation of sentences, as well as their volume, depth, and other characteristics.

Tayanch soʻzlar: Polipredikativ, struktura, semantika, kommunikativ, tema, sintaksis.

Ключевые слова: полипредикатив, структура, семантика, коммуникатив, тема, синтаксис.

Key words: Polypredicative, structure, semantics, communicative, topic, syntax.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi qospa gáplerdi anıqlawda ele óz sheshimin kútip turǵan máseleler júdá kóp. «Qospa gáplerdiń dizbekli, baǵınıńqlılı hám dánekersiz túrlerin anıq pariqlaytuǵın qaǵıydalardıń jeterli dárejede anıqlanbaǵanlıǵı, gáplerde dáslepki komponent bayanlawıshlarınıń funkciyaların sheklew, dizbeklilik hám baǵınıńqlılıqtı bildiriwshı sózlerdiń tolıq anıqlanıлмаǵanlıǵı, qospa gáplerdiń semantikalıq túrleriniń bir-birine aralastırılıp qaralıwı»[1] sıyaqlı áhmiyetli máseleler ele óz sheshimin taba qoymadı. Sintaksis

tarawınıń kópshilik máselelerinde tartıslı mashqalalar elege shekem bar bolıp esaplanadı.

Belgili tilshi ilimpaz Ğ.A.Abdurahmanov qospa gáplerdi grammatikalıq, semantikalıq hám intonaciyalıq ózegeshliklerine qaray: 1) dánekersiz qospa gáp; 2) dizbekli qospa gáp; 3) baǵınıńqılı qospa dep úsh túrge bóledi.[2] Onıń anıqlawı boyınsha qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń dánekersiz, intonaciya arqalı

baylanısqań túri-dánekersiz qospa gáp, dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıwınan dúzilgen qospa gáppler-dizbekli qospa gáp, baǵındırıwshı dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sózler, sóz formaları arqalı baǵınıw jolı menen baylanısqań qospa gáppler baǵınıńqılı qospa dep qaraladı. Bul bóliniw boyınsha dánekersiz qospa gáp dástúrli úyrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa gáptiń dánekersiz túrin óz quramına aladı.

Dánekersiz qospa gáplerdi óz aldına qospa gáptiń bir túri retinde úyreniw XX ásirde 50-60-jıllardan baslap türkiy tillerin de V.N.Xangilidiń, Ğ.A.Abdurahmanovtıń miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinniń anıqlawı boyınsha dánekersiz qospa gáptiń baslı belgisi retinde intonaciya, pauza hám qospa gáp quramındaǵı geybir forma ortalıqları kórsetiledi. Ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındaǵı tıp mánilerdiń xarakteri boyınsha dizbekli qospa gáplerdi eki topaǵa ajıratıwdı usınadı:

1) biriktiriw mánili gáppler 2) qarama-qarsı mánili gáppler dep ajıratadı.[3] Qospa gáptiń hárqaysı túrinin dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartıslı pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı.

Lingvistikalıq ádebiyatlarda dizbekli qospa gáplerdiń komponentleri arasında teńlik múnásebetleri biriktiriw, qarama-qarsılıq, izbe-izlik mánileri tiykarında anlatıladı dep kórsetiledi. Biraq, sonıń menen birge, dizbekli qospa gáppler arqalı anlatılatuǵın mániler kólemi anaǵurlum keń ekenligi názerde tutılıp, dizbekli qospa gápplerde baǵınıńqılı qospa gápplerde bildiriletuǵın máni

múnásebetleriniń derlik Polipredikativli qospa gápler semantika-sintaksislik baylanıslardıń birdey bolmaǵan túrleriniń óz-ara tásir etiliwi hám predikativlik bólekler arasındaǵı qatnaslar tiykarında qalıpleseı, sonlıqtan dizbeklesiw, baǵınıw hám dánekersizlik kategoriyalarınń mánisin ashıp beriwdi zárúr dep esaplaymız.

Dizbeklewshi dánekerler basqa sóz formalarına hám predikativlik birliklerge birdey qatnasta bolǵan sóz formaların hám predikativlik birliklerdi baylanıstırıwdadizbeklibaylanısboladı. Dizbeklibaylanıstıń strukturalıq túsinigi dánekersiz baylanıs, ásirese baylanıstırıwshı yáki qarsılaslıq dánekerli sanap ótilgen konstrukciyalar tekst dárejesine shıǵarıladı.

Polipredikativli qospa gáplerde dizbekli, baǵınıńqı hám dánekersiz baylanıslar PQGtiń hár qıylı túrleriniń qalıplesiw procesinde sintezlesip jańa qásiyetke iye boladı. Sintaksislik baylanıstıń dominant túrinde (dizbekli, baǵınıńqı yáki dánekersiz) polipredikativli qospa gáplerdiń túri anıqlanadı: polipredikativli dizbekli, polipredikativli baǵınıńqı yamasa polipredikativli dánekersiz qospa gáp.

Polipredikativli qospa gáplerdi tereńirek úyreniw hám olardı jáne de tolıq xarakteristikalaw ushın dáslep sol aytılıp atırǵan gáplerdiń rawajlanıw potencıallarıń kórip shıǵıw usınıs etiledi, bul birinshi nábette kemi úsh bólekli strukturalar tiykarında PQGti dúziw procesinde kórinedi. Gáplerdiń ayırım túrleri hár qıylı sintaksislik baylanıslar menen xarakterlenedi, bul tek ǵana informaciyalıq emes, al onıń rawajlanǵan ekspressiv -bahalawshı tásir funksiyasın da kórsetedi. Ekinshiden, PQG potencıalı kommunikativ bóliniwdiń barlıq quramalılıǵı hám tekstti qalıplestiriwdiń kóp funkciyalılıǵı menen hár qıylı sintaksislik hám kompoziciyalıq strukturalardı qalıplestiriw hám rawajlandırıwda júzege keledi.

Polipredikativli qospa gáplerdi tek ǵana kompleksli túrde kóp aspektte úyreniw hám til birligi retinde onıń formalıq birlikleri menen, onı ámelge asırıwdıń kontekstual sharayatları menen belgilenetuǵın sóylew birligi retinde de, tekst jaratıwda qatnasatuǵın birlik retinde PQGti ele de tolıq xarakterlewge múmkinshilik beredi.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwletov M., Seydullaeva D., Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis., «Qaraqalpaqstan», 2010
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент., «Ўқитувчи», 1987
3. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт.автореф. Нукус, 2020.
4. Нажимов А. Ҳэзирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
5. Турниёзов Б. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. Мононграфия.-Саиарканд, СамДЧТИ нашри,2008

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛАРЫ

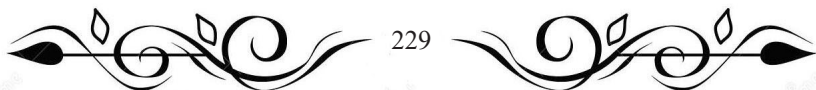
МУСТАФАЕВА АЛТЫНГУЛ ЖУМАНАЗАРОВНА

Ўзбекстан Републикасы Илимлер Академиясы

Қарақалпақстан бөлими

*Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты
докторанты*

Қарақалпақ тилинде феѝиллер өриси кең, қоспалы сыпатқа ийе сөз шақабы. Оның жасалыўы аффиксация, сөз қосылыў ҳәм семантикалық усыллар арқалы иске асады. Феѝилдиң сөз қосылыў усылы тийкарынан, еки феѝилдиң қосылыўынан ямаса феѝилден басқа сөзлерге феѝил сөз қосылып, бир мәниге ийе болған қоспа ҳәрекет билдириледи. Соңғы анықлаўлар бойынша еки феѝилдиң қосылысыўынан барлық жағдайда қоспа феѝил жасала бермейтуғыны анықланған. Еки феѝилдиң қосылысыўы қоспа феѝил жасаўы ушын қосылысқан феѝилдиң

екеуі де толық мәнилі сөзден болыуы тийіс. Егер қосылысқан фейиллердің биреуі тийкарғы, екіншісі озинің лексикалық мәнісін жойтып, көмекші фейил болып келсе, бундай жағдайда сол фейилдің дизбеги қоспа фейил бола алмайды. Оның дәслепкисі тийкарғы фейил, соңғысы тийкарғы фейилге қосымша грамматикалық мәні беріу менен шекленеді. Бул сыяқлы тийкарғы хәм көмекші фейиллердің қосылыуы арқалы жасалған фейиллер түркий тиллерінде соңғы изертлеулер бойынша қоспа фейил емес ал, «Фейилдің аналитикалық формасы» деп үйрениледі.[1:73]

50-жылларда улыуа тил билиминде хәм тюркологияда «аналитикалық конструкция» түсиниги менен байланыслы теориялық мәселелер кең түрде додаланып, оған анықлық киритиу, сондай-ақ хәр қыйлы тиллерде аналитикалық конструкциялардың түрлише формалары кең түрде көріп шығылды. (Гухман 1955, Смирницкий 1956, Аналитические конструкции в языках различных типов 1965).

Тюркологиядағы ең дәслепки улыуамалық монография ретінде түркий тилиндеги аналитикалық фейиллердің формалары бойынша А. Юлдашевтың «Аналитические форма глагола тюркских языках» (1965) мийнети ири көлемдеги изертлеулерден болды.[2:35]

Сондай-ақ, түркий тиллерінде фейилдің билдирилиуі В. Богородицкийдің мийнетлерінде де көрине баслады.

Анализм (грекше, analysis- ажыралыу, бөлиу, айырыу)-синтетизмның қарама-қарсы түри- типологиялық өзгешелиги, сөз мәнісинің тийкарғы (лексикалық) хәм қосымша (грамматикалық) өз алдына билдирилиуі.[3:30]

«Аналитикалық тиллер» терминин ең дәслеп А.Шлегель «Синтетикалық тиллер»ге қарама-қарсы қойыу тийкарында пайдаланды. Соннан баслап тилдің аналитикалық спецификасы қурылысын үйрениу басланды.

Сондай-ақ, қазақ, өзбек, башқырт, қумық тиллерінде аналитикалық фейиллерди үйренген илимпазларымыздың мийнетлери көриўимизге болады.

Қазақ тилинде бул бойынша изертлеген илимпазлардан Н.Оралбаеваның мийнети дыққатқа ылайық. Оның «Қазирги қазақ тилиндеги егистиктиң аналитикалық форманттары» (1975) мийнети докторлық диссертациясы тийкарында жазылды. Оның бул мийнети қазақ тил билиминдеги әҳмийетли жумыслардан болды. Сондай-ақ, К.Қарымбаеваның да бул бойынша «Күрделенген аналитикалық форманттардың қолданыстағы мағыналық сипаты жайында», «Аналитическая форма глагола и ее отличие от нешне сходных языковых явлений», «Күрделенген аналитикалық форманттар- грамматикалық бірлік» атамасындағымақалаларындақазақтилиндегианалитикалықфейиллердин әҳмийети жөнинде бираз мағлыўматлар келтирилген.

Өзбек тилинде де аналитикалық фейиллер, олардың гәпте қолланылыў өзгешелиги бойынша бир қатар мақалалар жарық көрди. Мәселен, А.Ҳожиевтиң «Ўзбек тили аналитик феълларининг моҳияти» (*Ўзбек tili va adabiyoti.2012 №3,4,5,*) мақалаларындааналитикалықфейиллердинжасалыў өзгешелиги бойынша бир қатар пикир ҳәм усыныслары берилген.

Инглис ҳәм қумық тиллерінде аналитикалық фейиллердин формалық көринисин арнаўлы изертлеген илимпаз К. Султановтың мийнетинде еки тилдеги фейиллердин қолланылыўы салыстырмалы тәризде мысаллар жәрдемінде көрсетип берилген.

Қарақалпақ тилинде бул мәселе еле толық үйренилмеген ҳәм өз алдына изертлеўди талап ететуғын мәселелердин бири.

Фейилдин аналитикалық формасы көмекши фейил тийкарғы фейил менен дизбеклесип, қосымша мәни бериўши грамматикалық хызметти атқарады, фейилдин морфологиялық категорияларын жасаўға қатнасады. Жаңа сөз жасай алмайды.

Қарақалпақ тилинде аналитикалық фейиллердин саны отызға жақын. Олар төмендегише: басла, бол, отыр, тур,

жатыр (атыр), бар. кел, ал, бер, қой, көр, тасла җ.т б көмекши фейиллерди көриўимизге болады. Бул қоспа фейиллер тилде тийкарғы фейил мәнисинде де, көмекши фейил мәнисинде де қолланылады. Тийкарғы фейил мәнисинде келгенде екінши бир мәнили фейиллер менен қосылысып фейил тийкарлы қоспа фейиллерди жасайды. Ал көмекши фейил мәнисинде келгенде атаўыш сөзлер менен қосылысып атаўыш тийкарлы қоспа фейиллер, тийкарғы фейиллер менен қосылысқанда фейилдің аналитикалық формасы жасалады.

Көмекши фейиллер, көбинесе *-ып, -ип, -п, -а, -е, -й* формалы хал фейиллер менен дизбеклесип келеди. Қурылысы, формасы жағынан бирдей дүзиліске ийе болып келген фейиллердің мәнилик қатнасы хәмме ўақытта да бирдей болып келе бермейди [1:73]. Мысалы, салыстырың: (қалтасына) жыйнақлап салды, (ўйинен) асығып шықты, (хаўлығып) айтып салды, (атыздан) терип шықты.

Бул келтирилген мысаллардағы фейиллердің сыртқы моделлери бирдей. Бундағы салды, шықты фейиллери хәммесинде де *-ып, -ип, -п* формалы хал фейил менен дизбеклескен. Бирақ олардың арасында мәнилик қатнаслар бирдей емес. Дәслепки еки мысалдағы салды, шықты фейиллери тийкарғы фейил ўазыйпасында келип, хал фейил менен мәнилик қатнасқа түседі. Ал, соңғы айтып салды, терип шықты мысалындағы салды, шықты фейиллери дәслепки хал фейиллерге қосымша грамматикалық мәни берип, көмекши хызметинде қолланылып, фейилдің аналитикалық формалы түрин жасап келген.

Сондай-ақ, еди, екен, емес, жоқ толықсыз фейиллери де аналитикалық форма ретинде гәп ишинде жийи қолланылады.

Флексивли аналитикалық тиллерде өзгешеликлер бар. Мысалы англис тилинде аналитикалық формалы фейилдің көмекши фейили сөздің алдынан дизбеклесип, оның менен мәниси байланысly қосымша түбирдің соңына жалғанады.

Аналитикалық формаға байланысly (have written) бул еки морфема түбир фейилдиң еки жағынан орналасып, оны қоршап турады. Олардың мәниси қанша байланысly болса да, булардың сөздеги орны усы уки морфеманы тутас көрсеткиш деп қараўға тийкар жасайды.

Инглис тилинде бир ғана тийкар фейил 50 ден аслам аналитикалық формаларға ийе болады.

Көркем шығармаларда аналитикалық фейиллерди көплеп ушыратамыз. Т.Қайыпбергенонвтың «Түсиниксизлер» романынан айырым мысалларды келтирип өтпекшимиз.

– Уйқыламағансаң, – деди. – Тамырың күшли соғып турыпты.

– Сени келешекте үлкен бахыт күтип турыпты.

... Келеси көшениң бәндиргисинен өте бергенде, оның аты айтылғандай болды.

...Аға бийге өз топарынан жигит қостырмай қойғанының себеби усыннан деп билетуғын еди.

– Нәлетий, жалахорлар!-деди де онша асықпай жөніне кете берди.

...қара муртлы сулыўшық жигит үш аяқлы ошаққа мосы қазанды илдире салы от жағып жиберди.

руў басыларын өзгертип жаңаларын қойып шықты.

– үй ийеси аға бийдиң алдына чайнек әкелип қойды.

– Бала Ерназар уллы ханымыздың Сейтмухаммед атлы иниси менен бир медреседе оқыған,-деп қосып қойды.

Келтирилген мысалларда соғып турыпты, күтип турыпты, айтылғандай болды, билетуғын еди, кете берди, жағып жиберди, қойып шықты, әкелип қойды, қосып қойды фейил сөзлеринде тийкарғы мәни соғыў, күтиў, айтыў,билиў, кетиў, жағыў, қойыў, әкелиў, қосыў сыяқлы фейиллер болып, оларға тур, бол, еди, бер, жибер, шық, қой, сыяқлы фейиллер дизбеклесип келип, қосымша грамматикалық мәни берип гәптиң тәсиршеңлигин асырған.

Қарақалпақ тилинде аналитикалық фейиллер саны жағынан аз болыуына қарамастан гәп ишинде кең қолланылыуы оның хызметиниң әҳмийетли екелигин хәм бул болса аналитикалық фейиллерди изертлеу еле де алда турған ўазыйпалардың бири екенин көрсетеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Nókis “ Bilim” 2010
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.-М.-Л.,1960
3. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. –М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
4. Қайыпбергенов Т. Түсиниксизлер. Роман. (Үшинши китап)

HURLIHA-HÁMIRA DÁSTANÍNDÁ TUWÍSQAÑLÍQ TERMINLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

MATKARIMOVA GÚLCHEXRA

*Ájiniyaz atındaǵı NMPÍ Ana-tili hám ádebiyatı qániygeligi
(qaraqalpaq tili) 1-kurs magistrantı*

Hárbir xalıqtıñ ásirler dawamında qáliplesken tuwısqañlar arasındagi qarım-qatnastı añlatıwshı terminleri boladı. Olar erte dáwirlerlerde payda bolıp, tildiñ ishki imkaniyatı esabınan rawajlanıp, basqa tillerdiñ tásirinde ózgerip turған. Tuwısqañlıq terminler barlıq túrkiy tiller ushın ortaқ, derlik kóp ózgeriske ushıramаған. Tuwısqañlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın terminlerdi úyreniw dialektlik leksikanı, qaraqalpaq ádebiy tiliniñ tariyxın, sonday-aq xalıqtıñ ótkendegi tariyxın hám etnografiyasın izertlewde bay material bolıp esaplanadı. Biraq ta, qaraqalpaq tili boyınsha ilimiy jumislarda az kólemde maglıwmatlar berilgen. Demek bundan kórinip

turganınday tuwısqanlıq terminlerdi úyreniw izertlewdi talap etedi. Z. Dáwletmuratovaniń miynetinde "Tuwısqanlıq terminlerdi izertlew ayırıqsha qızıǵıwshılıqtı talap etti, sebebi olardı izertlew arqalı, birinshiden, adamlardıń tuwısqanlıq terminlerdi durıs qollana alıwı iske asadı; ekinshiden tildiń tariyxına baylanıslı bahalı maǵlıwmatlar alınadı. Usıǵan baylanıslı tyurkologiyada tuwısqanlıq terminler belgili dárejede izertlendi" dep kórsetedi. [7-4]. Túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq terminlerdi bir qatar ilimiy izertlewdiń obiecti boldı. Tuwısqanlıq terminlerdi kúndelikli qarım-qatnasta ónimli paydalanamız. Eñ dáslep mısıl retinde dúnyaǵa keltiriwshi insan "ana", onı "apa" dep shaqıramız, al házirgi kúnde bolsa orıs tili tásirinde "mama" dep aytamız. Qubla dialektte "ana" sóziniń "ená" variantı da bar. Ádebiy tilde tuwısqanlıq terminlerdiń qollanıwı hár qıylı boladı. Hár bir tuwısqanlıq terminnen adamnıń úlken yamasa kishiligi bilinip turadı. Túrkiy tillerdegi sıyaqlı qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq terminler de eki mikrosistemaga bólinedi: qanası boyınsha tuwısqanlıq terminler hám neke menen baylanıslı tuwısqanlıq terminler. Dástanlar xalıq áwizeki dóretpeleriniń eñ kólemli hám quramalı túri. Sonlıqtan da, bul maqalamızda da "Hurliha-Hámira" dastanındaǵı tuwısqanlıq terminlerge toqtamaqshımız. Bul dástan qaraqalpaq xalıq arasında ázelden keń tarqalgan dástanlardıń biri. . "Hurliha-Hámira" dástanı tolıǵı menen qaraqalpaq xalıqınıń haqıqıy dastanlarınıń biri bolıp, muxabbattı, ádillikti jırlawı menen xalqımızdıń súyikli dóretpeleriniń qatarınan jay alǵanlıǵı menen bahalı. "Hurliha-Hámira" da da basqa dástanlardaǵıday eki qarama-qarsı kúsh- jaqsılıq penen jamanlıq ayrılıp turadı. Dástandaǵı zaman harakterin ashıp beretugin kóp belgilerden biri - wázir, molla, iyshan, qazı hám saray xızmetkerleri obrazında social motivlerdiń izbe-izlik penen súwretleniwi bolıp tabıladı.

Sol waqtında Qasım wázir: "Taqır patshayım, ğamgun bolmań, siziń bir ózińiz emes ulsız, qızsız, dúnyada bir neshe adamlar ótken, - dedi. [2 -19].

Qız – ata-anasınıñ perzentı. [7- 68]. Qız söziniñ tiykargı mánisi "qız bala, boyı jetpegen qız, úyden shıqpagan, ele turmıs qurmağan nashar". Qız- öspirim jastağı hayal. Ul- er bala. [6 -381]. Z. Dáwletmuratovaniñ miynetinde ul sözi tuwralı bılay delingen: " Ul sözi tuwısqanlıq termin sıpatında házirgi túrkiy tillerdiñ bárin de qollanıladı. Bul söz qanalası boyınsha tuwısqanlıq termin sıpatında tartım jalğawın qabıl etip kelse, tuwısqanlıq termin esaplanadı, al tartımlanbay qollanılsa ol ulıwmalıq söz bolıp esaplanadı " delingen. Ul- bala, perzent. Qaraqalpaqlarda hazirge künde de paydalanıp kelinbekte.

Úyinde qalğan otız eki hayaldıñ otızı óziniñ qálegenleri menen bádár ketti, qalğan ekewi: " Biz patshaniñ öli jerinde ólimiz, tiri jerinde tirimiz", – dep úyinde qaldı. [2-22].

Hayal- qatın, zayıp, erlerdiñ jubayı. [5-469]. Hayal bul- ómirlik joldas. Dástanda bul personajlar bolmasa tásirsheñlik, obrazlılıq bolmay qaladı. Hayal obrazın beriw arqalı hayaldıñ ullıgın, biybaha, názik ekenligi, ol qanshelli xorlanıp, arızw-ármanı shil-párshe bolğan jağdayda da oğan súyenish bolatuğın adamlar bar ekenligi söz etiledi.

Hámira menen tuwısqan qarındası Gúljámiyla ushırasıp Hámirağa "Tarıqqanda kerak bolar", -dep atasınıñ gáziynesinen urlap eki gawhári shamshıraq berdi. [2-24].

Qarındas – er adamniñ ózinen jası kishi bolğan hayal adamğa qarata aytılatuğın sözi. [5-18]. Eski túrkiy tilinde qarundash// qarındash sözleri " bir qursaqtan shıqqan ağa-ını" degendi bildirgen. [1-427]. Qaraqalpaqlarda er adam tárepinen bir ata-anadan tuwılğan hám ózinen kishi bolğan hayalğa aytıladı. Qaraqalpaq ázelden qarındasın húrmetlegen. Mısal retinde bul dástanda bunı ayqın kóre alamız.

Áne patsha babağa sálem berip attan túsip kóristi. [2 -20].

Qaraqalpaqlarda baba termini ákesiniñ ákesi. Baba - 1. Ata-ana, ákesiniñ ákesi, túpki, tiykargı ata. 2. Kópti kórgen, jası úlkeygen, qartaygan ğarrı. [7-154]. Bul misalda baba sözi jası úlken qartayğan ğarrı.

Juwmaqlap aytqanda zaman xarakterin ashıp beretuğın köplegen terminler qollanılğan. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq terminlerdın quramında jeke hám qurama túrindegi bir qansha terminler ónimli qollanıladı. Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq terminlerdi úyreniw úlken teoriyalıq áhmiyetke iye. Tuwısqanlıq terminler ele de izertlewdi talap etedi. Sebebi sózlik quramda erte dáwirlerden baslap tuwısqanlıq terminler bar bolğan, jáne de ózgerislerge ushırap bayıp otırğan.

Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq terminlerdın qollanılıwı, oqıw-shınıń dıqqatın eriksiz ózine tartadı, insan qálbine sózdın tásirsheńligi artadı.

Ádebiyatlar:

1. Древнетюркский слобарь. Л., 1969, 427-бет.
2. Каракалпак фольклоры коп томлык XVI том. Нокис "Каракалпакстан" 1986.
3. Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги I том Нокис "Каракалпакстан" 1982.
4. . Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги II том Нокис "Каракалпакстан" 1984.
- 5.. Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги III том Нокис "Каракалпакстан" 1988.
6. . Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги IV том Нокис "Каракалпакстан" 1992.
7. 3. Даулетмуратова Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги Нокис "Каракалпакстан" 2016.

«EDIGE» DÁSTANÍNDÁ QOLLANÍLGÁN TOPONIMLER

P.KURBANBAEVA

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası magistrantı

Ilmiy basshı: A.Abdiev – *Qaraqalpaq tili kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatı*

Toponimika – belgili bir jerdiń, aymaqtıń, geografiyalıq atamaların jıynaǵı. Qaraqalpaqstan toponimikası leksikologiyanıń geografiyalıq atamaları úyrenetuǵın bólimi [4.342].

Toponimlerdiń til tarawında ornı girewli. Óytkeni, biz shayı, ilimpazlarımızdıń shıǵarmaların, miynetlerin analiz etkenimizde onda qala, rayon, awıl atamaların ushratamız. Bular boyınsha ilimpazlar bir qansha izertlewler alıp barǵan hám óz pikirlerin bildirgen.

«Edige» dástandaǵı toponimlerdi etnotoponimlerge, oronimlerge, makrotoponimlerge, mikrotoponimlerge, gidronimlerge bólip qarawǵa boladı. Dástandaǵı mısallardı tómendegidey toparlarǵa bólip qaradıq:

1. Etnotoponimler. Dástanda Qırım, Daǵıstan, Noǵaylı, Qubırı, Mádiyna, Atırav etnotoponimleri qollanılǵan.

Edilden ótip Noǵaylı,

Edigeniń jurtın shaptı. (84-bet)

«NOǴAYLÍ» etnotoponimi Altın Orda tusında hám ol qulaǵannan keyingi XV-XVI ásirlerdegi Noǵaylı birlespesiniń atı menen tariyxıy baylanıslı. Dástanda Noǵaylı Edigeniń tuwılǵan eli sıpatında súwretlenedi. Tariyxıy faktlerge qaraǵanıımızda, qaraqalpaq xalqı xalıq sıpatında usı Noǵaylı ordasında qalıplesedi.

Qubla saray Mádiynege (276-bet)

«MÁDIYNA» toponimii 622-jıllardan baslap Islam dininiń payda bolıwı hám rawajlanıwında úlken rol oynanǵan Araviya yarım atawındaǵı qala, ol Muxammed payǵamdardıń watanı dep kórsetiledi.

«DAĞÍSTAN» toponimii házirgi waqıttağı Rossiya quramına qaraslı Avtonomiyalı respublika.

2. Oronimler

Mingeni tóktiń tawı edi (22-bet)

Bes tóbeniń tawları (22-bet)

Aq tóbe degen jerge kelip (14-bet)

Shılıqtıń qara tawında (20-bet)

Sarı tawdı jaylağan (62-bet)

Qap tawınday kúsh kirip (252-bet)

Balasın Barsakelmeske buyırdıq (46-bet)

Dástanda qollanılğan «Tók tawı», «Bes tóbe», «Shılıq», «Barsakelmes» oronimleri Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasında jaylasqan tawlar hám atawlar. Bulardan «Tók tawı» hám «Bes tóbe» Nókis rayonında, «Shılıq» Ámiwdárya rayonında, «Barsakelmes» ústirtte jaylasqan. Dástanda «Barsa kelmes» toponimi uzaq jurttı, alıs mánzildi ańlatıw ushın qollanılğan.

«AQTOBE» Qazaqstan Respublikası territoriyasında jaylasqan. Tawdıń basında qısı-jazı aq qar basıp turǵanı ushın «Aq tóbe» dep atalğan bolsa kerek. «QAP TAWÍ» toponimi dástanda tuwra mániste emes, al salıstırıw retinde qollanılğan.

3. Suw obektleri atamalarınń keynine kól, dárya, teńiz indikatorlarınń dizbeklesiwi arqalı jasalǵan toponimler

Edil menen Jayıqtan (62-bet)

Qoǵalı kól, Quwlı kóldi (73-bet)

Qaqpaqlı xoja kólinde (20-bet)

Tul teńizdi jaǵalap (250-bet)

Dástanda qollanılğan «Edil», «Jayıq» házirgi waqıttağı «Volga» hám «Ural» dáryaların ańlatadı. Tariyxshılardıń pikiri boyınsha Volga hám Ural jaǵalarına qaraqalpaqlar XÍÍ-XVÍásirlerde túslik Aral boylarınan kóship barǵan hám Toqtamıs xannıń mámleketiniń puxarası bolǵan.

4. Mikrotoponimlar

Oyıl menen Qıyıldan,

Qarqalı Elek boyınan. (62-bet)

Sarımay, Elek boyınan,

Nuraniñ qara qumınan .(14-bet)

Juwmaqlap aytqanda, dástanda qollanılğan toponimlerdi úyreniw arqalı orındı, qollanıw órisin úyreniwge boladı. Dástan óziniñ leksikalıq birlikleriniñ keńligi, toponimlerdiñ ónimli qollanıluwı menen basqa dástanlardan ajıralıp turadı.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. Axmetov S., Bahadırova S. Folklorlıq terminlerdiñ qısqasha sózligi.

—
Nókis: Bilim», 1992.

2. Едиге Қарақалпақ халық дәстаны. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1930. —400 б.

- 3.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 9-13-томлар. — Ташкент: МАЪНАВИЯТ, 2009. 297-400 Б.

4. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлігі. IV том. О-Я. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. 632 б.

**IV SEKCIYA. FILOLOGIYA TARAWÍNDÁ
ÁHMIYETLÍ IZERTLEWLERDÍ OQÍTÍW HÁM
ÚYRENIW METODIKASÍ.**

**TÜRKİYE’DE KARAKALPAK TÜRKÇESİ VE
EDEBİYATININ ÖĞRETİMİ**

ERCAN ALKAYA

*Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, El-mek:*

ealkaya16@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9618-5614

ÇİĞDEM KUŞ

*Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, El-mek:*

cigdemcigdemkus@gmail.com

ORCID: 0009-0001-4901-6324

Özet: Günümüzde Türk dilinin Kıpçak kolundan gelişerek yazı dili hâline gelen Karakalpak Türkçesinin Türkiye’de öğretimi ve Karakalpakların dili, edebiyatı, tarihi, kültürü ile ilgili çalışmalar bilhassa son 35 yılda oldukça artmıştır. Her iki halkın da Türk soylu olması, kültür, dil ve tarih yönüyle pek çok ortak değere sahip bulunması Karakalpak Türkçesinin Türkiye’de öğretimine ve üzerinde çalışmalar yapılmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bildiride, Karakalpak Türkçesinin ve edebiyatının Türkiye’de hangi kurumlarda ve kuruluşlarda ne şekilde öğretildiği konusunda bilgi verilmiş, Karakalpak dili ve edebiyatıyla ilgili çalışmalara da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karakalpak Türkçesi, Karakalpak Edebiyatı, Türkçe Öğretimi, Türkiye.

Teaching Karakalpak Turkic and Literature in the Turkey

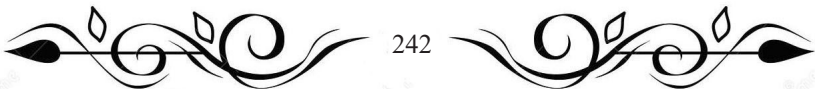
Abstract: In recent years, particularly in the last 35 years, the teaching of Karakalpak Turkic, which developed from the Kipchak branch of the Turkic language into a written form, and studies related to the language, literature, history, and culture of the Karakalpak people have significantly increased in Turkey. Both peoples share Turkic roots and possess numerous common values in terms of culture, language, and history, which creates a foundation for the teaching of Karakalpak Turkic and research in this area. This paper provides information on how Karakalpak Turkic and its literature are taught in various institutions and organizations in Turkey and also discusses related studies on the Karakalpak language and literature.

Keywords: Karakalpak Turkic, Karakalpak Literature, Turkic Language Teaching, Turkey.

Giriş

Dünyanın en çok konuşulan dilleri arasında yer alan Türkçe, nüfus ve coğrafî açıdan ele alındığında yeryüzünün en yaygın ve etkili dillerden biridir. Türkler, genel bir ifadeyle, Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e uzanan geniş bir coğrafyada yaşarlar. Türk dünyası dediğimiz ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı bu coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan, kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometredir.

Yukarıda kabaca sınırlarını belirttiğimiz bu alan içinde Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldavya, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya, Litvanya gibi yabancı ve Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk ülkelerinde Türkler yaşamaktadır.

Türkçe, XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili halinde gelişimini sürdürürken göçler, savaşlar ve diğer siyasî-sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi ağız özelliklerine dayalı yeni ve farklı yazı dilleri oluştururlar. Dolayısıyla XIII. yüzyıldan itibaren Kuzeydoğu ve Batı (Güneybatı) Türkçesi şeklinde adlandırılan iki yazı dili ortaya çıkar. XV. yüzyıldan itibaren de Türk yazı dili, Kuzey (Kıpçak), Doğu (Çağatay) ve Batı (Osmanlı) şeklinde adlandırılan üç kol haline gelir. XX. yüzyılın başlarında ise, özellikle Sovyet Rusya'nın uyguladığı dil politikaları sonucunda bu sayının yirmiyi aştığı görülür [1: 17-18].

Coğrafî tasniflere göre Kuzeybatı veya Kuzey grubu lehçeleri olarak adlandırdığımız Kazak, Başkurt, Tatar, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karay, Kırım Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçeleri tarihî Kıpçak Türkçesinin bugünkü çağdaş temsilcileridir.

Karakalpak Türkleri, Türk boylarının kuzeybatı, yani Kıpçak koluna; Karakalpak Türkçesi de Kıpçak lehçe grubuna dâhil edilmektedir. Karakalpak Türkçesi, Türk lehçeleri içinde en çok Kazak ve Nogay Türkçeleriyle benzerlik gösterir. Kıpçak grubu yazı dillerini kendi içinde 1. Kıpçak-Kuman alt grubu (Karay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar), 2. Kıpçak-Bulgar alt grubu (Tatar, Başkurt), 3. Kıpçak-Nogay alt grubu (Nogay, Karakalpak, Kazak) şeklinde üçe ayıran Baskakov, bu benzerliği ve yakınlığı dikkate alarak Karakalpak Türkçesini Kazak ve Nogay Türkçeleriyle beraber aynı grup içine almıştır [8:114]. Reşit Rahmeti Arat'ın tasnifine göre de Karakalpak Türkçesi tav- grubu (ayak, tav, tavlı, kalgan) Şimal grubu içinde yer alır [3: 4-59]. Talat Tekin'in Türk lehçelerini başlıca 12 bölüme ayırdığı tasnifinde Karakalpak Türkçesi, Kazak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte X. Tavlı grubunun 2. qos- alt grubunda yer almaktadır [9: 383-386].

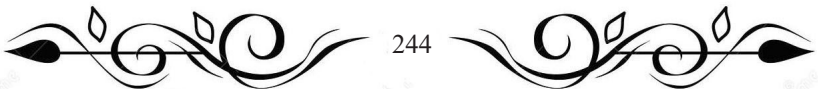
Karakalpak Türkçesi, 1925 yılında Karakalpak yerinin özerk cumhuriyet olmasıyla yazı dili haline getirilir. Karakalpak Türkçesi, Kuzeydoğu ve Güneybatı olmak üzere başlıca iki ağız grubuna

ayrılmaktadır. Birbirine yakın olan bu iki ağzın dışında Karakalpak özerk cumhuriyeti içinde ayrıca Karakalpak-Kazak, Karakalpak-Türkmen ve Karakalpak-Özbek karışımı ağızlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu ağzı Kara-Özbek, Tahtaköprü ve Muynaks bölgelerinde konuşulur. Karışık Karakalpak-Kazak ağzı da bu grupta yer alır. Çimbay, Kökeyli, Şomana, Kongrat, Kuybişev, Hocaeli, Şahbaz, Kıpçak ve Törtkul bölgelerinde ise güneybatı ağzı konuşulmaktadır [7: 3-5].

Karakalpak Türkçesinin 1925'te yazı dili haline getirilmesine kadar Karakalpak Türkleri, diğer Türkistan Türkleri gibi ortak yazı dili olan Çağatay, Harezm yazı dillerinde eser vermişlerdir. Rusların, her bir Türk boyuna ayrı bir dil ve alfabe tayin etmesinden sonra, Karakalpak Türkleri de kendi ağızlarına dayanan bir yazı dili oluşturmuşlardır. Karakalpaklar 1928 yılına kadar diğer Türkler gibi Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928 yılında Latin alfabesine geçilmiş, bu alfabe de 1932 yılında tekrar değişikliğe uğratılmıştır [2: 546]. 1938-39 yılından itibaren ise Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabenin son şekli 1957'de kabul edilmiş [6: 301], 1960 yılından itibaren de kullanılmaya başlanmıştır [5: 280]. 1996 yılında Latin esaslı Karakalpak alfabesi kabul edilmiş ancak henüz yaygınlaşmamıştır. Kiril alfabesinin kullanımına devam edilmektedir.

Oldukça zengin bir sözlü edebiyat kültürüne sahip olan Karakalpak Türk edebiyatında 19. yüzyıla kadar destanlar, masallar, halk hikâyeleri, bilmeceler, atasözleri gibi halk edebiyatı ürünleri oldukça önemli yer tutar. Yazılı edebiyat ise yaklaşık olarak 19. yüzyılda başlar ve günümüze kadar şiir, hikâye, roman, tiyatro eseri, edebiyat tarihi, folklorik eserler başta olmak üzere çeşitli türlerde eserler kaleme alınır [4: 1].

Karakalpak edebiyatının bilinen en eski yırıcları 14. yüzyılda yaşayan Soppaslı Sıpıra, 15. yüzyılda yaşayan Asan Kayğı ve Jiyrenşe, 16. yüzyılda Dospanbet, 17. asırda Müyten, 18. asırda Jiyen'dir. Oldukça zengin olan Karakalpak folkloru günümüzde yirmi

cildi aşan bir külliyat ile yazılı hale getirilmiştir. Karakalpak Folkloru serisinde “Kırk Kız, Alpamıs, Koblan, Garip Aşık, Göruğlı, Yusup-Ziliha, Bozuğlan, Jahanşa, Ersayım, Boz-Jigit” gibi Karakalpak Türklerine ait önemli destanlar yer almaktadır [10: 399-400]. Yazılı edebiyat asıl olarak 19. yüzyılda başlamakla birlikte, ilk örnekleri 18. yüzyılda Jiyen Jırav gibi bazı sanatkârların Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserlerle oluşmaya başlamış, 19. yüzyılda Kühnoca, Acınıyaz, Berdak, Öteş Şair, Sıdık Şair, Omar gibi yazar ve şairlerin eserleriyle gelişmiştir [8: 114].

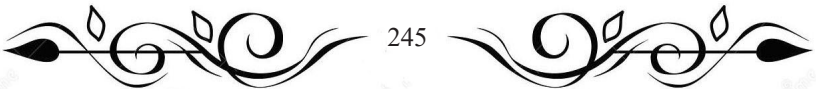
Türkiye’de Karakalpak Türkçesi eğitimi, üniversitelerde belirli bölümlerde yapılmaktadır. Üniversitelerde eğitim veren bölümler Türk Dili ve Edebiyatı ile Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleridir.

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türk Dili ve Edebiyatı, Türk dilinin sistemini, tarih ve coğrafya çizgisi içerisinde yaşamış ve geçirmiş olduğu değişimi ve gelişimi, Türkçe’nin diğer dünya dilleri ile sahip olduğu bağlantıyı ve Türk Edebiyat tarihinin geçmişten günümüze kadar yaşadığı evrimi inceleyen bir bölümdür [12]. Bu bölümde çeşitli üniversitelerde Çağdaş Türk lehçeleri dersi başlığı altında Kazak, Azerbaycan, Özbek, Kırgız, Tatar, Başkurt, Karakalpak Türkçesi dersleri zorunlu veya seçmeli olarak verilmektedir. Derslerde öğretilen lehçenin alfabesi, ses ve şekil bilgisi, kelime türleri işlenmektedir. Konuşma ve şiir, hikâye ve masal gibi metin örnekleri okutulmaktadır. Bunların yanı sıra lehçenin adı, tarihi, edebiyatı hakkında da bilgiler verilmektedir. Bu bölümü bitiren öğrencilere Türkolog unvanı verilir. Türkiye’de pek çok üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bulunmaktadır.

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Geçmişten günümüze Türk dilini, edebiyatını ve tüm çağdaş Türk lehçelerini ele alır ve tanıtır. Türk dilinin yapısı, gelişmesi ve diğer dillerle olan bağlantısını inceler. Bölümün iki temel hedefi vardır: Birincisi, alanında temel eğitim almış uzmanlar yetiştirmek ve onları

lisansüstü eğitim için hazırlamak; ikincisi öğrencileri Türk dünyasının tamamında diğer Türk lehçeleri ve edebiyatları ile karşılaştırmalı araştırmalar yapabilecek seviyede hazırlamaktır. Bu bölümü bitiren öğrencilere Türkolog unvanı verilir. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında yerlerini almaya başlamışlardır. Günümüzde, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü Türkiye'de Ankara Üniversitesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fırat Üniversitesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi vd. 19 yükseköğretim kurumunda bölüm olarak öğrenci kabul etmekte ve eğitime devam etmektedir [11]. 13 yükseköğretim kurumunda da ana bilim dalı olarak bulunmaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde lisans, yüksek lisans ve doktora sadece Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek ve Azerbaycan Türkçeleri zorunlu veya seçmeli ders olarak okutulurken Çağdaş Türk lehçeleri bölümünde, Kuzeybatı (Kıpçak) grubuna dahil olan Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Karay Türkçesi lehçeleri; Güneydoğu (Karluk) grubu: Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi; Güneybatı (Oğuz) grubu: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen ve Gagavuz Türkçesi; Kuzeydoğu (Sibiry) grubu: Tuva, Hakas, Altay Türkçesi ve uzak lehçeler olarak adlandırdığımız Çuvaş ve Yakut/Saha lehçelerinin tamamı lisansta okutulmaktadır. Yüksek Lisans ve doktora ise Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri, Türk Dünyası, Türk Lehçelerinde Ortak Özellikler, Türk Dünyası Türkiye İlişkileri, Karşılaştırmalı Çağdaş Türk Edebiyatı vb. daha geniş kapsamlı dersler verilmektedir. İngilizce ve Rusça yabancı dil olarak sunulmaktadır.

Karakalpak Türkçesi lisans, yüksek lisans ve doktora ders olarak öğretilmektedir. Karakalpak adı, tarihi, dili, edebiyatının yanı sıra Karakalpak Türkçesinin alfabesi, grameri, fonetik, morfolojik özellikleri, kelime hazinesi öğretilir. Karakalpak Türkçesi ile ilgili

metinler gösterilir ve okuma alıştırmaları yapılır. Kazak Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri incelenen metinler aracılığıyla genel Türkçeye karşılaştırılır.

Türk Dili ve Edebiyatı ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümlerinden mezun olan öğrenciler, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda “Türkolog” unvanını kazanarak Türk ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni olabilirler. Ayrıca, Atatürk Kültür Merkezi ve Türk Dil Enstitüsündeki tecrübeleriyle TRT ve Kültür Bakanlığında çeşitli görevler yapabilirler. Türk Cumhuriyetlerindeki üniversitelere ve bu cumhuriyetlerle iş yapan çeşitli kuruluşlara katılabilirler.

Türkiye’de Karakalpak Türkçesi Öğretimi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de Karakalpak Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili birçok kitap, tez, makale, bildiri çalışması yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Ceyhun Vedat Uyğur, Pınar Fedakâr, Salih Yılmaz, Erdal Aydoğmuş başta olmak üzere daha pek çok bilim adamının Kazak Türkçesi, edebiyatı, tarihi üzerine çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde öne çıkan kitap çalışmalarından bazıları şunlardır:

Ceyhun Vedat Uyğur (2018). Karakalpak Türkçesi Grameri: Fonetik, Morfoloji, Sentaks, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

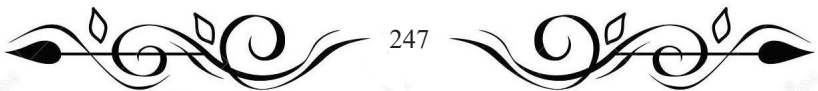
Ceyhun Vedat Uyğur (2020). Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ceyhun Vedat Uyğur (1999). Karakalpak Türkleri Edebiyatı. Gramer-Yazılı-Edebiyat-Destanlar, Özcan Ofset Matbaacılık, Denizli.

Ceyhun Vedat Uyğur (1994). Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı doktora tezi.

Ceyhun Vedat Uyğur, “Karakalpak Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 543-622.

Erol Güngördü (1998), Kırgız, Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde Fiil, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı doktora tezi.

Pınar Fedakar-İnabai Allambergenova (2023), Karakalpak Masalları (Karakalpak Türklerinin Masallarının Yapısal İncelenmesi), Ege Ü. Yayınları, İzmir.

Pınar Fedakar (2016). Amerikan Yerlileri ve Karakalpak Türklerinin Efsaneleri, Grafiker Yayınları, Ankara.

Pınar Fedakar (2008). Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Halk Bilimi (Folklor) Bilim Dalı doktora tezi.

Salih Yılmaz (2008), Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Salih Yılmaz (2006), XVI. - XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Erdal Aydoğmuş (2021), Karakalpak Şairi İbrayım Yusupov - Gönüldeki Koca Alem: Dil ve Üslup İncelemesi, Bengü Yayınları, Ankara

Erdal Aydoğmuş (Çev.) (2022), Karakalpak Halk Masalları, Bengü Yayınları, Ankara

Erdal Aydoğmuş (2023), Karakalpak Yazarı Kenesbay Allambergenov'un Seçme Hikâyeleri, Bengü Yayınları, Ankara.

Ahmet Buran-Ercan Alkaya, "Karakalpak Türkçesi", Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3. Kuzeybatı/Kıpçak Grubu, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 425-487.

Sonuç

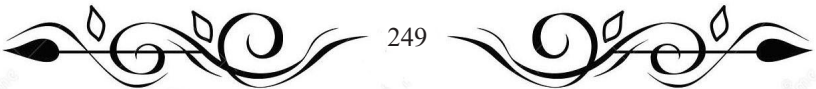
Türk dilinin Kuzeybatı/Kıpçak kolunu temsil eden Karakalpak Türkçesi, Türkiye'de üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında öğretilmektedir. Karakalpak Türkçesi ve edebiyatıyla ilgili üniversitelerimizin ilgili bölümlerinde şimdiye dek pek çok tez çalışması yapılmış ve yapılmaktadır. Bir toplumun alfabesi, tarihi, kültürü, edebiyatı öğrenilmeden dilinin de tam anlamıyla öğrenilmeyeceği düşünülerek bu bölümlerde

Karakalpak Türkçesi gramerinin yanı sıra Karakalpaklarla ilgili bilgiler de öğretilmektedir.

Türkiye’de Karakalpak Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili pek çok çalışma yapılmaktadır. Eğitim verilirken Karakalpak Türkçesi alanında çalışmalar yapan bilim adamlarının Karakalpak Türkçesini öğretmek amaçlı yazdığı kitap ve makalelerden de yararlanılmaktadır. Karakalpak Türkçesinin Türkiye’de öğretimi her iki halkın da Türk soylu olmaları ve köken birliğine sahip olmamız nedeniyle yabancı dillerin öğretimine göre daha kolay ve hızlı olmaktadır.

Kaynaklar

1. Ahmet Buran-Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay., Ankara, 2020.
2. Ceyhun Vedat Uygur, “Karakalpak Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 543-622.
3. Ceyhun Vedat Uygur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Bilal Ofset, Denizli, 1999,
4. Ceyhun Vedat Uygur, Karakalpak Türkleri Edebiyatı, Denizli 1999.
5. Hatice Şirin User, Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yay., Ankara 2006.
6. N. A. Baskakov, “Karakalpakskiy Yazık”, Yazıkı Narodov SSSR Tyurskiy Yazıkı, Moskva 1966.
7. N. A. Baskakov, Karakalpakskiy Yazık I, Materialı Po Dialektologii (Tekstı i Slovar), Moskva 1951.
8. Nevzat Özkan, Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yay., Ankara 2001.
9. Talat Tekin, “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, Makaleler 3 (Yay. Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara 2005, s. 361-386.
10. Vedat Uygur, “Karakalpak Türkleri Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 4, Türkiye Dışı Türkleri Edebiyatı, TKAE Yay., Ankara, 1998, s. 399-421.
11. [https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87a%C4%9Fda%C5%9F_T%C3%BCrk_Leh%C3%A7eleri_ve_Edebiyatlar%C4%B1_\(T%C3%BCrkiye\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87a%C4%9Fda%C5%9F_T%C3%BCrk_Leh%C3%A7eleri_ve_Edebiyatlar%C4%B1_(T%C3%BCrkiye)) 19.04.2021
12. <https://www.kariyer.net/bolumler/turk+dili+ve+edebiyati/nedir> 19.04.2021

QARAQALPAQ TILINDE SINONIMLERDI OQÍTÍW

KARAMATDINOVA GAWHAR TAYIROVNA

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı tayanış doktorantı

E-mail: gauharkaramatdinova6@gmail.com

ATABAEVA GÓZZAL BAZARBAEVNA

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik Universiteti Ámeliy filologiya kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

E-mail: gozzal23031986@gmail.com

Annotaciya. Sinonimler tildin sózlik quramının bay ekenin kórsetip turıwshı ózine tán qural bolıp esaplanadı. Sinonimler seslik quramı boyınsha hár túrli, al mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózler. Sinonimler bir sózdin tekstte jónsiz qaytalana bermewi ushın da qollanıladı. Ineraktiv usılda sinonimlerdi oqıtıw

Gilt sózler: Leksika, sinonim, interaktiv usılda oqıtıw.

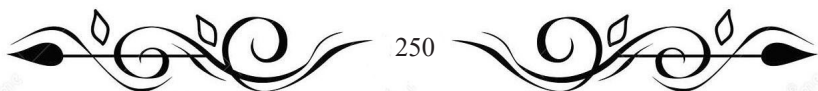
Abstract. Synonyms are a unique means of expressing the lexical richness of a language. Synonyms are words that differ in sound composition but are similar in meaning. Synonyms are also used to ensure that the same word is not repeated in a text.

Key words: Vocabulary, synonyms, interactive methods.

Аннотация. Синонимы являются своеобразным средством выражения лексического богатства языка. Синонимы - это слова, разные по звуковому составу, но схожие по значению. Синонимы используются также для того, чтобы одно и то же слово не повторялось в тексте.

Ключевые слова: Лексика, синонимы, интерактив метод

Tildin stilistikası hám ámeliy stilistikasında eń oraylıq orındı sinonimiya iyeleydi, sebebi sinonimlik uyadaǵı (qatardaǵı) sózlerde óz ara qatnas júdá ayqın kórinedi, sonlıqtan da bunday birlikler bir

sistemalas birlikler bolıp tabıladı. Sinonimler bir-birine leksikalıq mánileri boyınsha emes, al, tek ózleriniń qosımsha stillik belgileri arqalı ajıraladı, yaǵnıy olardıń leksikalıq mánileri, bir jaǵınan, teń bolsa, al, ekinshi, stillik jaǵınan qarama-qarsı boladı. Máselen, basgelle, júzi-shırayı, sıyqı-reńki-beti-ápsheeri sózleri mánisi boyınsha biri birine qanshama jaqın bolǵanı menen, stillik qollanıluwı jaǵınan bir-birinen parıq qıladı. Solay etip, stillik qatnaslar tek óz ara sinonimlik qatnasta turǵan til birliklerinde kórinedi.

Sinonimler qosımsha máni názikligi, emocional hám ekspressiv boyawı, qollanıluw sheńberi hám bir qatar usı sıyaqlı basqa da qásiyetleri menen bir-birinen parıqlanadı. Olarda bar bolǵan bunday qásiyetler sinonimlerdiń júdá úlken stilistikalıq imkaniyatlarga iye ekenligin kórsetedi. Sinonimler predmet, waqıya hám qubılıslardıń eń kishi názik belgilerin, bul belgilerge bolǵan subyektiv qatnastı hám basqalardı kórsete alar eken, olar, álbette, tildiń súwretlew quralları sıpatında qaraladı.

Sinonimler tildiń sózlik quramınıń bay ekenin kórsetip turıwshı ózine tán qural bolıp esaplanadı. Tilde sinonimlerdiń kóp bolıwı tildiń estetikalıq xızmetin jáne de tolıq orınlay alıwın ańsatlastıradı. Jazıwshılar tildegi sinonim sózlerdiń ishinen oylaǵan oyına muwapıq keletuǵın anıq sózlerdi tawıp, óziniń shıǵarmalarında qollanıwǵa háreket etedi, sol arqalı shıǵarma qaharmanlarınıń ruwxıy jaǵdayların hám súwretlew obyektiniń eń kishi táreplerine deyin real kórsetip beriwge umtıladı.

Sinonimlerdi úyreniw, onnan paydalanıw barlıq mádeniyatlı adamlar ushın da kerekli. Adamnıń tili sózge qansha bay bolsa, onıń mádeniyatı da sonsha joqarı boladı. Biz sabaq barısında sinonimleri úyretiw arqalı jámiyetimizge sawatlı, til baylıǵı joqarı insanlar jetilisiwine úles qosqan bolamız. Oqıwshılarga sinonim sózler tuwalı teoriyalıq bilimler berip, soń ámeliy shınıǵıwlar islew arqalı sabaqtı nátiyjeli orınlay alamız.

Sinonimlerdi oqıtıwda kóbirek sózlerdiń orınlı, stillik maqsetlerde durıs paydalanıwına itibar beriledi. Bul ushın mısallarda sáykes

sinonimlerdi tañlap qollanıw, jeke sózler menen frazeologizmler arasındaǵı sinonimiya, tekstlerde sinonimlerdiń juplasıp qollanıwındaǵı ózgeshelikler, sóz shaqaplarına tiyisli sinonimlik sınırlar haqqında túsiniq beriledi. Oqıwshılar toparlarǵa bólinip sinonimlerdi tabıw, krossvordlar dúziw, sózliklerden paydalanıw hám interaktiv metodlardan paydalanıwǵa boladı.

Toparlarda islesiw arqalı «Úyrenemiz, úyretemiz» usılınan paydalansaq boladı. «Úyrenemiz, úyretemiz» usılınıń ótkeriliw tártibi:

1. Oqıwshılardıń sanına qarap toparlarǵa bólinedi.
2. Hár bir toparǵa sózler jazılǵan plakat beriledi.
3. Topardaǵı oqıwshılar jazılǵan sózlerdiń sinonimlerin tabıw tapsırıladı.
4. Hár bir topar óz plakatındaǵı jiberilgen qate-kemshiliklerdi tolıqtırıp, hár topardan bir oqıwshı taxtada túsiniq berip ótıledi.

Mısalı, plakatımızǵa oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıp tómendegishe sózlerden paydalanıwımız múmkin: kúshli, sulıw, dunya, sulıw, erinshek, biyik, náreste, em, gúzetiw sıyaqlı sózlerdiń sinonimlerin jazıw arqalı oqıwshılardıń sóz baylıǵı asadı hám birge islesiwge úyrenedi. Ózleri jazıw arqalı oy juwırtıp, máni ayırıqshalıǵı, mániles sózlerdiń qollanıwına dıqqatı qaratiladı.

Sinonimlerdi oqıtıwda jeke sózler hám frazeologizmler arasındaǵı sinonimlik qatnas hám frazeologizmlerdiń óz ara sinonim bolıp keliwin de oqıwshılarǵa interaktiv metodlar járdeminde oqıtıw maqsetke muwapıq. Toparlarda islesiw arqalı «Uqsasın tabıń» usılınan paydalansaq boladı. «Uqsasın tabıń» usılınan tómendegishe paydalansaq boladı:

1. Kartotekaǵa topardaǵı oqıwshılar sanına qarap hár bir oqıwshıǵa jetetuǵın jeke sózler jazıladı.
2. Oqıwshı sol jeke sózdiń frazeologiyalıq sinonimin tawıp kartotekaǵa jazıp túsiriwi kerek hám mánisine túsiniq beriwi kerek.
3. Hár bir topardan neshe sózdiń frazeologiyalıq sinonimin tapqanlıǵı anıqlanadı.

Bul usıldı paydalanıwda tómendegishe jeke sózlerden paydalanıwımız múmkin: qorqaq, tez, jas, alıs, jaqın, juwas, sulıw, sheber, sheshen, kishkene h.t.b.

Sinonimler tek erkin sóz dizlerinen emes al frazeologizmler menen de mániles bolıp keliwin, frazeologizmlerdiń neshe sózden turıwına qaramastan, leksikalıq bir birlik sıpatında qaralıwın oqıwshılarga sabaq barısında mısallar menen hám interaktiv usıllar menen úyretiliwi maqsetke muwapıq.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. E.Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili.Leksikologiya. Nókis. “Bilim.” 1994.
 2. Sh.Allaniyazova, J.Tánirbergenov. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) Nókis. “Bilim.” 2015.
 3. Piriniyazova A., Shınnazarova S. Házirgi ádebiy til(leksikologiya) di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. Toshkent: Tafakkur qanoti, 2020.
 4. M.Qálenderov. Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqaşa sózligi. Nókis. «Qaraqalpaqstan».1990.
- Gózzal, A. (2022). Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler arasındagı sinonimiya. Международный научно-образовательный электронный журнал «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ», 26, 32-35.

ÓZBETINSHE TÁLIMDE K.ALLAMBERGENOV DÓRETIWSHILIGIN ÚYRENIW

JAKSÍMOVA.U.J.

*Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı Ózbek tili
hám shet tilleri kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń kandidátı,
docent*

Annotaciya:Maqalada jazıwshı K.Allambergenov dóretiwshe tilin joqarı oqıw orınlarında filologiya baǵdarındaǵı pánlerde ózbek tilin tálim túrinde úyreniw boyınsha kórsetpe hám usınıslar berilgen.

Bunda studentlerdiń ózbekinshe jumıs túrleri ilimiy bayanat, referat jumısların jazıwshı dóretiwshiligi tiykarda qalay tayarlaw kerekligi tuwralı sóz etiledi.

Gilt sózler: ózbekinshe tálim, ilimiy bayanat, referat, jeke kompetenciya, kómlıkpe.

Annotaciya:Maqolada yozuvchı K.Allambergenov ijodini oliy ta'lim muassasalarida filologiya yo'nalishidagi fanlarda mustaqil ta'lim shaklida o'rganish bo'yicha ko'rsatma va takliflar berilgan. Bunda talabalarning mustaqil ish turlari ilmiy ma'ruza, referat ishlarini yozuvchi ijodi asosida qanday tayyorlash kerakligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, ilmiy ma'ruza, referat, shaxsiy kompetenciya, ko'nikma.

Annotation:The article provides instructions and recommendations for self-study of the work of the writer K.Allambergenov in higher educational institutions in philological disciplines. It is also written about how students should prepare their scientific reports, essays on independent types of work based on the writer's work.

Keywords: self-study, scientific report, abstract, personal competence, skill.

Ózbekinshe tálim - oqıw procesiniń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, studenttiń arnawlı bir pánge tiyisli jeke kompetenciyların iyelew hám rawajlandırıw, erkin pikirlew, másele hám mashqalalı jaǵdaylardı analizlew hám sheshimin izlew, onı usınıw kónlikpelerin iyelew hám de auditoriyada alınǵan bilim, kónlikpe hám ilimiy tájiriybelerin bekkemlew, qosımsha maǵlıwmat hám materiallardı ózbekinshe úyreniwge qaratilǵan zárúr oqıtıw forması esaplanadı.

Student ózbekinshe táliminiń tiykarǵı maqseti professor-oqıtıwshınıń basshilıǵı hám qadaǵalawı astında studentte arnawlı oqıw jumısların ǵárezsiz túrde orınlaw ushın zárúr bolǵan bilim hám kónlikpelerdi qalıplestirip, rawajlandırıw bolıp tabıladı [2:17]. Ózbekinshe tálimin shólkemlestiriwden tiykarǵı maqset pán (modul)

boyınsha ózlestirilgen bilimlerdi bekkemlew, bayıtıw, ámeliy kónlikpe hám ilimiy tájiriybelerdi rawajlandırıw informaciyalar menen islew, óz-ózin rawajlandırıw, pán professor-o'qıtuvchilari menen verbal hám noverbal jaǵdayda islew arqalı kásiplik kompetenciyların qalıplestiriwden ibarat.

Ózbetinshe tálimdi shólkemlestiriw studentlerde óz-ózin rawajlandırıw, ǵárezsiz bilim alıw hám innovaciyalıq iskerlikti qalıplestiriwge múmkinshilik jaratıwshı kásiplik kompetenciylardı qalıplestiriwge erisiw, arnawlı bir tarawǵa tiyisli másele hám mashqalalı jaǵdaydı tereń analizlew hám de onı sheshiwdiń maqul túsetuǵın jolların izlep tabıwǵa ılayıq jetik qánigeni tárbiyalaw, studentlerdiń erkin pikirlew qábiletin qalıplestiriw, studentlerde ulıwmalıq mádeniy hám kásiplik kompetenciylar, ózbetinshe iskerlik hám kreativ pikirlew kónlikpeleriniń rawajlanıwın támiyinlew zárúr.

Studentlerdi filologiya pánlerin úyreniwlerinde filologiyalıq máselelerge arnalǵan eń jaqsı ádebiyatlar menen tanıtırıw, jetekshi ilimpazlar menen ushırıswlar shólkemlestiriw zárúrli rol oynaydı. Onnan tısqarı, ilimiy dógerek jumısın úzliksiz shólkemlestiriw, studentlerdiń dóretiwshilik kúnleri, ilimiy seminarlar, ánjumanlar, jarıslar, olimpiada hám kórgezbelerdi waqıtı-waqıtı menen ótkerip turıw sózsiz studentler belsendiligin asıradı. Olardı pándi úyreniwge umtıdıradı.

Usı qaǵıydalarǵa muwapıq qaraqalpaq ádebiyatı páninde studentlerdiń qızıǵıwshılıǵı qay dárejede ekenligin biliw ushın jazıwshı K.Allambergenov dóretiwshiligi mısasında úyrenemiz. Sabaq procesinde hár qıylı interaktiv metodlardan paydalanıp, temalardı tańlap, K.Allambergenov dóretiwshiliginiń stillik ózgeshelikleri, tematikası hám janrlıq túrlerge bóliniwi, jazıwshınıń «Dárya tartılǵan jıllar» hám «Dárbent» romanlarınıń ideyalıq mazmunı, jazıwshı dóretiwshiliginiń kórkemlik ózgeshelikleri tuwralı bir neshe sorawlar dúziledi, sol tiykarda studentlerdiń pánge degen qızıǵıwshılıǵı sınap kóriledi.

Bunda sabaqta úyrenilip atırǵan tema boyınsha studentlerdiń qızıǵıwshılıǵı, jazıwshı dóretiwshiliginiń úyreniliwi, izertleniwi keń túrdedodalanıwıkerék. StudentlerdógerekejazıwshıK.Allambergenov dóretiwshiligi boyınsha tayarlaǵan ilimiy bayanatların tıńlawshılardı usınıp, dógerek aǵzaları menen birge talqılawda belsene qatnasıwın támiyinlew zárúr. Jazıwshı K.Allambergenov dóretiwshiliginiń ilimiy dógereklerde keń túrde tereń úyreniliwini jazıwshı shıǵarmalarınıń studentler ózbetinshe tálimindegi tutqan ornı hám áhmiyetin belgilep beredi. Mısal ushın K.Allambergenov dóretiwshiliginen tómendegishe bayanatlar tayarlanıwı hám dodalanıwı usınıs etiledi:

1. Jazıwshı K.Allambergenovtıń dóretiwshiligi tuwralı jazıń.
2. Jazıwshınıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanınıń bas qaharmanlarına sıpatlama berıń.
3. Jazıwshınıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanında ekologiya máselesi.
4. Jazıwshınıń «Dárbent» romanıń ideyalıq mazmunı qanday?
5. Jazıwshı dóretiwshiliginiń áhmiyetin túsindirıń.
6. Jazıwshı shıǵarmalarında ómir shınlıǵı qalay sáwlelengen?

Usınday sorawlar beriw arqalı studentlerdiń K.Allambergenov dóretiwshiligine bolǵan qızıǵıwshılıqların anıqlap alǵannan keyin studentlerdiń erkin pikirlew qábiletin qalıplestiriw ushın olardı qızıqtıradı dep oılaǵan ideyaları boyınsha bar materiallar dizimin hám zárúr ádebiyatlardı usınıwı kerék. Sonnan keyin studentlerge K.Allambergenov dóretiwshiligi boyınsha ózbetinshe tálim sabaqların alıp baradı.

Studentler jazıwshı dóretiwshiligi boyınsha ilimiy bayanattı ózbetinshe jumıs túri retinde seminar sabaqlarına tayarlap keliwi múmkin. Ilimiy bayanattı ádebiyatlardı úyrenip, saylangan temaǵa tereń jandasıp, óz baqlawların da islete bilgen halda tayarlawı kerék.

Student jazıwshı dóretiwshiligi tuwralı ilimiy bayanattı tayarlaw procesinde student ádebiyatlar menen islew, túrli dereklerden alǵan materialların ulıwmalastırıw, óz pikirın jazba túrde ańlatıwǵa

úyrenedi. Ilimiy bayanattı jazıw qattı logikalıq izbe-izlikti, sabır-taqattı, izleniwdi talap etedi.

Jazıwshınıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanı boyınsha ózbetinshe jumıs túri referat tayarlawda studentti ilimiy bilim alıwǵa baǵdarlaydı. Referattı studentlerdiń ilimiy jumıs jazıwı, izertlew ótkeriwiniń dáslepki forması retinde kóriw múmkin.

Referat ádette, ilimiy informaciya wazıypasın óteydi. Sonlıqtan roman tuwralı referat tayarlaǵanda kóbirek itibardı roman boyınsha jazılǵan ilimiy miynetlerge qaratamız. Referat tayarlawda tikkelley «Dárya tartılǵan jıllar» romanınıń hár bir bólimi óz aldına bir ilimiy jumıs retinde úyrenilgeni maqsetke muwapıq boladı.

Sonday-aq roman tuwralı ilimiy maǵlıwmattı ádebiyatshı ilimpazlar Á.Paxratdinov hám I.Qurbanbaevlardıń “Alasatlı dáwirdiń asslı haqıyqatlıǵı” maqalasınan (“Erkin Qaraqalpaqstan” gazetası, 1993, 6-fevral) paydalangan halda jazsaq, roman haqqında biraz túsiniške iye bolamız.

Sabaq procesinde pán oqıtıwshısınıń birinshi wazıypası studentler arasında pánge ajratılǵan ádebiyatlar menen tanısıw ushın hár qıylı mazmunda erkin sáwbetler yamasa debatlar shólkemlestirip turıwı zárúr. Oqıw orınlarında hár bir pán boyınsha ózbetinshe tálim sabaqların ótiwdegi baslı másele - pán oqıtıwshısı studentler menen individual islesiw jolların qalıplestiriwi kerek [5:9].

Ózbetinshe tálim túri sıpatında jazıwshı K.Allambergenov dóretiwshiligi boyınsha auditoriyadan tısqarı oqıw konferenciya shólkemlestirse de boladı. Oqıw konferenciya ótkeriw ushın ózbetinshe tálim ushın ajratılǵan temalardıń qálegen birewin tańlap alıwı kerek. Egerde oqıw konferenciya ótkeriletuǵın bolsa, studentler konferenciyanı hár qıylı mazmunda, hár qıylı formalarda ótkeriwge boladı. Bunıń ushın aldın ala oqıw konferenciya negizlenip joba islenip shıǵıladı hám waqıt belgilenedi. Konferenciya waqtı eki saattan aspaı kerek. Ótkeriletuǵın tema boyınsha konferenciya materialları tolıq, hár tárepleme mashqalalı, barlıq materiallar óz

ishine qamtilgan tarzide boladi. Konferenciyanı pán oqıtıwshısınıń ózi kiris sóz benen ashadı hám sońında juwmaqlawshı sóz benen tamamlaydı. Konferenciyaǵa óz bayanatları menen qatnasıp, iskerlik kórsetken studentlerge ózbetinshe tálimge ajratılǵan bahalaw kriteriyaları tiykarında ball qoyıladı. Bahalaw studenttiń ózbetinshe tálimge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı [4:399].

Juwmaqlap aytqanda, studentler ózbetinshe tálimde referat, kurs jumısı, ilimiy bayanat, bir tárepten, ilimiy islerdiń juwmaǵı retinde, óz ústinde islewi, izertlewlerine juwmaq jasasa, ekinshi tárepten, olardı jáne de jańa jumıslarǵa xoshametlendiredi, dúnyaǵa kóz qarasınıń rawajlanıwı, óz iskerligin anıq maqsetke baǵdarlawǵa, jáne de tereńirek bilim alıw, óz ústinde islewge, erkin pikirlew, ilimiy izertlewge, pikirin logikalıq izbe-izlikte awızsha hám jazba túrde bayanlawǵa úyretedi.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. Дәрья тартылған жыллар. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.
2. Болтабаев С.А. Таълим жараёнида мустақил ўқув фаолиятини ташкил этиш механизмлари. Замонавий таълим. 2019, 7(80) -Б.17-22
3. “Таълим тўғрисида”ги Қонун. ЎРҚ-637-сон. 2020-йил 23-сентябрь. <https://lex.uz/>
4. Жаксымова.У.Ж. Мустақил таълимни ташкиллаштириш ва интерфаол методлардан фойдаланишнинг аҳамияти. «Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини ахборот-коммуникация технологиялари асосида ривожлантириш истиқболлари» илмий-амалий конференция материаллари, Карши-2016 27-28 март. Б.399-400.
5. Seytkamalov X, Jaksimova U. Ózbetinshe jumıs túrleri hám olardı tayarlaw usılları.. -Nókis: 2022 jıl, 32 bet

TURIZM TARAWÍN RAWAJLANDÍRÍWDA MUQQADES ZÍYARAT ORÍNLARÍNÍN ÁHMIYETI

ISMETOV RAXMAN ALLAMBERGENOVICH

*Nókis innovaciyalıq institutı «Tariyx hám jámiyetlik pánler»
kafedrası assistent-oqıtıwshısı*

Annotaciya: Turizm tarawında alıp barılıp atırğan jumislarnı tıykarında zıyarat orınlarğa bolğan itibardıń qánsheli joqarı ekenligi, bul orınlarğa kóplep sırtqı hám ishki turistlerdiń kelip atırğanlıǵın ayırıqsha atap ótiw orınlı. Zıyarat turistlik tarawınıń rawajlanıwı házirgi waqıtqa kelip joqarı bolıp esaplanadı.

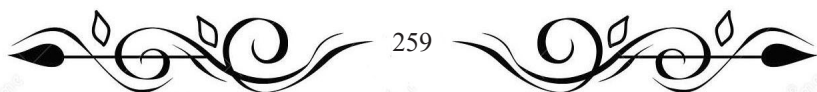
Gılt sózler: turizm, zıyaratshılar, muqqades orın, Hákim ata, Sultan Wais baba.

Házirgi kúnde mámleketimizde turızım tarawın jánede rawajlandırıw boyınsha keń kólemli jumıslar alıp barılmaqta. Bul tarawdı rawajlandırıwda muqqades zıyarat orınlarınıń áhmiyeti joqarı bolıp sanaladı. Sebebi, sırtqı hám ishki turistlerdiń basım kópshiligi zıyarat orınlarına qızıǵıwshılıq joqarı esaplanadı.

Bul tarawdı rawajlandırıw boyınsha mámleketimiz prezidenti tárepinen birqansha qarar hám baǵdarlamalar qabıl etildi. Máselen, 2017-jıl 16-avgust ayındaǵı PQ-3217-san “2018-2019 jıllarında turızım tarawın rawajlandırıw boyınsha birinshi is-ilajlar haqqında”ǵı [1], 2018-jıl 7-fevral PQ-3514-sanlı “Íshki turizmdı jedel rawajlanıwın támiynlew is-ilajlar haqqında”ǵı rı qararı [2], 2022-jıl 29-iyul PQ–339-sanlı “ Túrkiy xalıqlar menen turizm tarawındaǵı sheriklikli jedel rawajlandırıw is-ilajları”ǵı qararı [3] h.t.b qarar hám is-ilajlardı atap ótiw orınlı.

Usı orında, Qaraqalpaqstan aymaǵında jaylasqan zıyarat orınlarına da, sońǵı jılları sırtqı hám ishki turistlerdiń kóplep kelip atırğanlıǵı turizm tarawındaǵı joqarı jetiskenlilerden bolıp sanaladı

Ásirese, Qońırat rayonında jaylasqan Dawıt ata, Moynaq rayonında jaylasqan Hákim ata, Kegeyli rayonda Shıbılıy ata, Qaraózek rayonında

Qabaqli ata, Murat shayx baba, Beruniy rayonında Sultan Wais baba, Shabbaz baba, Elliqqala rayonında jaylasqan Keshirmes baba, Narinjan baba h.t.b. kóplep muqqades zıyarat orınlargá turistlerdiń kóplep kelip atırǵanlıǵın atap ótiw orınlı.

Bul orınlargá barıwshı zıyaratshı hám turistler ushın qollay imkaniyatlar jaratılmaqta.

Juwmaqlap aytqanda, muqqades zıyarat orınları boyınsha elede izertlew jumısların alıp barıw, bul orınlar boyınsha kórsetiwler tayarlaw, ilmiy kitaplar hám maqalalar jarıyalaw áhmiyetli wazıypalarımızdan biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2021 йил 9-феврал. ПФ-6165-сон. www.lex.uz.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туркий давлатлар билан туризм соҳасидаги ҳамкорликни жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2022 йил 29 июл. ПҚ-339-сон. www.xs.uz.

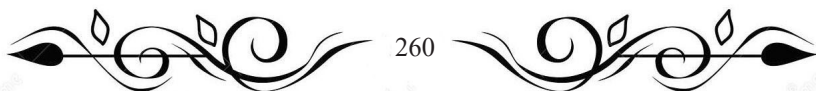
ЖАСТАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ОЛҚЫЛЫҚТАР: КӨРІНІСТЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

АБДУОВА Б.С. ф.ғ.к.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
Bayan1968@mail.ru*

Аңдатпа

Қазақ тілінің бар байлығын, асылын жойып алмай, дамыта отырып келер ұрпаққа жеткізу – әрбір саналы азаматтың ардақты борышы болуы тиіс. Егемендік алғаннан бері отыз жылдан артық

уақыт өтсе де қазақ тіліне қатысты көңілді көншітпейтін жағдайлар болып тұратыны жасырын емес. Мектеп қабырғасынан бастап жоғары оқу орнына дейін мемлекеттік тілді орыс аудиториясына жүргізіп келе жатқанмен, оны базалық деңгейде де білмейтін жастардың көптігі жанды ауыртады. Бұл олқылыққа қоса қазақ тілді жастардың да арасында әдеби нормадан ауытқу, сөзді бұзып сөйлеу, тіл мәдениетін сақтамау, өзге тілдің ықпалына бой алдыру секілді келеңсіз жайттар көбейіп келеді. Оған әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарында жиі байқалатын қате аудармалар, орашалақ сөйлемдер, мән-мағынасыз жаңа сөздер әсер етуде. Тіл мәдениетін сақтау, әдеби тіл нормасын бұзбау, көрікті ойды көркем жеткізе білу әрқашан өзекті боп қала бермек. Осындай маңызды мәселені оқу орындарында білім алушылардың өздеріне не жоба, не топтық жұмыс, не презентация ретінде қорғауға, талдап-талқылауға ұсыну қазақ тілін сауатты меңгеруге жол ашады.

Түйін сөздер: өздік жұмыс, қазақ тілі, тіл мәдениеті, әдеби норма, жастардың тіл мәселесі, тіл сауаттылығы.

Аннотация

Сохранение и развитие всех богатств и ценностей казахского языка для передачи будущим поколениям должно быть священным долгом каждого сознательного гражданина. Не секрет, что даже по прошествии более тридцати лет со дня обретения независимости казахский язык находится в неутешительном положении. Хотя в школах и высших учебных заведениях государственный язык преподаётся в русскоязычных аудиториях, большое количество молодежи даже на базовом уровне не владеет им, что вызывает сожаление. К тому же, среди казахоязычной молодежи наблюдаются случаи отклонений от литературных норм, неправильное использование слов, несоблюдение языковой культуры и влияние других языков. Часто встречающиеся ошибки в переводах, неуклюжие фразы и

бессмысленные новые слова в социальных сетях, а также средства массовой информации, которые только усугубляют ситуацию. Сохранение языковой культуры, соблюдение литературных норм и умение выразительно передавать мысли всегда будут актуальными. Поэтому представление таких важных вопросов на уроках, в рамках проектов, групповых работ или презентаций открывает путь к более грамотному освоению казахского языка.

Ключевые слова: самостоятельная работа, казахский язык, языковая культура, литературная норма, культура речи молодежи, языковая грамотность.

Abstract

The preservation and development of all the riches and values of the Kazakh language for passing them on to future generations should be a sacred duty of every conscientious citizen. It is no secret that, even after more than thirty years of independence, the Kazakh language remains in an unsatisfactory state. Although the state language is taught in schools and higher education institutions, a large number of young people still lack even basic proficiency, which is regrettable. Moreover, among Kazakh-speaking youth, there are instances of deviations from literary norms, incorrect usage of words, disregard for linguistic culture, and the influence of other languages. Frequently occurring translation errors, clumsy phrases, and meaningless new words in social networks, as well as mass media that only exacerbate the situation, are also problematic. The preservation of linguistic culture, adherence to literary norms, and the ability to express thoughts clearly will always be relevant. Therefore, addressing such important issues in lessons, through projects, group work, or presentations paves the way for more competent mastery of the Kazakh language.

Keywords: self-work, kazakh language, linguistic culture, literary norm, language issues among youth, language literacy

Кіріспе. Тіл – қарым-қатынас құралы. Ол адамның өй-өрісін, ақыл-парасатын, ішкі болмысын, рухани байлығын айна секілді анық көрсетеді. Тіл мәдениетінің өзектілігі жойылған емес. Қандай халық болса да өз туған тілінің тазалығы мен дамуы үшін күресін тоқтатпайды. Даналық ойлары мен тиянақты тұжырымдарын тіл арқылы жеткізген, тіл арқылы сақтаған. «Өнер алды – қызыл тіл» деп қазақ халқы сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Мектепте болсын, жоғары оқу орында болсын, тілді оқытуда сауатты сөйлеу мен жазу – басты мақсат болуы шарт. Білім алушылар сауатты құрылған мәтіндегі сөздермен танысып, әдеби норма талаптарын меңгеруге тырысканы жөн. Ойдың сөз арқылы сыртқа шығуын А. Байтұрсынұлы «сөз шығару» деген. «Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілден кейін тәртіп пен қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару сөз шығару болады» [1, 17] деп жазған ұлы ғалым ол жай ғана сөз шығару емес, «тәртібін, қырын, қисынын, кестесін келтіріп» деп дәл атап, сөз мәдениетінің тірегі болатын тіл ережелері мен заңдылықтарын көрсетеді. Сол секілді ағартушы ғалым Қ. Жұбанов та:

«Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [2,93] деп тілдік қолданыстағы сөздердің табиғатын ашып, саралау, төл сөздерді шұбарламау, тартымды сөйлеуге дағдылану мәдениеттілік белгісі болары анық.

Адамның сөз байлығы оның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді әсерлі жеткізу тілдің мәдениетті қолданылуына жол ашады. Қазіргі әлеуметтік желілер мен БАҚ әсері қазақ тілінің дамуына оң ықпал етуімен қоса, кей жағдайларда сауатсыздық танытып жататыны да бар. Оған қоса мектеп қабырғасында орыс тілді оқушыларға мемлекеттік тілді

меңгермесе де жоғары баға қою әрекеті басылмай отыр. Ал енді сондай түлектер жоғары оқу орнына түскеннен кейін қазақ тілін бір жыл тағы да оқып, емтихан тапсыруына тура келеді. Бірақ орыс тілді топтарда жүргізілетін қазақ тілі курсының сағат саны тым аз және оның өзі тек бірінші курста ғана өтіледі. Бірінші курс студенттерінің біразында жоғары оқу орындары талап ететін тілдік құзыреттілігі тым төмен деңгейде болады. Оның себебін өздері «үйде бәріміз орысша сөйлейміз, мектепте тек грамматика оқыдық, тест үлгілеріне дайындалдық, сыныпта қазақша сөйлемейтін едік, т.б.» секілді жауаптармен түсіндіреді. Ал еліміздегі оқу орындары олардың мектеп қабырғасында он жыл оқыған қазақ тілін ескеріп, орташа және одан жоғары деңгейде тілдік білім алып келген деп қабылдайды. Алғашқы сабақтарда-ақ студенттердің мемлекеттік тілімізді қаншалықты меңгергендігі айқындалып қалады. Олардан көбіне еркін сөйлеу, жылдам сұрақтар қойып, әдеби тіл нормасына тән сауатты жауап беру талап етіледі. Қазақ тілінде сөйлеу өз алдына, берілген тапсырмалар мен талаптар үдесінен шыға білу мүлде басқа өлшем екендігін түсіне бермейді. Негізінен білім алушылар үйреніп жатқан тілді меңгеру барысында дұрыс, сауатты қолдануды, жазба жұмыстарын жетілдіруді үйренеді. Сөйлеу мәдениетімен қоса, аудиториядағы және өздік жұмыстардағы нақты проблемалық ізденушілік, ғылыми, шығармашылық тапсырмаларды орындайды.

Дегенмен ағылшын, басқа да шет тілдерді меңгеруде жақсы көрсеткішке ие жастардың қазақ тілінде сөйлесуді намыс көргендіктен бе, әлде керек етпейтіндіктері ме, өзара орысша қарым-қатынас жасайтыны көңілге кірбің түсіреді. Ағылшын тілін меңгеру, Батысқа еліктеу, Қазақстанда тұрса да, орыс тілінде сөйлеу – болашақта жастардың ана тілімізде еркін сөйлеуіне кедергі жасап қана қоймай, ұмыт болуына да жол ашатыныны анық. Қазақ тілі – қарым-қатынас құралы ретінде

аясын тарылта берсе, арты жақсылыққа апармайды. Демек осындай өткір мәселені білім алушы жастардың өзіне ұсына отырып, шешу жолдарын бірге табуға тырысу қажет.

Зерттеу нысаны. Тіл – тірі құбылыс, әрқашан айналымда, қолданыста жүреді. Тіл мәдениеті ұғымына тоқталар болсақ, ол – тілдік норманы сақтап сөйлеу, дұрыс жазу, дұрыс қолдана білу. Тіл мәдениетінің бастауы – сөйлей білу. Ғалым М. Балақаев: «Тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» дейді [3, 17] Ал Н.Уәлиев өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық» деп анықтама береді [4,13]. Тілші-ғалым Р. Сыздық: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру» [5, 24] деп жазады.

Талқылаумен нәтижелер. Сөзді дұрыс қолдану мәдениетінде тіл тазалығы басты назарда болғаны жөн. Ұлы Абай «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал» деп тегін айтпаған. Осындай өзекті мәселені біз өз сабағымызда студенттерге өздік жұмыс ретінде ұсындық. Жастардың көзқарасы қандай, өздеріндегі кемшіліктерге айтар уәжі не болмақ, шешу жолдары қалай болады, осы тапсырмалар негізінде топтық жұмыс берілді. Енді сол тапсырманы орындаған кейбір студенттердің жұмыстарынан үзінді келтірейік.

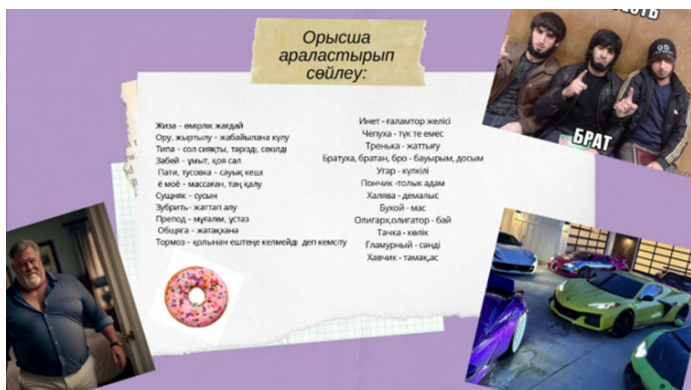

Бұл слайдта студенттердің сөйлеу мәдениетіне ерекше назар аударғаны байқалады. Олар әдеби нормаға сәйкес сөйлей білу мен дене әрекеттерінің де үйлесімді болғаны жөн деп санайды.

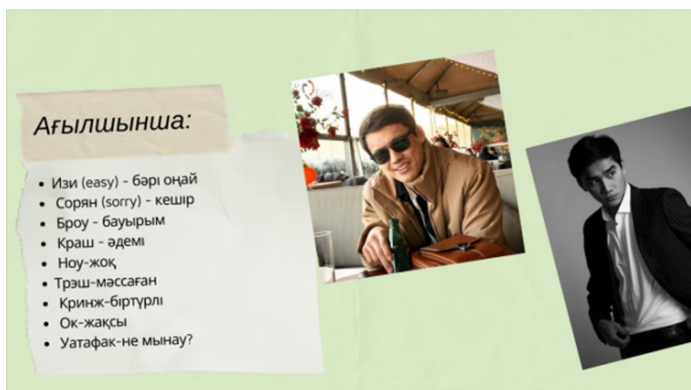
Жастардың өзара сөйлесу әрекетінде өте жағымсыз, қазақ тіліне тұрпайы әсер ететін жаргон, сленг сөздер көп. Бұндай сөздерді кейде ересек адамдардан да естіп жатамыз. Студенттер өздерінің күнделікті тілдік қолданыста жүрген сөздері мен сөз тіркестерінің дұрыс баламасы қандай екендігін мына слайдта жасыл түспен көрсеткен.

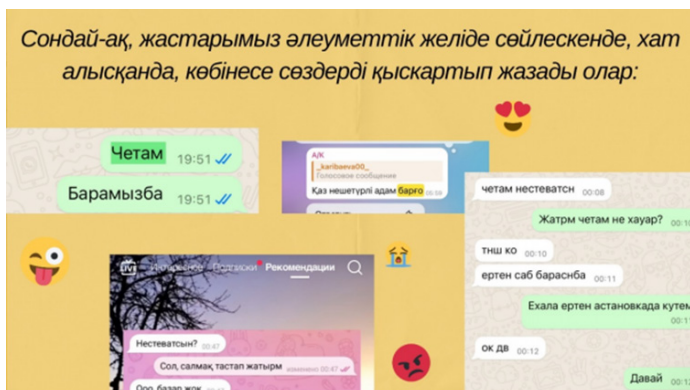
Енді орыс тілінен енген сөздерді жастардың қалай қолданып, қазақ тілін шұбарлап жүргеніне назар аударайық.

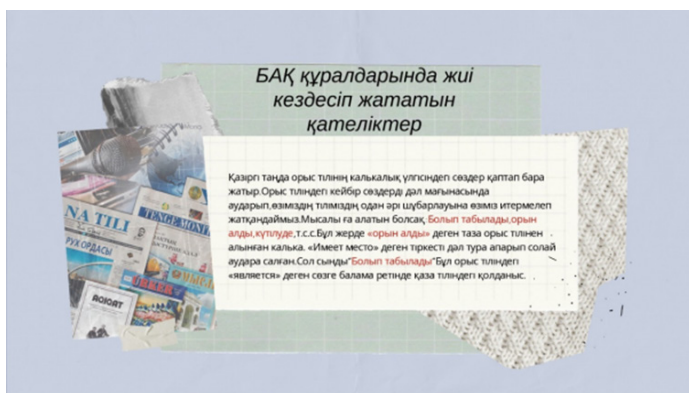
Бұлар ғана емес, әлемдік тілдердің қатарына кіретін ағылшын тілінің әсері қазақ жастарын айналып өтпеген екен. Орыс тілінен енген сөздердің қатарында шет тілдерінен кірген сөздер күн өткен сайын көбейіп келеді. Оны студенттер келесі слайдта көрсетеді.

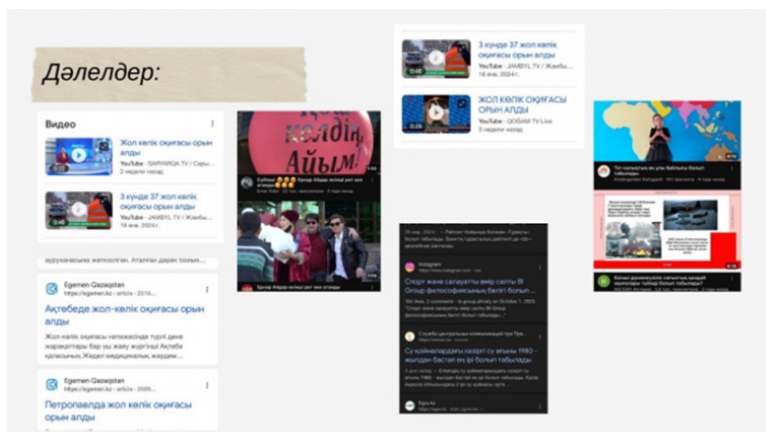

Келесі слайдта әлеуметтік желілерде өзара тілдесу, хат жазу, хабарлама жіберу барысындағы олардың тіл мәдениетінің қаншалықты ақсап жатқандығы көрсетілген. Бұндай әрекеттер ақырындап олардың қол және көз дағдыларына әсер етіп, кейіннен сауатты жазу дағдысын мүлдем жояды.

Бұлардан бөлек «барго, айттымго», «койшиш», неістепатсын», «варажатрм» «раха (рахмет)» «дсм (досым)» секілді көптеген орынсыз сөздер қатары мол. Осы олқылықтарға қосымша БАҚ кейде қазақ тілінің әдеби нормасын өрескел бұзып, одан сайын қазақ тілінің қадірін түсіруде. Бұрын-соңды тілімізде болмаған «болып табылады», «күтілуде», дегендерге қосылып «жол көлік оқиғасы орын алды», «автобустың қатысуымен болған жол апаты», «президентпен қол қойылған», «екінші рет әке атанды», тағы басқа сорақы сөздер мен сөз тіркестері көбейіп барады. Оны студенттеріміз мынадай деректерді келтіру арқылы дәлелдейді.

Қазіргі жастардың сөйлеу мәдениеті олардың тұтас тілдік бейнесін өзгертіп бара жатыр. Жалпы қолданыстағы сөздерге орысша қосымша жалғау, қазақ тілінде баламасы болса да, кірме сөздерді шектен тыс көп пайдалану, бұрыннан қалыптасқан сөйлемнің орын тәртібін бұзу секілді жайттар белең алуда. «Жастар бұндай сөздерге өте оңай бейімделеді, әрі оларды кез келген жағдайда тіл мәдениетіне нұқсан келтіре отырып, қолдана береді» [6]. Осы секілді әрекеттер адамдардың санасын осындай улап барады. Бүгінгі жастар сленгтер мен жаргондарды өзгелерге әсер қалдыру, не елден ерекше болу, немесе өзгелер түсінбеу үшін, кейде белгілі бір әлеуметтік топқа жататынын көрсету үшін жиі қолданады. Ал кейде әзіл ретінде де айта береді, солай жазады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында тікелей аударма арқылы немесе өзге тілге еліктеу арқылы пайда боп жатқан жаңа сөздер көбейіп келеді.

Әдеби тілдің нормасы туралы С.Исаев: «Әдеби тіл – белгілі бір халықтың сұрыпталған, нормаға түскен, баршаға ортақ тілі, сол халықтың қоғамдық мәдени өмірінің құралы мен рухани, әдеби байлығын жеткізудің көрсеткіші» [7, 11] деп жазады.

Ғалым Н.Уәлиев «Сөз мәдениеті» деп аталатын еңбегінде тіл мәдениетін лексика тұрғысынан қарастырады.

Қорытынды. Жастардың тіл мәдениетін сақтамауына бірнеше себеп бар деп ойлаймыз. Олардың негізгілеріне көркем әдебиет оқымау, өзге тілдерге еліктеу, танымал блогер, әртістердің тілдік қолданыстарын қайталау, қате екендіктеріне назар аудармау, жаргон, селенг сөздерді өздерінше «сәнді» деп бағалау, әлеуметтік желілер мен БАҚ жариялайтын қате аудармалар мен қойыртпақ сөздерді тез сіңіріп алу секілді дағдылар жатады. Жастардың сөйлеу мәдениетін дамытуға, ана тілін шұбарламауға көңіл бөлу керек. Теледидардағы бағдарламалар мен әлеуметтік желідегі акпараттардың сапасын, сөздік қорын, тіліміздегі сөздердің дұрыс қолданылғанын саралау, жастардың әдеби кітаптарды оқуға қызығушылықтарын арттыру қажет. Тіл тазалығын сақтау, мәдениетті сөйлеу ұлттық болмысымызды мықты ететін негізгі құрал екендігін естен шығармайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2.Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы: МТДИ, 2010.-608 б.
- 3.Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы,1984.-183 б.
- 4.Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы,1984
- 5.Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Астана, 2001. – 230 б.
6. Асылжанова А. Б. Қазіргі жастардың сөйлеу мәдениеті. // Молодой ученый. 2020. № 49 (339).С. 587-590. <https://moluch.ru/archive/339/75972/>
7. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1996.

II BÓLIM. ESLEW

БАС БАЛАСЫ БОЛСАМДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ...

БЕКБЕРГЕНОВА МАРИЯ ДОСБЕРГЕНОВНА

*Ажинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты
кафедрасы доценти, филология илимлеринің кандидаты*

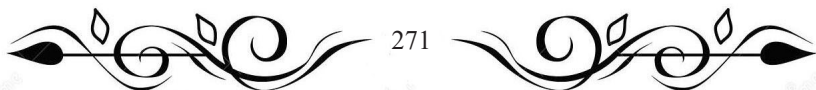
Кеңесбай Алламбергенов көп қырлы талант ийесі еді. Ол жазыушы, илимпаз, фольклортаныушы, әдебиеттаныушы, алым, драматург, дилмаш хәм шайыршылығы да бар. Қарақалпақ халқының хадал перзенти өз Ұатанын, елин сүйетуғын патриот инсан еді. Қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятының жан күйері еді.

Бир күнлері “Алпамыс” дәстанының Есемурат жырау Нурабуллаевтың варианты хақында гүрриңлескен ўақтында мен мына қатарларды Кеңесбайға оқып бердим.

“Шу жаниўар, шу деймен,
Ушқан қусты қуў деймен,
Тайшыханның қолында,
Турыпты алтын туў деймен.”

Алтын туў- мақсетине жетиў, елдің бирлиги, Ұатанды душпаннан азат етиў, ғәрезсизликтің арманы,- деп айтып едим. Бул сөз Кеңесбайға жүда унады. Қарақалпақ халқының руўхый ғәзийнеси болған фольклоры хәм әдебиятын қәстерлеў, қорғаў, бийбаха байлығы болған көркем дәретпелерди жоқары туў етип көтерип жүриў ушын Кеңесбай Алламбергенов көп хызмет етти.

Қарақалпақ халық дәстаны “Едиге” XX әсирдің 80-жыллардың ақырына шекем сөз етилмеген. Кеңесбай Алламбергенов “Әмудәрья” журналының бас редакторы болып ислеген дәўирлеринде журнал бетлеринде “Едиге” дәстанының Ерполат

жыраўвариантынусыжурналдың 1990-жылы №1-2-3-санларында бастырып жәриялайды.

1997-жылы К.Алламбергенов “Қарақалпақ халық дәстаны “Едиге””(Жанрлық белгилери. Типология, миллий версиялары. Поэтика)” деген темада докторлық диссертация жумысын жақлайды.

К.Алламбергеновтың басламасы менен бурын қадаған етилген “Едиге” дәстаны қарақалпақ халқына тикленип бериледи хәм илимий изертлеў айланысына объект болды. Кейинги жылларда “Едиге” дәстанына бағышланған Қарақалпақстанда хәм оннан соң Қазақстан хәм басқа да шет еллерде болып өткен халықаралық илимий-теориялық конференцияларда профессор К.Алламбергенов баянатлары менен қатнасып, “Едиге” дәстанының қарақалпақ миллий версиясын дүнья халықларына танытқан еди.

К.Алламбергенов жақсы илимий басшы болды. Өзиниң шәкиртлерине туўған әкесинен артық ғамхор болды. 2015-жылы Н.Дәўқараевтың туўылғанына 100 жыл толыўына бағышланып НМПИ де конференция өткерилетуғын болды. Усыған байланыслы илимий топлам таярланды. Топламға берилген мақалалардың ишинде Кеңесбайдың еки шәкиртиниң мақаласы бар еди. Кеңесбай сол мақалалардың ишиндеги қәтелерин өзи дүзетип, редакторлап берди. Сол шәкиртлери бул ҳаққында билмейди де. Хәр бир илимий басшы болған аспиранты, докторантларына алдына түсип, изине ертип, қанатлыға қактырмай, тумсықлыға шоқтырмай илимий дәрежели үш илим кандидатларын, үш илим докторын (DSc), жети филология илимлери бойынша философия докторларын жақлатып шығарды. К.Алламбергеновтың фольклортаныўшы, әдебиятшылар мектебин жаратты.

Кеңесбай Аллаамбергенов өз шаңарағында узақты ойлаған мийримли әке хәм ата болды. Улы Ерполат хәм қызлары Гүлсәнем

менен Шахсәнемди илим жолына бағдарлады. Ул-қызлары диссертация жұмыстарын жақлады, әкесинің үмітин ақлады, Алламбергеновлар шаңарағы илимпазлар династиясы болды.

Кеңесбайдың драматург сыпатында “Әмир Темур хәм Ер Едиге (Уллы атланыс)” тарийхый музыкалы драма хәм “Қырық қыз” драмасын жазып, сахнада көрсетип журтшылыққа танылды. “Қырық қыз” драмасындағы қосық қатарларын өзи жазып, кафедра ағзаларына оқып бергенде Кеңесбайда шайырлық таланты бар екенлиги көринди хәм бизлерди таң қалдырды. Кеңесбайдың өзи жазған бир қосығының қатарын усы еслеўге атама етип алдым.

Кеңесбай Алламбергенов қарақалпақ халқының бас перзентлериниң бири болып, Ыатаны хәм халқы ушын, фольклор хәм әдебият, илим хәм билимлендирий саласында болған көп мәселелерге жан күйдирип қатнасты хәм хызмет етти. Оның арманлары, мақсетлери көп еди.

ЯХШИДАН БОҒ ҚОЛУР

ГУЛАНДОМ ҚУРАМБОЕВА

*филология фанлари доктори, Тошкент Педиатрия тиббиёт
институту доценти*

Қорақалпоқ адабиётда хам ижоди, хам илми билан танилган олимлардан бири филология фанлари доктори, профессор, Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мукофоти совриндори Кенгесбай Алламбергенов адабиёт майдонига ўзининг хикоялари билан кириб келган. Кейинчалик повесть жанрига ўтган ва бир қанча қиссалари билан қорақалпоқ романчилигига ўзининг муносиб хиссасини қўшган. Мен ёзувчи асарлари билан ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари бошларида танишганман.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтида ўқиб юрган йилларим бизга ўзга тилли гуруҳларда давлат тили сифатида қорақалпоқ тили фани ўқитиларди. Домламиз Азиза Аймурзаева (жойлари жаннатда бўлсин) ҳар бир талабага қорақалпоқ тилида битта бадиий асар танлашни ва ҳар бир дарсга шу асарнинг бир бетини дафтаримизга кўчириб келишни топширган. Шундай қилиб: - “Сиз ўқув йили охиригача қорақалпоқ тилида ҳам битта асарни мутолаа қилган бўласиз” - деган эди. Ўшанда отам, профессор Каримбой Қурамбоев (жойлари жаннатда бўлсин) уйимиздаги шахсий кутубхонасидан менга Кенгесбой Алламбергеновнинг “Умр лаҳзалари” асарини бергани кечагидек ёдимда. Мен ҳар куни мана шу романдан бир бет дафтаримга кўчираддим. Бу усул менда қорақалпоқ тилида беҳато ёзиш кўникмасини пайдо қилган. Ҳозиргача домламиз А.Аймурзаевадан миннатдор бўлиб юраман. Чунки кейинги илмий фаолиятимда, ўзбек-қорақалпоқ адабий алоқаларини тадқиқ қилишимда менга талабалик пайтимда ўрганган қорақалпоқ тили ҳақидаги билимим асқотган. К.Алламбергеновнинг “Умр лаҳзалари” китобини қайта кўчиришим, биринчидан, менга қорақалпоқ тили грамматикасини ўзлаштиришимга ёрдам берган бўлса, иккинчи томондан асарни ўқиб мен инсон ҳаётида кузатилиши мумкин бўлган паст-баланд йўллар, тўқнашувлар, қийинчиликлар олдида эсанкирамасликни ўргандим. Ва менда ёзувчининг бошқа асарлари билан ҳам танишиш иштиёқи пайдо бўлди.

Қўш танлант соҳиби К.Алламбергенов ҳар икки соҳани - бадиий ижодни ҳам, илмни ҳам баравар олиб борган қалам соҳиби. Бундай бахт, менимча, ҳаммага ҳам насиб этавермаса керак. Адабиёт майдонига ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида кириб келган ёзувчи дастлаб ҳикоя жанрида ўз қаламини синаб кўрган. Болаларга бағишланган “Соз чалган бола”, “Дастлабки беш”, “Тонг болалари”, “Қуш ҳақида эртак”, “Соғинч”

ҳикоялари унинг дастлабки машқлари бўлишига қарамасдан, ўз мухлисларига эга бўлди. Кейинчалик унинг бадиий савияси пишиқ “Ер монологи”, “Оқшомдаги суҳбат”, “Қўхна оҳанг”, “Оқ баскур”, “Мавсумсиз никоҳ” ҳикоялари эълон қилинган. Энди ёзувчи насрнинг каттароқ жанрларига ҳам кўл уради. Унинг “Қийин доvon”, “Қушлар қайтган кун” деган повестлари қорақалпоқ адабиётшунослигида муносиб баҳоланди.

Кенгесбой Алламбергеновни ёзувчи сифатида китобхонларга кўпроқ танитган унинг романлари бўлди. У ўтган асрнинг 70-80 йилларида роман жанрида баракали ижод қилди. Унинг “Дарбент”, “Умр лаҳзалари”, “Дарё тортилган йиллар” деган асарлари қорақалпоқ романчилигининг гўзал намуналари сифатида адабиётшунослик ва адабий танқидчилик томонидан эътироф этилди.

Ёзувчи ўтган асрнинг саксонинчи йиллари биринчи ярмида “Чорраҳа” романини ёзган. Унда мустабид тузумнинг нобоп сиёсати, мафкураси ва баъзи билим юртларидаги камчиликлар, таълимдаги муаммолар, маънавий муҳитнинг бузилганлигини ҳаққоний ёрита олган. Асарнинг бош қаҳрамони Турғангул - фидойи, адолат учун курашувчи кишиларнинг умумлашма образидир. У жамиятни мана шундай иллатлардан тозалашда тайёр, иродали аёл тисмсолида намоён бўлган.

К.Алламбергенов “Чорраҳа” романининг мантикий давоми сифатида “Умр лаҳзалари” асарини яратган. Ҳар икки асарнинг тасвир объекти, муаллиф мурожаат қилган ҳаёт материали гарчи, бир-биридан тубдан фарқ қилса-да, ҳақиқат қарор топиши учун олиб борилган кураш, шўролар тузумига муносабат бу икки асарни бир-бирига мантиқан боғлагандек. Асарнинг бош қаҳрамони Султон эндигина илм йўлига кириб келган. У собиқ тузумнинг мунофиқлигига қарши аёвсиз курашади. Ёзувчи шу образ орқали жамиятга танқидий муносабатини баён эта олган.

Ёзувчини романнавис сифатида китобхонларга танитган яна бир асари - унинг “Дарё тортилган йиллар”идир. Муаллиф

айнан мана шу асари учун Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат мукофотиға сазовор бўлди. Бу нафақат К.Алламбергенов ижодига, балки қорақалпоқ насрига ҳам берилган баҳо бўлди, десак янглишмаймиз. Романда муҳим муаммо - Орол денгизи сатҳининг тортилиши туфайли пайдо бўлган экологик оғир вазият, аҳоли саломатлигининг ёмонлашуви, ижтимоий ҳаётдаги маънавий-ахлоқий инкирозлар ва бошқа ҳолатлар ўтмишнинг аччиқ қисмати сифатида бадий гавдалантирилган. Романда Назар ота ва унинг невараси Жалғас тимсолида табиатни асраб қолиш, боғ барпо этиш, шу орқали халқ фаровонлигини таъминлашни муқаддас бурчи деб билган инсонлар ҳатти ҳаракатлари ишонарли ёритилган. Романнинг таъсирчанлигини ошириш учун ёзувчи образларнинг характерини турли-туман конфликтларда очиб берган.

Шунингдек, К.Алламбергенов қорақалпоқ фольклоридаги “айтишув” жанри ва унинг ўзига хослигини ҳам тадқиқ қилган. Халқ оғзаки ижоди бўйича махсус монография эълон қилган. “Қорақалпоқ халқ достони «Едиге» номли йирик монографияси уни едегешунос олим сифатида дунёга танитди. Умуман фольклоршунослик Кенгесбай Алламбергеновнинг илмий фаолиятида жуда катта ўрин эгаллайдиган соҳалардан бири ва бу йўналишда у республикамызда фольклоршуносликнинг муҳим бир соҳаси едигешунос олим сифатида танилган ва тан олинган адиблар қаторида туради.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев зиёлилар, ижодкорлар билан учрашувида ҳозирги даврда адабиётимызда тарихий мавзудаги асарлар жуда кам, тарихий шахслар образини яратиш бўйича ҳамма ҳавас қиладиган асарлар умуман яратилмаяпти. Ёзувчи, шоирларимиз, олимларимиз бу масалага жиддий ёндашишлари зарур, деган гапни айтган эди. Юртбошимизнинг бу топшириғига амалий жавоб сифатида Кенгесбай Алламбергенов иккита тарихий асарини нашр

килдирди. “Амир Темур ва эр Едиге” шеърий драмаси. Бу тарихий драма. Иккинчи асари ҳам Едиге ҳақида. “Эр Едиге, Едиге достони, Олтин Ўрда ва Мовароуннахр даври тарихининг айрим масалалари” деб номланади. Бу икки асар муаллифни бадиий ижодда, айниқса, фольклоршуносликда қалами ўткир эканлигини исботлади. Тарихий ҳақиқат, ботирликни куйловчи бундай китобларнинг аҳамияти доим юқори, ўқувчиси ҳам кўп.

Бу асарлар К.Алламбергеновнинг драматургия жанрига қўл урган биринчи асари. Гарчи биринчи асар бўлишига қарамасдан, бу асар анча муваффақиятли чиққан. Асар сюжети ҳам “Едиге” достонининг сюжети асосида танланган. Драмада Амир Темур, Едиге, Тўхтамиш, Сароймулқхоним образлари мавжуд. Булар тарихий шахслар, ана шу тарихий шахслар ҳақида, улар фаолияти ҳақида тарихий драмада фикр юритилади ва диалогларда, ария-дуэтларда ўша давр ҳаётини жуда реалистик тасвирлаб берганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Айниқса, бу асарда Едиге билан Амир Темур ўрталаридаги дўстона муносабатлар, Амир Темурга бўлган Едигенинг садоқати, уларнинг эътиқодининг бирлиги, Тўхтамишнинг ҳатти-ҳаракатларига қарши биргаликда олиб борган курашлари жуда чиройли лавҳаларда тасвирлаб берилган. Асарнинг охири шу билан якунланадики, Амир Темур билан Едиге ботир Тўхтамишнинг ҳатти-ҳаракатларига қарши курашда уни мағлуб этади ва шу нуқтаи назардан қараганда бу асар Амир Темур билан Едигенинг мардлиги, ботирлигини улуғлагани билан алоҳида аҳамиятга эга.

Кенгесбай Алламбергенов олим сифатида, адабиётшунос танқидчи сифатида жуда фаол қалам тебратган. Олимнинг “Мустақиллик даври қорақалпоқ адабиёти”, “Ҳозирги адабий йўналиш”, “Миллий мафкура ва қорақалпоқ адабиёти”, “Мангу булок”, “Кенг дунёга кучоқ очган ёзувчи” каби китоблари ва бошқа туркум илмий мақолалари борки, буларнинг барчаси олимнинг илмий салоҳияти қай даражада юксак эканлигини кўрсатади.

К.Алламбергеновнинг республикамиз таълим-тарбия соҳасига қўшган хиссаси ҳам бекиёс. У узоқ йиллар Нукус давлат педагогика институти қорақалпоқ адабиёти кафедраси мудири, филология факультети декани, институтнинг ўқув ишлари проректори лавозимларида ишлаган. Ҳаётининг сўнгги дақиқаларигача институтнинг қорақалпоқ адабиёти кафедрасини бошқарди. Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтида узоқ йиллар меҳнат қилган олим олий ўқув юртлари талабалари учун “Қорақалпоқ адабиёти”, “XX аср қорақалпоқ адабиёти” (ҳаммуаллифликда) каби дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратган. Қорақалпоқ илм-фани учун муносиб кадрлар тайёрлашда ҳам олимнинг хизматлари таҳсинга лойиқ. Қатор шогирдларга устоз бўлган. Шахсан менинг филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ёзишимда илмий раҳбарим сифатида ўзининг қимматли маслаҳатларини аямаган. Афсуски, бевақт ўлим К.Алламбергеновни орамиздан эрта олиб кетди. Агар устоз ҳозир ҳаёт бўлганларида табаррук 70 ёшини қаршилаган бўларди. У кишининг жойлари жаннатдан, охиратлари обод, руҳлари шод бўлсин.

Яхшидан боғ қолади, деган гап бежизга айтилмаган. Кенгесбой Алламбергеновнинг яратган бадиий асарлари, илмий монографиялари, тайёрлаган кадрлари қорақалпоқ адабиёти, адабиётшунослиги, илм-фани ва таълим-тарбияси учун ҳали узоқ йиллар хизмат қилишига ишончим комил.

**ӘДИҰЛИ УСТАЗ, ТАЛАНТЛЫ ЖАЗЫҰШЫ,
БЕЛГИЛИ ИЛИМПАЗ
КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫ ЕСЛЕЙМИЗ.**

ЕСЕБАЕВ МАРАТ МАТЕКОВИЧ

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен
оқытыушысы, ф.и.б.ф.д.(PhD)*

*«Ағын суұды шайпалдырып,
Таұды тасты шайқалдырып,
Кеңес болып ат қалдырып,
Жигит болдың, келдің, кеттиң».*
(Атамуратов Базарбай)

Өткен күнлерди еслесең адам хәр түрли мухамға дөнип, жыл мәүсиминдей, гә күлип, гә муңайып, гә көзге ыссы жас аласаң. Әлбетте адам өмири қысқа, себеби қырыққа шекем нырыққы келмей жүресең, нырыққа келип, оң солыңыды танийман дегенше, елиў жасты қайырасаң.

Елиў жаста адам ақылығ жақтан да толысып нығайып, ой өриси кеңейип, көп нәрселер ислеген болып өткен өмириңе нәзер салып қарайтуғын жасқа келип хәм өзиңе өзиң есап берип, қандай табысларды қолға киргиздим, қандай мәртебе, аброй арттырдым, ул қызларыма қандай тәрбия бердим, олар ертен қандай кәсип ийеси болады деп ойға шүмесең. Соның менен бирге изимде мени еслетип туратуғын бир белги қалдырдымба? - деген ой кеширмелери қыялыңнан бир-бир өтери сөзсиз.

Усы жасқа келгенде нағыз өмирдің машқаласы да қосылады екен. Ағайин дос яран арттырып қарым қатнастың нағыз өрбиген пайты да усы жасқа туўра келеди. Себеби бул арада ул қызларын да бой жетип қалады. Усы шығар нағыз турмыстың жүги дегени, буның бәрин қостырың менен бирге тартып мәнзил қарай алға

қәдем қойып жүриўди даўам ете берсең. Оның шыңы жоқ, оның шыңына жетиў қыйын, оған бир адамның өмири жетпейди.

Аллалала тәғдир мәнзилинди қайжерде тоқтарын билмейсең, бирақ бендеси буны хеш ўақ билген емес. Өмир поезд яңлы зымырап жүрип баратырғанындай тәғдирдің ислери сени қайсы ферунда қалдырып кетерин билмейсең, тек алладан кешинен берсин деп жасың минген сайын шала қалған ислеринди питкерейин деп соның менен машқул болып жүресең. Сол арқалы өзиниң әўладларың еслегендей не исследим, ис ҳәрекетине қарап жәмийетшилиқ еслегендей ислер ислесең кеўлиң тоқ болып, өмирим босқа өтпеди деп өзинди өзиң жубатып ҳәр исиңе баҳа берип барасаң.

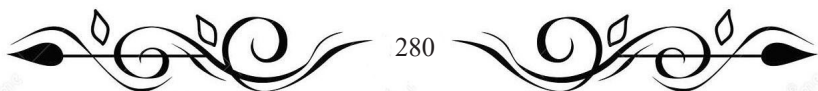
Шайыр Ибрайым ағаның бир қосығы усы биз айтқан сөзимизди еситип турғандай көринди.

«Жаслық» вокзалынан шықтық басында,
Талай мәнзил бастық, жоллар рәўан.
Сен қалдың «Айралық» станциясында,
Мен айнаны сабап кетип бараман.

– Сабыр ет, жолаўшы!-дестилер бизге,
«Өрман» станциясы барар жер сизге.
Бул поезд бирақта қайтпайды изге,
Келмес бир кеткенлер бизиң арадан...

– деп шайыр жырлағанындай, устазымыздың айралық поездына минип кетип баратырғанын хеш қайсысымыз билмедик. Ол корабилдің капитанындай өлимди мәрдана қарсы алып, хеш сынын бузбай, дәртин даңғара етпей, мисли атланысқа атлынап баратырған батырдай, аттың белине минип, артына қайырылып та қарамай кете берди. Ол елим, халқым, туўған туўысқанларым, ул қызларым, дос бирадарларым муңаймасын деп сыр бермеди.

Усындай тәғдирдің аўыр ислери Кеңесбай ағаны тәғдир мәнзилиниң соңына жеткерип устазымызды 2023-жылы 23-

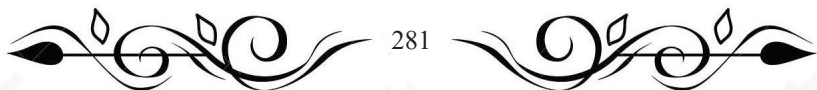
март күни арамыздан сум әжел мәңгиге алып кетти, арамызда жақында ғана жүрген адам, кеше ғана сәўбетлесип отырған адам қәпелимде тарийхқа айланды да қалды. Бул жудалық биринши нәўбетте туўған туўысқанлары, ул қызлары хәм қарақалпақ әдебияты ушын, қарақалпақ илими ушын, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық иниституты жәәмәти ушын хәм соның ишинде ийинлес болып, аға ини туўысқандай болып ислескен қарақалпақ әдебияты кафедрасы ушын аўыр жоғалтыў болды.

Усындай қыйын тәғдирдиң қайғылы ислери болып устазымызды соңғы сапарына узатып салыўға мәжбүр болдық. Бул жоғалтыў бизлер ушын жүдә аўыр күн болды. Тәғдирдиң исине шара жоқ еди...

Есиги жоқ, жеңи жоқ,
Ақ көйлекті кийди бе?
Құйрығы жоқ жалы жоқ,
Ақ боз атқа минди бе?
Есиги жоқ төри жоқ,
Кең сарайға кирдиң бе?
Қутлы болсын сарайың,
Сарайыңа барайын.
Кирейин десем есик жоқ,
Сығаларға тесик жоқ,
Жети бир қабат жер асты,
Қалыңды қайдан сарайын... –деп бозлап қала бердик.

Дана халқымыз өзлериниң шер муңын шығарыў ушын, оның соңғы мәңзилине кетип баратырғанын мойынлатып, тәғдирдиң исине қайыл болыўын, оның шарасы жоқ екенлигин усындай «жөкләў» қосықлары арқалы жүдә тәсирли етип соңғы сапарына узатып салған.

Устазымыз алланың берген өмиринен өнимли пайдаланып билди хәм мазмунлы өмир сүрди. Өзинен бир ул, еки қызды тәрбиялап оларды қутлы жайларына қондырып хәм

хэр түрли кәсип ийеси етти. Оларды өзиниң избасарлары етип тәрбиялап илимге бағдарлады, барлығына жол жоба көрсетип хәм философия илимлери докторы (PhD) дәрежесин алғанлығын көрип кетти. Олардан ақлық сүйди. Деген менен еле устазымыздың ислеитуғын ислери көп еди, көп режелери, эрманлары бар еди. Деген менен өзинен үлкен бийбаха көркем әдебий мийрас қалдырды, үлкен илимий мийнетлер жаратты, бул мийнетлер устазымыздың екинши руўхый өмири болып мәңгиге жасай береді.

Соның ушын биз Устазым Кеңесбай аға менен өткерген күнлеримизди, бирге ислескен жылларымызды, есте қалған жақсы еслеўлеримизди еслеп оның руўхын шад етпекшимиз.

1990-жылы 20-августтағы Өзбекстан Республикасы Министрлер кеңесиниң №293-санлы қарары қарақалпақстан Республикасы Министирлер Кеңесиниң 1990-жыл 14-сентябрдеги №223/9 қарары менен Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты қайтадан ашылды.

Жаңадан ашылған пединистуттың ректоры академик Ж.Базарбаев, проректорлар, профессорлар А. Матекеев, Қ.М.Қощанов, Ж. Нарымбетов, К. Алламбергеновлар, профессорлар Қ. Камалов, А. Нажимов, М. Әжибеков, Б.Шамамбетов, М. Мәмбетуллаев, М. Тилўмуратов, О.Асамадинов, Ө. Әлеўов, А. Пахратдинов, О. Доспанов, К. Қурамбаев, Ю.Ибрагимов, А. Ниязов, А. Бекбергенов сыяқлы бир қатар белгили илимпазларды жыйнап жаңа пединиституттың жәмәэтин шөлкемлестирди.

Соның ишинде қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы лаўазымына профессор К. Алламбергенов тайынланған екен. К.Алламбергенов «Амиўдәрья» журналының бас редикторлығы лаўазымын таслап иниститут жәмәэतिине келип қосылды. Кеңесбай аға да кафедраға белигили илимпазларды хәм талантлы жасларды жыйнап жаңа кафедра ағзаларын менен толықтырды.

Профессор Қ Камалов, профессор А. Пахратдинов, профессор С.Бахадырова, ф.и.к. М. Бекбергенова, Ш. Аяпов, С. Қазақбаев, Қ. Мәмбетовларды жыйнап кафедраның жәмәетин дүзди.

Усы жыллары жаңадан дүзилген педагогикалық институт ушын өз журналы болыў керек еди. Усы басламаны К.Алламбергенов алып шығып Ректор, Ж. Базарбаевқа усыныс етедиледи хәм қоллап қуўатланады. Бул усыныс иниститут кеңесиниң күн тәртибине қойылып хәм бир аўыздан мақулланды. Бул жаңадан ашылған журналдың атын «Қарақалпақстан муғаллими», ҳазирги «Илим хәм жәмийет» деп атады.

Бул журналдың редакция қурамы белгиленди: Бас редакторы Академик Жуманазар Базарбаев болды, редактор етип профессор Кеңесбай Алламбергеновты бекитти, Жуўаплы хаткер, журналист Азат Жумабаев, сўўретлеў редакторы Марат Есебаев, корректор Мырзагүл Сейтжанова, ағзалары, шайыр Шарапатдин Аяпов, Қабыл Мәмбетовлар болды.

Журналдың хәмме ағзаларын Кеңесбай аға өзи хәр жақтан жыйнап бир жәмәет дүзди. Мен, Есебаев Марат Нөкис педагогикалық училищесинде «Сўўретлеў өнерин оқытыў методиксы» хәм «Сўўретлеў өнери» деген пәнлерден оқытыўшы болып ислеп атыр едим. Усы училищеде «Қарақалпақ тили хәм әдебияты» пәни оқытыўшысы болып Сәрсенбай Қазақбаев пенен бирге ислеп атыр едик. Сәрсенбай Қазақбаев институт ашылыўдан, институтқа өтиўдиң жолында жүрди хәм 1991-жылы институтқа қарақалпақ әдебияты кафедрасына оқытыўшы болып өтти.

Жолы болар жигиттиң, жеңгеси шағар алдынан дегендей, жаңағы жоқарыда айтқан «Қарақалпақстан муғаллими» журналына сўўретлеў редакторы керек болып, «Билим» баспасынан, «Қарақалпақстан баспасынан» художниклерди хәр ким әкелип Жуманазар Базарбаевқа жолықтырып көреди, бәри жасы үлкен жигитлер екен, сонда Жуманазар аға жас кадр табың өзлериңиздиң жумсаўыңызға жақсы болады деп тапсырма береди.

Усындай күнлердің бирінде Кеңесбай аға, Сәрсенбай Қазақбаевқа кафедраға классик шайырлардың портиретин ислетейик художник тап дийди. Сәрсенбай аға педучилищеге маған келип Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырдың портиретлерин салып бер деп илтимас етті. Менде яқшы дедим, көрейин деп келисим бердим. Мслиный краскада салдым, үш портиретте жақсы шықты. Сәрсенбай аға Кеңесбай аға ға көрсетип хэм оны кафедраның төрине илдирип қойған екен.

Бир күни ректор Жуманазар аға түсликке қайтып баратырап, Кеңесбай ағаның кафедрасына бир жумыслар менен қайырылып барып қалады хэм мен салып берген классик шайырлардың портиретин көріп, портиретлер Жуманазар аға ға унайды. Хаў Кеңесбай мына портиретлерди ким салды деп сорайды. Сонда Кеңесбай аға педучилищеде муғаллим жигит салды дийди, және жаспа деп сорайды, аўа жас жигит деп жуўап береді. Художник мурнымыздың астында екен ғо, онда неге художник излеп жүрмиз дийди. Усы жигитти ертең мениң алдыма шақырып алып келиң, сөйлесип көрейик, жумыс усыныс етейик келисек жумысқа алайық дийди.

Сәрсенбай Қазақбаев училищеге келди, ал Марат басыңа бахыт қусы қонды, кешегі салып берген портиретің ректор Ж. Базарбаевқа унап қалды хэм сени шақырып атыр, соған дурысланып кийинип бар, сени бизің баслық Кеңесбай Алламбергенов алып киреди деди. Ереңни азанда ерте иниституттың бас бинасының биринши этажында қарақалпақ әдебияты кафедрасына бардым. Барсам, орта бойлы, дуғжым, айбатлы, көзі үлкен, сусты басым К. Алламбергенов отырған екен. Мен өзимди таныстардым Есебаев Марат Матекович деп. Фамльямды еситип, журналист Куўатбай Есебаевтың иниси екенсең ғо, мен журналистикада оқытып едим. Жазыўшы ағаң Дәўлетимурат Есебаевты да танийман, жақсы талантлы жазаўшы деди. Шаңарағыңыз гил талант екен ғо деди. Онда

түп дерегинди сорап отырмайман себеби ағаларыңды жақсы танийман, соның ушын мақсетке көшемен деди.

Жақында салып берген портиретің Жуманазар аға ға унап қалып еди, соған бизлерде «Қарақалпақстан муғаллими» журналы ашылып атыр еди, соған сүўретлеў редакторы керек, сол мәселеде сени шақырып сөйлесе жақ деди, хәзир мениң менен бирге барасаң деп өзи ректор Ж. Базарбаевтың қабыллаўына алып кирди.

Ректор Жуманазар Базарбаев жүдә көзи қырағы өткир, сусты басым, хәр бир сөзи салмақлы, жай паракат салдамлы сөйлейди екен. Мен бундай үлкен белгили адамлар менен биринши ушырасыўым, жас жигит пен, қымырылып қысынып отырман. Әсте сөйлеп шаңарағам ҳаққында сорады, соң мағлыўматымды сорады, орта мағлыўматлыман, көркем өнер училищесиниң «Художник оформитель» бөлимин питкердим, хәзир педучилищеде оқытыўшымын дедим. Сөйтип айлығымды сорады. Толық ставкада ислеимен. Айлығың жаман емес екен деди.

Онда балам бизге жумысқа өт деди ҳәм саған усынысларымыз бар деп таныстырды. Биринши сени сырттан оқытамыз, екинши қарақалпақ әдебияты кафедрасында лобарант болып ислеисен, үшіншиден «Қарақалпақстан муғаллими» журналының сүўретлеў редакторы болып ислеисең еки штат пенен училищедеги айлығыңнан асыңқырайды, болама деди. Және төртиншиден оқыўды питкергеннен соң қарақалпақ әдебияты кафедрасына муғаллим етип алып қаламыз деп ўәде берди. Бул ўазыйпалардаң бәрин К. Алламбергеновқа жүкледи. Сол ўақытта келисимимди алып арзамды жаздырып алды ҳәм кадрларды шақырып хәзир буйрық таярла деп тапсырма берди.

1992-жылдың 5-майынан баслап педпгогикалық иниституттың «Қарақалпақстан муғаллими» журналының сүўретлеў редакторы болып ислеи басладым. Жумысым менен қоса

оқыуымды да дауам еттім. Кеңесбай аға жүдә талапшан, күшли шөлкемлестиріуши уқыбына ийе еди, оннан көп нәрселер үйрендик. Редикция да мынау мениң исим, анау сениң исин деген жоқ еди. Келген мақалалардың карректурасын хәмме жабылып еки үш мәртбе оқытуғын едик, өзи шәртли түрде редиктолық паласаны оқып болып басыуға рухсет беретуғын еди.

Дәслеки жыллары «Қарақалпақстан муғаллими» журналының тиражы 17000 мыңға жетти. Себеби, Қарақалпақстан Республикасы Билимлендириу Минстирлигине қараслы барлық мектептер журналға жазылатуғын еди. Булардың барлығын К.Алламбергенов өзи шөлкемлестирди. Бул журналды Республика бойлап үгит нәсиятлап барды. Журналда мектептер ушын керекли методикалық усылдағы мақалалар жарық көрип турды. Мектептің алдыңғы тәжирийбели жетекши муғаллимлериниң мақалалары да жәрыланып турды.

Журналды хәр түрли Рубрикалар менен байытты, мәселен: «Илим хәм техника», «Ана тарийхымызды үйренемиз», «Поэзия», «Проза», «Танысыңыз, жаңа сабақлықлар, қолланбалар, хрестоматиялар», «Медицина тәлим тийкарлары», «Экономикалық тәлим дәуир талабы», «Миллий мектеп машқалалары», «Әдепнама», «Муҳаббат, семья, тәрбия», «ҚМ сәнелери», «ҚМ» ның жас алымлер минбери», «Педтехнология методика хәм тәжирийбе», «Устазлар шежиреси», «ҚМ» ның қызықлы бети» усындай көп ғана рубрикалар бар еди.

Кеңесбай ағаның тийкарғы жумысы кафедра баслығы еди, сол жумысынан ауысып, редакцияда айлап та көрмес едик, бирақ хәр күни, түнниң бир ўағында келип хәр қайсысымыздың столымызға ислейтуғын жумысларымызды жазып тапсырма берип кетеди, бизлерде тапсырған жумыслардың қайсысы, орынланды, қайсысы орынланбады, себеплерин жазып столдың үстине қойып кететуғын едик. Және бир айланып келип жаңа тапсырмалар берип кетеди. Кейин билсек сол ўақлары докторлық

диссертация жұмысын жазып жүр екен. Сол жұмысының арасында редакциядан хабар алып тапсырмалар беріп үлгеріп екен.

Кеңесбай ағаның тутымы қатты тапсырманы қанша орынласақ оның үстине және гүжитип тапсырма бере береді, оны орындап үлгеріу мүмкін емес. Соның менен жұмыста бір қанша иркілістер болды. Қаттыға шаршадық, орынлайық деп қалыпта іледік, үйге алып кетіпте іледік. Бір күні азанда жұмысқа келсек Азат Жмабаев жууаплы хаткердің столының арқасындағы дийуалға жабыстырылған, жұмыстан босағанлығы хаққында бұйрығы турған екен. Қарасам менің де столымның арқасындағы дийуалға усындай бұйрық жабыстырылған екен.

Азатқа айттым енді не қыламыз дедім, қорықпа хеш нәрсен қылмайды, бұл жердің кишкене айлығына жууырып киятырған адам жоқ, қайта жақсы болды, үйлеримізге де қарап алайық, екі күннен редакцияның сыртынан хабар алып жағдайды билип турайық деді. Сөйтіп екі күннен келип хабар алыуға келдік, сыртта көрінбейтуғын жерде қарап турмыз, бір уақтары Кеңесбай аға келип есикті тартып, тартып кетіп баратыр, ақмақлар келмептиго деп сөйленип баратыр. Бір хәпте өтті, дем алдық үйге де қарап алдық.

Бір хәптеден соң үйге Сәрсенбай Қазақбаевты жиберіпті, жұмысқа шықсын усы дем алғаны болар депті. Ертеңісі Азат екеуиміз бардық, дийуалдағы баяғы илиулі бұйрықтар жоқ алып таслапты. Кеңесбай ағаның өзі бар екен. Неге жұмысқа келмейсіз деді. Азат Жумабаев айтты, жұмыстан босатып бұйрық шығарып қойған екенсіз, соның менен танысып үйлеримізге тарқастық деді. Яқшы хеш нәрсені талықлап отырмаймыз жұмысты келген жерінен дауам еттирің деді, басқа індемеді, бақырмады.

Оның сондай әдеті бар еді, тапсырған жұмысты қанша тез орындасаң үстине және сол қурақым тапсырма беріп бара

береди. Сол жол менен сени шынықтырады. Сол арқалы сениң сабырыңды сынайды, сениң ақыл зақауатыңды да сыннан өткереді. Усы талаптарға ким сабыр етип шыдаса сол адам оның менен ислес болып қалады. Шыдамасаң өзің әсте таслап кете бересен. Көп жигитлер шыдамады таслап кетті. Усы талаптарға мен шыдап ислестім, бир өзим сүўретлеў редакторы, бухгалтер, кассир, жуўаплы хаткер лаўазымларын бәрін бир ийиннен атқардым. Услай етип Кеңесбай ағаның исенимине кирип туўысқандай аға ини болып ислестик.

Кеңесбай аға докторлық диссертациясын жазып питкерген екен. Бир күни редакцияға келип, маған айтты Қарақалпақ мәмлекетлик университетине барып, илимий советке жумысымды апарып тапсырып қайтайық деди. Сонда көрдим 500 беттен зыят жумыс жазған екен, былай айтқанда еки докторлық жумыс. Қара зил еки дипломатқа салып бардық. Өзи ишке кирип кетті, бираздан соң шықты, жарқыраған жүзи недәуір қараўытқан, қапа, индемеди пияда кайттық үйине жақынлағанда тил қатты, жумысымды қабылламады деди. Маған ескертті барғанымызды хеш кимге айтпа гәп усы жерде қалсын деп айтты. Яқшы деп келисим бердим хәм үйине шекем апарып изиме үйге қайттым.

Кейининен еситтим сол күни кешке жақын профессор Ә.Пахратдиновтың үйине барып болған ўақыяларды айтып берип жарылыпты. Ол ўақлары Әбдисайыт аға докторлық жақлап келген, Ташкенте таныслары бар екен. Әбдисайыт аға айтыпты, саған бир хат жазап беремен сол хатты мен айтқан адамға апарып бересен, кейин сениң жумысыңды қабыллайды депти хәм хат жазап берипти, ертеңиси Кеңесбай аға Ташкентке ушып кетипти Әбдисайыт ағаның айтқан адамына хабарласқан хәм жумысын советке қабыллапты.

Кеңесбай аға куўанып келди хәмме жумысларды бизлерге бөлистирип берди. Маған қарамаң өзлериңиз билип ислей берің,

маған қарасып тұрың жигитлер мен докторлық жұмысымды бір жақлы етип алайын деди. Мен арқалы шешилетуғын анаў-мынаў жұмыстар болса хабарын жеткерип тұрың деп кетти. Сол жазған 500 бетти қысқартып 250 бетке әкелип қайта ислеп шықты, сонда айтатуғын еди, және бир диссертация жазғандай болдым деп.

1997-жылы Кеңесбай аға «Едиге дәстанының генезисы, эволюциясы хәм типологиясы» деген темада докторлық диссертация жақлады.

Услай етип ўақытлар өте берди, мен де 1998-жылы оқыўымды табыслы тамамладым. Ректор, Жуманазар аға мениң мийнетимди баҳалады, ўәдесинде тұрып мени 2000-жылы қарақалпақ әдебияты кафедрасына асистент оқытыўшы етип жұмысқа алды. Усы жылы Кеңесбай аға маған «Қарақалпақ халық дәстанларында мифлик мотивлер» (генезисы, эволюциясы хәм типологиясы) деген диссертация темасын берди хәм өзи илимий басшы болды.

Кеңесбай аға қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети деканы лаўазымында ислеп факультетти басқарды. Мен қасында 2002-жылы руўхыйлық ислери бойынша декан орынбасары, 2003-2004-жыллары оқыў ислери бойынша декан орынбасары болып бирге ислестик.

Олжаллары «банер» деген зат жоқ, өзлеримиз қолымыз бенен безейтуған едик. Кеңесбай аға маған классик шайырлар менен жигрмаланшы әсир жазыўшы шайырларының портирелерин салдырды. Маған үш күнде бир портирет салыўды буйырды. Дәслебинде үлгерип салып жүрдим. Жұмыстан рухсат жоқ, кеште жұмыстан бос ўақлары саламан. Енди сўўретте творчество бир күнлери тез питеди, айрым ўақытларда айтқан күнге питпейди. Кейин ала еки күнде бир портирет саласаң деп тапсырма берди. Бул мүмкин емес еди, еки күнде бир портирет салыў. Мен айттым Кеңесбай аға Сиз де жазыўшысыз ғо, ертең азанға бир повесть жазып келсеңиз, мен де бир портирет салып келемен

дедим, бир ўақлары ойланып турып күлди ўа-ха, ха атып. Илдин бала деди, яқшы 3-4 күнде бир портирет питсин деди. Солай етип факультетти безеп тасладық. Бундай мийнетлерди қатты қадирлейтуғын еди.

Кеңесбай аға кеңпейил, ақ көкирек, жүдә кәтқудалығы басым адам еди. Институтта, факультете қандайда қыйын шешилиўи керек мәселелер болса жасы үлкенлик етип унамлы тәрәпине қарап шешетуғын, гәпин тыңлататуғын кәтқуда еди. Ҳақыйқый фольклорист еди, өзи де гәпке шешен, суўырып салмай, эмпревизатор, гәп ағып келеди де турады. Отырыспының адамы еди ҳәр түрли әңгемелер айтып, басқыласып отырыспаны қыздыратуғын, лаққышылығы басым. Гәп келип айтып жиберсең оны көтерип билетуғын еди.

Кеңебай аға анда-санда бир жыйналыс өткереди, бир жаман жери өзи түслик шайын қайырып келип саат 11 де я, 12 өткереди, бизлер түсликсиз отырамыз. Жыйналыстың басында оған қарсы пикир айтыўғы болмайды, қатты қызып, көтерилип басылып, өзи де бар даўысы менен бақырып атады. Биринши Сәрсенбайға тийиседи ҳәммени тақлап шығады. Бир ўақлары жыйналыс төрт, бес саатқа созылады. Есик ашық турады бақырысып атамыз, бизиң кафедраның есигиниң алдынан өткен адамлар буғып өтеди, бир зат ушып келип тийетуғындай, бир атысып, қырылып, буўысып атырғандай болып турады. Сонда Кеңебай аға бизлерди сағынып келеди екен, сөйтип шерин шығаратуғын еди.

Жыйналыс жумсасқаннан кейин Кеңесбай аға мына Сәпиўра жеңгеңе бир ўәде бергенсеңбе, соны сорап атыр питетуғын испе я питпейтуғын испе деп атыр деймен. Соннан жыйналыс тоқсан градусқа басқа жаққа бурылады, соннан ўа-ха-ха басланады. Маған, ҳәй руўхыйлық дәптериңди аш ким чай бериў керек еди деп сорап қалады. Қулласы изи отырыспақ болады, қайта отырыспада көп мәселени шешипте алады, айрым адамлардың диссертация темаларында талықлап таслайды. Отырыспада чай үстинде көп мәселелер шешилер еди. Ҳәр түрли ушырма гәплерде болып турады.

Сәпиұра хақыйқый импривизатор фольклорист еди. Оның гәптен жеңиұ қыйын еди. Сәпиұраның күйеуиниң урыұы бессары, устызымыз Кеңесбай ағадағы апамыздың урыұы да бессары еди. Кеңесбай аға жеңге деп хәзиллесип дәлкеклесип көп хәзилесер еди. Сәпиұра бир отырыспадан қалып қойса, пай мына Сәпиұра неге келмеди деп Кеңесбай аға жойтып отыратуғын еди. Отырыспада мен жоқ жерден гәп баслайман. Кеңесбай аға Сизден жеңгеңиз қапа деп гәп қозғайман. Ҳе, неге қапа дейди. Хабар аламан, таярланып отыр деп жеңгеңизди дәмелендирипсиз, жеңгеңниң писи курып бул болатуғын затпа я куры гәппе деп айтып атыр деймен. Күте күте көзимиз төрт болды деп атыр аға деймен. Болмаса дәметип жүрген шәкиртлериң бар деп атыр десем. Кеңесбай аға бизиң Маратта айландырып келип өзине қарап бурмалайды. Бизиң жеңгемди де жолдан уражақ, Сәпиұра буның гәпине ерме дейди. Сәпиұра да әй аға Мартта не қылайын, Сизден, профессордан патлы бир ақыллы, билимли, илимли бир бала туұып алайын деп едим-аў, деп жибереди. Соннан бир ўа-ха ха сын аспанға жеткерип күлисип аламыз.

Маратты қойса ол Амангүлден қорқады дейди Сапура. Мен айттым, мен қорықпайман-аў, мениң қолымнан хәмме зат келеди, сени жалпағыңа саламан-аў дедим. Сәпиұра онда не деди, сениң бир кемшилигиң бар дедим. Ол не деди, «сениң аўзыңда гәп турмайды, қызып сөйлеген ўақтыңда хәмме нәрсени умытып айтып қоясаң» десем, өзи де рас айтасаң қызып кетсем аўзымнан шығып кетип айтып қояман деп мойынлады, отырғанлардың хәммеси дуў-дуў ишек силемиз қатып күлистик.

Отырыспаға мен бармай қалсам я Сәпиұра келмей қалса я, Сәрсенбай келмей қалса ямаса Кеңесбай аға келмей қалса отырыспаның мәниси болмайтуғын еди. Әсиресе үшеўимиз болсақ отырыспа жүдә қазықлы, хәўижге шығып гәп атысып, гәп берисип йошып отыраp еди. Сәрсенбай ағаны Кеңесбай ағаның гүйиси деп айтатуғын едик.

Бундай ўақыялар көп болды Кеңесбай аға үйге тез-тез барып чай ишип туратуғын еди. Бир себеп пенен бизиң үйге келди қыдырып, кафедра ағзаларының бәри бар. Мениң келиншегим Амангул де Кеңесбай ағаны жезде деп ойнайтуғын еди. Себеби бессарыдан туўылған Кеңесбай ағада ғы апаның урыўынан Соның ушын жезде дейтуғын еди.

Мен ол ўақлары жақламадым, бирақ жақлаўдың талабында жүрмен. Кеңесбай аға мениң илимий басшым болған соң Амангүлден қысынып Мараттың да аяғы «букциават» алып иркилип атыр деп Кеңесбай аға жайғастырған болып атыр. Бир ўақлары Амангүл, Кеңесбай аға «букциават» алып атырған болса аяғына «Лижа» кийдириңшеш деди, Кеңесбай аға айттым аў усы Амангүл бир зат демесе болар еди деп. Балдызым илдин гәптен, ҳақ сөздин «қалқаўы» жоқ деген ата-баба, ҳақ гәпти айттың. Соннан бир басып күлисип алдық.

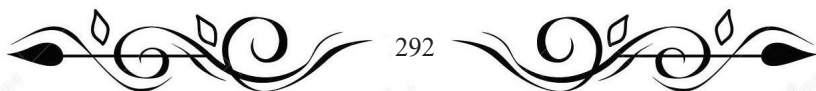
Кеңесбай аға менен отырыспаларда бирге қосық айтатуғын едик, екеўимиздин айтатуғын қосығымыз бар еди. «Сол ақшам алма бағанда, Сен маған сүйемен деп едиң» деген қосығымыз бар.

Қанаты кесилген әрманлар,
Өзлерин отларға жаққан яр,
Кеўлимде бәнт болып қалған яр,
Сен маған сүйемен деп едиң

Нақыраты:

Өтермен айралық дағында,
Бул күнлер айланар сағымға,
Сол ақшам алма бағында,
Сен маған сүйемен деп едиң.

Сен мени күтиўде бол жаным,
Жолыңы уласар жолларым,
Изиңнен созылған қолларым,
Сен маған сүйемен деп едиң.

Нақыраты:
Өтермен айралық дағында,
Бул күнлер айланар сағымға,
Сол ақшам алма бағында,
Сен маған сүйемен деп едиң.

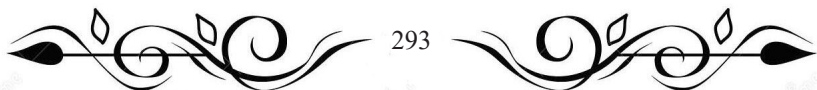
Кеңесбай аға бул қосықты жүдә жақсы көріп кәмини келтирип айтатуғын еди. Улыўма буннанда басқа Әжинияздың «Көзлерим» деген қосығын жақсы көретуғын еди. Өзи сөзин жазған намасын да өзи шығарған, жақсы көріп айтатуғын және бир қосығы бар. «Мухаббат саўдасы» деген.

Мухаббат майданы саўда салғанда,
Дийдар аңсап көзим жолға талғанда,
Ериксиз еремен үмит көшкине,
Жоллар азабына таңылғаным бар,
Қостал көлеңкесин сағынғаным бар.

Нақыраты:
Мухаббат қуларма-әй минген тағымнан,
Жоллар саған болып барған ўағымда,
Сен жайрандай үркип жоқсаң жанымда,
Сол күни сол елеслер түссе есима,
Жоллар азабына таңылғаным бар,
Қостал көлеңкесин сағынғаным бар.

Журтлардың жупласып жүргенин көріп,
Жалғыз жүргим келмес жүректи бөлип,
Қос қарлығаш ушса, менде жоқ шыдам,
Жупласып ушыўды күсеймен мудам,
Жоллар азабына таңылғаным бар,
Қостал көлеңкесин сағынғаным бар.

Жүдә жақсы шебер атқаратуғын еди. Маған бул қосықты өз қолы менен жазып берди 2019-жыл 20-ноябрде «Тапшан» деген

кафеде Кеңесбай аға, Есберген аға мен үшеўмиз отырып азы кем иштик. Сол жерде отырып қосық айттық хәм Кеңесбай аға усы қосықты айтып берди. Мен бул қосықты бурында еситтим, мен де жақсы көретуғын едим. Мен жазып бериўин өтиниш еттим хәм маған дәптериме жазып берди, хәзир бул текисти өзи жазып берген дәптерден көширип атырман. Бул қосықты умытып баратырған екен мен есине салып, айрым жерлерин айтып еслеттим, кейин өзи алып кетип толық айтты. Сол текистин астына, Автордан, «Шәкиртим Марат Есебаевқа тарийхый ядттың тиклениў күнинен» деп жазған хәм қол қойып сәнен де жазған екен.

Кеңесбай аға жумыста болсын, я басқа да жерде болсын, улыўма қай жерде жүрсе де, көп қолланатуғын сөзлери бар еди. «Шымышық сойсада қассап сойсын», «Бйық еткенинен ашықпын», «Тандырды қызғанда жап», «Мурын жылытпаймыз ба?», «Қарлы күни қарма, жаўынлы күни жарма», «Балық бейиш асы», «Балық суўға киргендей болдық», «Азанғы жудырыктан қалма», «Алдыңнан аққан суўдың қәдирын бил», «Сырынды әшкар ете берме», «Тутырығы жоқ», «Жаўдың сыртында емес, ишинде бол», «Хәрдайым қырағы бол», «Салмағыңа қарап сөйле», «Әўели өзинди сыйла, жат сеннен айбынсын», «Көңли өксимесин», «Отыраp орныңды бил, сөйлер сөзинди бил», «Гәп келгенде айтпасаң, ақыретте айтасаң ба?», «Достыңды еглеме, жолдан қалмасын», «Қасқырдың аўзы, жеседе қан, жемеседе қан», «Бийлигинди бузба сен», «Өзим туўдырдым өзим өлтиремен», «Өз бармағыңды өзиң шаба алмайсаң?» «Өткен иске өкинбе», «Қалған иске қар жаўады», «Қолыңнан келмейтуғын иске ўәде берме?» «Дәртинди дәстан етпе, сырынды алдырасаң» усындай халық аўызеки әдебиятының үлгилерин хәр бир керек жеринде қолланылып баратуғын еди.

Бул сөзлердин айрымларын өзи шығарып айтқанлары да бар. Сөзди сөзге байлап астарлап та сөйлейди, дәрриў мәнисин

шағып алмасаң «Ымға түсинбеген, дымға түсинбейди» деп, сениң ақылың қақайатыңа бақа береді.

Кеңесбай аға аспирант, дотарантлардың ең сүйикли ағасы еді, себеби кафедрадан өткенде, советтің семинарынан өткенде, яки зашитаға барған ўақларда, питип турған жумысты иркпекши болып, айрым ўақларда жумысларынан кемшлик табылып кейинге қалдырмақшы болып атырса дэрриў алдына түсип, кәтқудалық етип, ол жүдә үлкен кемшилик емес, жол-жөнекей оңласа болады деп аспиранттың тәрәпин алып қоллап қуўатлап жибереді. Айрым ўақларда өзим жуўап беремен деп те мойнына алып зашита ўақтында қоллап-қуўатлап жиберген ўақлары болған.

Мен, Кеңесбай аға айттым Ташкентке фольклористика бойынша имтихан тапсырыўға бармақшыман дедим, кейин яқшы барсаң, Советтің баслығы бар мениң устазым Академик Төре Мирзаев деген мениң атымнан сәлем айт, өзи иркпейди жәрдем берип жибереді деп түсиндирди. Мен, Ташкентке кеттим. Баяғы устаздың айтқаны бойынша Академик Төре Мирзаевқа барып сәлем бердим, қарақалпақтан келгенлигимди айттым хәм шәкиртиңиз профессор Кеңесбай Алламбергенов сәлем айтып жиберди, мен өзимди таныстырып Кеңесбай ағаның шәкиртимен дедим. Қалай Кеңесбай ағаң аман жүрме, денсаўлығы жақсыма?, жумыстама? – деп бәрін сорады.

Ол киcи жүдә, басық асықпай сөйлейтуғын, жүдә парасатлы, ақ көңил, жүзинен нур жаўып турған адам екен. Мениң темам бойынша бираз сөйлестик. Кейин жасымды сорады, Ташкентте қай жерде турыпсаң деди, қасымда балам Азизбек пенен жүр едим, мына баламның квартирасында тураман, және бир балам бар Ташкентте екеўиде студент деп едим. Жүдә түсинетуғын адам екен, болмаса имтихинға еле еки күн бар, онда сени иркпейик Ташкентте басқан адымың гәрежет, мына баллар судент болса деп, хаткерин шақырып ертең имтихан аламыз деп тапсырма берди. Ертеңиси имтиханды айрықша бақаларға тапсырып

қайттым. Кетип баратырып Төре Мирзаевқа рахмет айтыў ушын алдына кирдим хәм рахмет айтым, устазың Кеңесбайға сәлем айт деп, қолымды қысып, жақлатамыз балам келеси сапар жумысыңды алып кел деп жиберди. Тәшкенттеги советтиң бәри Кеңесбай ағаны қатты хұрмет етеди екен.

Сәрсенбай Қазақбаев (DSc) сайнс докторлық диссертациясын жақлайтуғын ўақытта Кеңесбай аға бәрин өзи шөлкемлестирип, зашитаның сенарийесин жазды бир күн бурын. Ташкенттен келетуғын еки оппонентти қайсы мийманханаға жатқарыў керек. Оларды қай жерде күтиў керек бәрин өзи шөлкемлестирди. Оппанентлерди де өзи шақыртты доктор наук Жаббар Эшанкулов, Исламжон Якубовлар келди. Келгеннен кейин өзи үйинде өзи патлы бир ғошқар сойып күтти, мен қызметте болдым. Зашита еретенни саат еки де болатуғын болды. Мен, Азанда мийманларды мийманханадан алып шығып музейге алып бардым хәм түсликке үйге апарып күттим. Кеңесбай аға Сәрсенбай ушын жанын отқа жағып, қазандай қайнады, қырғыйдай қорып, доктолық диссертациясын жақлатты. Кеңесбай ағаның бул хызметин умытыўға умытыўға болмайды. Мине, Кеңесбай аға биз шәкиртлерине усындай етип аталық ғамхорлық етти.

Жигит болдың, келдин, кеттиң...

*Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Өзбекстан хәм
Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының агзасы, Бердақ
атындағы мәмлекетлик сыйлықтың ийеси, прфессор
К.Аламбергеновты еслеў.*

Журтты ойлап, журтты танып,
Елдиң ышқысында жанып,
Шешенленип, дилўарланып,
Жигит болдың, келдин, кеттиң.

Тулпар шаўдың, дүбирлетип,
Қашқан қуқа қуып жетип,
Жүрген жерди ўак-шақ етип,
Жигит болдың, келдің, кеттің.

Ақты, қарадан айырып,
Күшлинің қолын қайырып,
Менмен дегенди майырып,
Жигит болдың, келдің, кеттің

Қырдан асып,қырға жетип,
Қыян кести жолды өтип,
Шахмақ киби жалт-жулт етип,
Жигит болдың, келдің, кеттің.

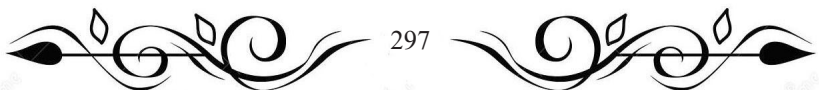
Тулпардың белин талдырып,
Тыңлардан соқпақ салдырып,
Өшпейтуғын из қалдырып,
Жигит болдың, келдің, кеттің.

Ағын суўды шайпалдырып,
Таўды тасты шайқалдырып,
Кеңес болып ат қалдырып,
Жигит болдың, келдің, кеттің.

(Атамуратов Базарбай)

Бұл қосықтың авторы Кеңесбай ағаның жорасы Атамуратов Базарбай аға жазған, қосықта жүдә Кеңесбай ағаның характерин, образын шебер ашып берген, өмирдің хәртүрли сынаўларынан, тыңлардан соқпақлар салып, жүрген жерин ойын заўыққа бөлеп, бир жигит болдың, келдің, кеттің-деп ҳақыйқат нағыз, шын жорасы екенлиги қосық қатарларынан көринип тур.

Кеңесбай ағаның бүгинги күни ўақыт өткен сайын, алтындай кәдир қымбаты билинип күн өткен сайын артып баратыр. Ата-

бабаларымыздың айтқанындай «Ағам барда, арқам тамда» деп дурыс айтылғын сөз екен. Кеңесбай аға сүйенсек арқамыз еди, алдымыздағы асқар тауымыз екен, сырынсақ сырласымыз болды, жығылсақ тиренишимиз болды, мереке-мелисимиздің кууанышы болды, жүрсек жақсы жолдасымыз болды, кулласы алдымыздағы жол көрсететкіш жулдызымыз еди.

Бүгінгі күні бундай инсанлар жоқ, мен өзім хәзир ондай инсанды жақын жерлерде көріп тұрғаным жоқ, енді бундай инсанлар неше жылларда қайталанады белгисіз, бірақ анық айта аламан Кеңесбай аға дүнияға бир келген адам еди, өзинен өшпес из қалдырды. Билемен, Сиз ушын бул еслеулер кемлик етеди. Буннанда көбирек Сизге ылайық ислер ислеуимиз керек. Устазымыздың руұхын шад еткен болсам, өзімди бахылыман деп билемен. Жатқан жериң жайлы болсан, топырағың торқа болсын, руұхларың шад болсан устазым!!!

ӘКЕДЕЙ ӘДИҰЛИ, МЕХРИБАН УСТАЗ

ШЫННАЗАРОВА САОДАТ

филология илимлеринің кандидаты, доцент, Әжсинияз атындағы Нөкіс мәлекетлик педагогикалық институты

Әкемиздей әдиұли,
Мехрибан едиң устазым,
Арамыздан әкетти,
Сум әжел екен қасқағым.

Озық ойлы жан едиң,
Бир өзиң мыңға татыған,
Илимнің бийик шыңына,
Жасынан қонған қаршыға.

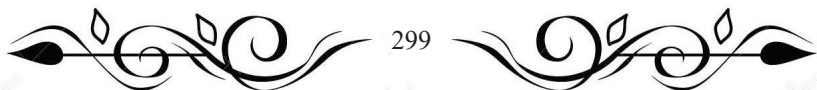

Қарақалпақстан халқының белгилі жазыушысы, Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты, филология илимлерінің докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов перзентлеріне меңрибан әке болса, шакиртлеріне де сондай мүнәсибетте еди.

Кеңесбай аға 1-курсымызда институтта Қарақалпақ фольклоры пәнінен сабақ берди. Ең биринши сабаққа келген күни көз алдымда. Аудиторияда сылт еткен сес жоқ, болмаса үш топардың студентиниң саны сексен студентке шамаласпыз. Ол бир тегис лекцияны баслап кетти. Бир хайран қаларлығы лекция ушын таярлап келген материалларына көз қыйығы менен де қарамастан қарақалпақ халқының аўызеки әдебияты, оның бай мийраслары ҳаққында толқып сөйлеп кетти. Лекцияның бир тыныспасында институтта «Қарақалпақстан муғаллими»деген атама менен илимий-публицистикалық журнал дүзилгенлигин, бизлерден де арамызда мақала ҳәм қосық жазатуғын студентлер бар болса мийнетлерин редакцияға әкелип тапсырыуына болатуғынлығын айтты. Арамыздан мақала ҳәм қосық жазатуғын студентлердиң фамилиясын блокнотына түртип жазып алды. Мен өзим жазған қосықларымды редакцияға апардым. Институт ҳаққындағы қосығым:

Билим бағым институтым,
Көзге сондай ысық көринер,
Келешекке әрман-үмитим,
Бахыт гүзарына жол силтер,-

деген қатарлар менен басланатуғын еди. Бир күнлері сонша шайырлардың дәретпелері, илимпазлардың мақалалары жәрияланатуғын үлкен журналда мениң кишигирим қосығым да жәрияланды. Бул устазымның енди түсинсем, илимге, билимге қызығыуыма хошамети, қоллап-қуўатлауы екен. Устазымыздың бир әдеті: сабаққа киргенде ким қандай шығарма оқып атырғанлығын, ўақыялардың не ҳаққында екенлигин, қайсы қаҳарманның қандай тәрәплерінен үлги алыўға

болатуғынлығын ортаға сораў таслап, студентлерди көркем шығарма оқыўға қызықтыратуғын еди. Әсиресе сабақта, қайсы шығарма ҳаққында сөйлеп берип атырса, сол шығармадан қосық қатарлары, прозалық текстлерден үзиндилерди еркин түрде айтып бергенде, ҳәмме хайран қалып отыратуғын едик. «Едиге» дәстаны ҳаққында айтқанында: «аўырыў аяқ, саў аяқ, сүйреп барған қай аяқ», -деп қосық қатарларын төкпелеп айтқанында, дәстан ўақыяларын көз алдымызға ериксиз келер еди.

Бир күни Кеңесбай аға алдына шақырып, ҚМУ студентлери арасында қарақалпақ тили ҳәм әдебияты пәнинен олимпиада өткерилетуғынлығын, оған таярланып журиўимди, қайсы китапларды оқып шығыўым кереклигин айтты. Өзи бизлерден де бетер күйип-писип, жарысқа бар күши менен қатнасыўшыларды таярлады. Олимпиадада 1992-1997- жылларда жақсы орынларды алыўға еристик. Бул жетискенликке барлық устазларымыз да, солардан Кеңесбай аға да қатты куўанды. Ол ҳеш қашан шәкиртлерине өз мәсләхәтин бериўге аянбас еди.

Бир ўақыя еле көз алдымда. Диссертациялық жумысымды қорғап атырман. Қәнигелер өз пикирлерин билдирип атыр. Тема атамасы бойынша тартыслы мәселе болды, яғный темамда қарақалпақ ҳәм Қарақалпақстан сөзлери, қарақалпақ деген сөздің темада еки мәрте қолланылғанлығы (стиллик тәкирар) айтылды. Сонда ол шығып сөйлеп, темам ҳаққында жақсы пикирлерди билдирип: -диссертант басқа мәмлекет емес, Қарақалпақстандағы қарақалпақлардың сөйлеў тили ҳаққында сөз еткен, - деп жумысым ҳаққында меннен де бетер жан күйдирип кескирт сөйлегенинде, әкем сыяқлы маған жаны ашығанына көзлериме жас келген. Ол барлық шәкиртлерине усындай меҳрибан, керек жеринде қатал, әдилликтің тәрәпдары еди.

Жыйналысларда шығып сөйлегенинде пикирин ықшам етип, хайран қаларлық дәрежеде түсиникли, тынық етип түсиндирип, шақмақтың тасындай етип сөйлейтуғын еди. Қарақалпақ

халқының қасыл сөз байлығын, нақыл-мақал, ушырма сөзлерін сөзінде таңқаларлық етип байланыстырып айтып кететуғын еди. Ол оғада әхмийетли деген сөзди -дәстиярлы, билимли, саўатлы инсан түсинигин- қатарынан оқ бойы озық адам деп, хәр бир адам өз қолынан келетуғын ис пенен айланысыўы керек деген түсиникти болса бир сапары – ай айға, сай сайға ағыўы керек деп, астарлап ғана айтқаны еле ядымызда.

Өмириниң соңғы күнлеринде институтқа хәрғын ҳалатта келди. Факультетимиз екинши этажда болғанлықтан, текшелерден бурын еркин минип-түсетуғын ол сүйенип ғана зордан көтерилди. Жанына жуўырып барғанымды билмей қалдым.

– Аўырып турсыз ба, – десем, – яқ, жақсыман, тәўирмен еплеп, – деди. Маған телеграммнан бир материал таслап беретуғынлығын, оның имла қәтелерин көрип, негедур тезирек өзине таслап бериўим кереклигин айтты. Мен сол көлемли материалды түни менен көрип шығып, азан менен өзине таслап бердим. Оны жүдә тез көрип шығып, дүзетип береді деп ойламаған болыўы керек, телефон етип шын кеўилден рахмет айтты. Сонда кишипейиллигине ҳайран болдым, усындай уллы инсан сонша машқалалары менен шәкиртлериниң кишигирим мийнетин итибарға алмай, көзге елемей кетиўи де мүмкин еди, бирақ устазымызда ондай тәкаппырлық қәсийет жоқ еди.

Бундай өз исине пидайы, саўатлы, кескир қылыштай сөзин шорт кесип сөйлейтуғын, туўма шешен, қатықулақ инсанлар дүньяға бир келеді, – деп ойлайман.

Устазымыздың жатқан жери жайлы, топырағы торқа, орны бейиштен болғай, – деймиз. Оның әўладларға естелик сыпатында қалдырған илимий мийнетлери, көркем дәретпелери келешекте де өлмес, бийбаха мийраслар болып жасай бер

ПИДАЙЫ УСТАЗ

КТАЙБЕКОВА ЗУЛФИЯ КЕНГЕСБАЕВНА

*филология илимлери бойынша философия докторы (PhD),
Әжинияз атындағы Нөкис мәлекетлик педагогикалық
институты*

Қарақалпақстан халық жазыушысы, Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты, филология илимлеринің докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов хәм илимпаз, фольклортаныушы, хәм жазыушы, прозик болыу менен бирликте әдиули устаз, пидайы педагог еди. Ол жасларға илим, билим, тәлим – тәрбия беріуде хеш еринбей, аянбастан өз мәсләхәтлерин беріуден хеш жалықпас. Алдына кеңес сорап келген, мейли, ол шәкиртлери болсын, мейли, жас муғаллимлер болсын, олардың арзына кулақ түрип, дурыс мәсләхәтлерин беретугын, исми адамгершилигине сай кеңесгөй инсан еди. Әсиресе, шәкиртлери менен болған сәўбетлерде еринбестан, бахалы мәсләхәтлерин берип, оларды руўхландырып жиберетугын еди.

Мен де, шәкирт сыпатында, устаздан көп мәсләхәтлер алдым. Илимде мақала жазыуды, шығарманы таллауды, илимий материалларды редакторлауды устаздан үйрендим. Устаз шәкиртлери менен болған сәўбетлеринде бир пикирди айтқан ўақытта, сол айтылған гәпти дәрхал жазып, үлгериўиң керек. Ал, егер де, жазып үлгере алмай қалып, қайталап сорасаң, екинши мәрте алдыңғы пикирин басқаша түрде айтып, жеткереди.

Бир күни улыўма билим беріу мектеплериндеги, баслаўыш тәлимниң 3-классларының «Оқыў китабы» (Нөкис, «Қарақалпақстан», 2016) китабын оқып отырсам, Кеңесбай ағаның «Түркстанды тыңласам» (187-бет) атамасындағы қосығына көзим түсти. Буған «Жерден жети қоян тапқандай» куўанғанымнан, усы 4 куплет қосықты дәрхал устазға жеткеріуғе асықтым. Қосығының мектеп сабақлығында, әсиресе, киши

класстың китабында жәрияланғанын еситкен Кеңесбай аға жас баладай, тәсирленип, шексиз қуянышқа бөленип қалды.

Кеңесбай аға барқулла тынымсыз изленисте болды. Ол көп уақтың кабинетінде, жазыу столында қағаз тинтиу, кітап бетлерінен бір нәрселер ізлеу менен өткеретуғын еді. Бір күні алдына сәлем бериуге киргенимде, жүдә ойшаң тәризде отырған еді. Есиктен шығып баратырғанымда, мени иркіп былай деди:

– Зулфия, мениң ертеректегі жәриялаған мақалаларым жүдә керек болып тұр еді, таба аласаң ба? – деди.

Сонда мен:

– Илимпаз С. Ахметовтың авторлығында шығарылған «Қарақалпақстан Республикасының әдебиетші – алымдары хәм сыншылары» деген 1993-жылы «Билим» баспасынан шыққан био-библиографиялық көрсеткіш бар, сол кітаптан барлық мағлыұматты таба аласыз, – дедім.

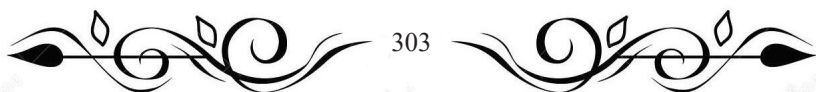
Сонда устазым:

– О, Зулфия, рахмет, сен маған «Илимнің кухнясы»н тауып бердің, рахмет, илгирлигине, – деп, маған жүдә кеули толып, миннетдар болыу менен бирге, хошамет сөзлерди айтып, кеулимди көтерип таслады.

Мен де устаздың усы айтылған мақтау сөзлерине, ауырын жеңиллеткеніме хәм де оның маған кеули толғанына бір қанша кеуилленип, әдеуір қуянып қалдым.

Устазымыз усындай әпиұайы уақыялардан да тез тәсирленетуғын еді. Бір күні «Илим хәм жәмийет» журналына Кеңесбай ағаның «Шуғла» атлы гурриңи тийкарында илимий мақала таярлап алып бардым. Устаз мақаламды оқып, өз пикирин былайынша билдирди: «Мақалаң жүдә жақсы жазылған. Сен мениң хеш ким пикир билдирмеген шығармама усындай, терең мазмунлы мақала таярлапсаң, – деди шексиз қуянып.

Әлбетте, устаз, бизлердің хәр бир жазған мақалаларымызға, ислеген ислеримізге өзинің қалыс пикирлерин билдириуге, қәте жерин дүзетіуге хеш шаршамас еді.

Кеңесбай Алламбергенов усындай пидайы инсан, илимге шын кеўилден берилген, жанкўйер педагог еди. Алдымызға түсип жүргенинде арқамызды асқар таўға сўйегендей, оған пўткиллей исенип, арқайын жүретуғын едик.

Устазым, Кеңесбай ағаның туўылғанының 70 жыллық юбилейи қутлы болсын, руўхлары мәңги шад болсын! Оның илимдеги орынланбай қалған ийгиликли ислерин шәкиртлери, перзентлери даўамлай бериўине тилеклеспен.

ЕЛ АРДАҚЛАҒАН УСТАЗ!

(Устазды еслеў)

ЖАКСИМОВА У.Ж

Муҳаммед ал-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Өзбек тили ҳам шет тиллерикафедрасы баслығы,

ф.и.к, доцент

Хәр сапары мен устазым, илим жолына қәдем таслаўымда сўйениш хәм таяныш болған әдиўли инсан Кеңесбай аға Алламбергенов ҳаққында шексиз еске түсиргим келеди. Себеби ол инсан көп шәкиртлериниң өмирден өз орнын таўып, илим жолында өзін сынап көриўине, жәмийетке азғана болса да пайдасын тийгизиўине жол-жоба көрсетип, өрнек болған.

1999-жылы пединститутты питкерип, илим менен шуғыллансам деген нийет пенен усы пединституттың аспирантурасына тапсырмақшы болдым. Сол пайытта тилши устазымыз проф.Орақбай аға Доспанов мени тил билими бағдары бойынша илимий жумыс ислеўге үндеди. Мен әдебиятшы болыўды қәлесемде устаздың гәпин сындыра алмадым. Аспирантураға қабыллаў жуўмақланыўына еки күн қалғанда хўжетлеримди толық таярлап, мың түрли қысыныспа менен Кеңесбайағаныңалдынабарып,әдебиятшыболғымкелетуғынын,

аспирантураға тапсырмақшы екенлигимди, бирақ үлкен устазға қалай айтарымды билмей атырғанымды айттым. Кеңесбай аға бизлерди оқытқаны ушын әдебиятқа қызығыўшылығымның бар екенлигин билгенликтен мени үлкен қысыныспадан кутқарып, карақалпақ әдебияты қәнигелиги бойынша аспирантураға тапсырыўыма себепши болып, биринши устазлық хәм илимий жөнелистеге аталық ўазыйпасын баслап берген еди.

Мине, жыллар өтти, илим жолында хеш қашан зәрүр мәсләхәтлерин хәм жәрдемин аямады. Устаздың соншелли дәрежеде қатаң көрингени менен негизи мүләйим, кемтар хәм айбатлы, фольклор илиминиң жанкүйери екенлигин 2009-жылы март айында Ташкент қаласына кандидатлық диссертациямды қорғаў ушын барғанымда көрип, устаздың ерлигине және бир мәрте тән бергенмен. Өзбек фольклорының үстинлери Т.Мирзаев, М.Жўраев, Б.Назаровлар Кеңесбай ағаның хўрметин орнына қойып, жыллы жүз бенен күтип алыўы, хәм мийман, хәм алым сыпатында сый-хўрмет көрсетиўи устаздың уллы, илимли, қәдирли инсан екенлигинен дерек берип турар еди. Усындай уллы инсанлар орталығында устазымның басшылығында илимий диссертация жумысымды қорғап шығыўым мен ушын бахыт еди. Усындай бахытқа ерисиўиме себепши болып, шәкиртлери ушын жанын пидә еткен, илим жолында қайтпас қаралығы менен көзге түскен ардақлы устаз Кеңесбай аға Алламбергенов хәмийше шәкиртлериниң ядында мәңги сақланады!

Кеңесбай аға Алламбергенов шәкиртлерине тек «илим философиясын» үйрениўде емес, ал «өмир философиясын» үйрениўде де устазлық етти. Турмыс қыйыншылығын қалай жеңиўди, адамлар менен қарым-қатнасты, сўрниккенде тез орнынан турып, әдалатсызлыққа қарсы қалай гүресиў кереклигин, өмирдиң ашшы-душшы сабақларын қалай өзлестириўди, жәмийет ушын керекли инсан болып жасаўды мен әдиўли устазымнан үйренгенмен. Устазымның хәр сапары

«сен хәмме қыйыншылықты жеңесең, сениң қолыңнан келеди» деп қоллап-қууатлауы өмірден өз орнымды тауып, кәсібимнен кәмал табыуыма түрткі болды. Бир атақлы данышпаннан, не ушын устазыңызды атаңыздан да артық көресиз, деп сорағанында : “Атам мениң жерге түсиўиме себеп болған, устазым болса руўхымды тәрбиялап, өрлеўиме себеп болды”,- деген екен.. Сол айтқанындай ардақлы устазым Кеңесбай аға Алламбергенов туўралы қанша айтсақ, еске түсирсек арзыйды!

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРТАНЫҰ ИЛИМИНИҢ АЛТЫН ҚАЗЫҒЫ

БИЙСЕНБАЕВ ҚУЎАНДЫҚ

таяныш докторант

*Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты*

Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретиўшилиги басқа түркий халықлар фольклорына салыстырғанда өзиниң көлеми жағынан да, мазмунлық қуны менен де өзгешеленип турады. Мине, усындай өзгешеликлерди жүзеге шығарыў жумыслары ең дәслеп XVIII әсирдиң 40-жылларынан баслап сырт ел илимпазлары тәрепинен әмелге асырыла баслаған. XX әсирдиң 20-30-жылларында болса қарақалпақ фольклортаныў илими майданына жергиликли илимпазлар да кирип келе баслады. Дерлик 300 жыллық тарийхқа ийе болған қарақалпақ фольклортаныў илиминде бир неше жүзлеген сырт елли хәм жергиликли илимпазлар қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеў жумысларын алып барған.

Усы үлкен тарийхый дәўир ушын санаўлы ғана ири илимпаз-тулғалар атларын келтирип өтиўге болады. Усындай илимпазлар

қатарында филология илимлери докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов атын да биймәләл атап өте аламыз. Ол өзінің 50 жылдан астам өмірін қарақалпақ әдебияты, педагогикасы, фольклортаныу илимине үзлексіз үлес қосыу менен өткерди десек қәте болмайды. Оның бул тынымсыз илимий-дәретиушилик мийнетлери тек ғана Өзбекстан көлеминде емес, түркий тиллес халықлар арасында Кеңесбай Алламбергенов тулғасын қәлиплестирди. Ал оның өзи болса қарақалпақ фольклортаныу илимин жаңа басқышқа алып шыға алды.

Қарақалпақстан халық жазыушысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты К.Алламбергенов дәслеп жәмийетшилик ушын жазыушы сыпатында көзге түскен болса, ол өмири дауамында бирнеше романлар, роман-диология, роман-эссе, драмалар, повестлер, аудармалар, көплеген гүрриңлерден ибарат әдебий мийрас қалдырды. Оның әдебий дәретиушилиги жанрлық, тематикалық жақтан, миллийлик көз қарасынан алып қаралғанда оғада әҳмийетли хәдийсе есапланады. 2024-жылы жазыушының шығармаларының 6 томлығы баспа жүзин көрди. Бул көп томлықтың улыўма көлеми 110,25 баспа табақ болып, 1764 бетти қурайды. Көлем жағынан алып қарағанның өзінде бундай үлкен дәретиушилик мийнет ислеу ушын да жазыушыдан турақлылық, сабырлылық пенен бирге үлкен интеллектуаль потенциал талапетиледи. Көп томлықтағы көркем шығармаларды теориялық көз қарастан таллау болса бир неше он жыллық изертлеуді талап етери анық. Бизиңше, Кеңесбай Алламбергенов дәретиушилиги бүгинги күнде әдебияттаныу илими ушын жаңа пикирлерди, жаңа мәселелерди ортаға қоя алатуғын хәм шешим бере алатуғын арнаулы илимий изертлеу жумысларын алып барыу ушын объект сыпатында пайдаланылса мақсетке муўапық болар еди. Буннан тысқары Кеңесбай Алламбергеновтың таңламалы шығармалары Қырғызстан-Туркия Манас университети доценти, филология илимлериниң

кандидаты Erdal Aydoğmush тәрәпинен изертленип, «Bengu Publications» баспасы тәрәпинен түрк тилинде китап болып баспадан шығарылды. К.Алламбергеновтың дәрәтиўшилиқ шеберлигин оның кишигирим «Ақбасқур» гүрриңи мысалында-ақ көрсек болады:

Жоқ, ол ислей бериўи керек! Ислей береді. Мейли, уйқыламаса, уйқыламай-ақ қойсын. Уйқыдан Адам өлип атырған жоқ. Ал, жақсы нийет аяқсыз қалмаўы тийис. Қолға алды екен, питиреди. Ким билипти, басқур питсе, урыс та пите қояр ма?... Полатжаны жаўды жексен етип атырмыз дейди ғой. Қәнекей, неге күл-талқан болып қалмайды сол ийтлер!

Жоқ ол, ислей бериўи керек! Асыққаны мақул. Баласы келип, келинин қолына қондырып берсе, мына басқурды олардың отаўына жаппас па еди! Жабады еле, жабады! Жеңис те болады! Улы бар – жеңис бар! Тек басқур тезирек питсе...

Гүрриңнен келтирилген қатарларды таллап отырыўдың да қәжети жоқ, санасы хәм жүреги бар хәр қандай инсан бул қатарларды оқып өзи ушын тәсирлер, ойлар алыўы анық. Жазыўшының шеберлиги де усында, оның дәрәтиўшилиги макан хәм ўақыт шегараларын писент етпейди. Бир ғана ақбасқур деталы менен-ақ инсанның арзыў-әрманлары, кеўил кеширмелерин, тәғдирин сәўлелендирип бере алған.

Профессор Кеңесбай Аллаамбергенов өткен әсирдин 80-жылларынан баслап әдебияттаныў илими тараўларында да табыслы дәрәтиўшилиқ мийнет етти. Ол «Қарақалпақ әдебиятында айтыс», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Миллий мафкура хәм қарақалпақ фольклоры», «Хәзирги әдебий жөнелис», «Қарақалпақ әдебияты», «XX әсир қарақалпақ әдебияты», «Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты», «Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы», «Мәңги булақ», «Бүлбилзибан уллы шайыр», «Бозатаў» хәм тарийхый шынлық» усаған бир нешше монография, сабақлық, оқыў қолланбалары менен бир қатарда 500 ден аслам илимий мақалалардың авторы.

К.Алламбергенов бул тараўда әсиресе Едигетаныўшы турколог алым сыпатында жәхән илимий жәмийетшилигине кеңнен мәлим. Ол бул машқалаға Едиге хәм «Едиге» дәстанын үйрениўге тыйым салынған сиясаттың ең бийик шоққыларына жетип турған ХХ әсирдиң 80-жылларының орталарында батыл түрде араласып, ғәрезсизлик дәўири басланыўдан-ақ қарақалпақ «Едиге»син пүткил дүньяға таныстырыўға салмақлы үлес қосқан бирден-бир алым дәрежесине еристи. «Едиге» дәстанын үйрениў бойынша Түркстан, Астана, Ақтөбе қалаларында өткерилген халық аралық конференцияларда жанкүйерлик қылып, қарақалпақ эпосын қорғаўшы қахарманы болып өтті. К.Алламбергенов ХХІ әсир қарақалпақ фольклортаныў хәм әдебияттаныў илиминиң алтын қазығы болып, үлкен илимий мектеп қәлиплестире алды.

Әлбетте, жазыўшы хәм илимпаз Кеңесбай Аллаамбергеновтың мийнетлериниң әҳмийетин, қунын өлшеўде, баҳа бериўде бизиң қарысымыз жетпеўи анық. Оның илимге қосқан үлеси, илимий мийнетлериниң әҳмийети себепли жеке өзимиз ушын профессор емес, ал академик Кеңесбай Аллаамбергенов деп еске алғымыз келеди.

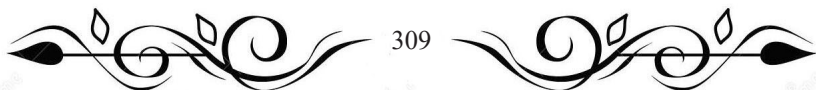
БИЗ УСТАЗДЫ УМЫТПАЙМЫЗ, УМЫТА АЛМАЙМЫЗ...

БИЙСЕНБАЕВ ҚУЎАНДЫҚ

таяныш докторант

*Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық
институты*

Адам баласы таўлар алыслаганнан кейин ғана оның айбатын, бийиклигин сезип, аңлап жетер екен. Күнде көрип жүрген инсанның қандай алп тулға екенлигин толық түсинип

жетебермейди екенсең. Усы қатарларды жазар екенмен, устазымыз Кеңесбай Алламбергеновтан қалған яднамаларды бирме-бирме қайтадан еске түсіріп, ол менен байланысly ұақыялардың, айтқан сөзлериниң ҳикметин арадан бираз ұақыт өткен соң ғана аз болса да аңлап жеткендей болып атырман.

Өмиримниң дерлик соңғы үш жылы устазымыз бенен үзликсиз устаз-шәкиртлик мүнәсибети менен өткенлиги ушын, бул дәўир менде үлкен естеликлер қалдырды. Ол ҳәрдайым шәкиртлери ушын жеке үлги болып келген, туурыдан-туўры ақыл-нәсият айтпай, ис жүзинде әмелият пенен көрсетип, түсиндирип берер еди. Ҳәрбир кадрға профессионал катнас жасар, инсанның бойындағы қәбилетти шығарыў уқыбы жүдә күшли раўажланған еди. Базы да ҳайран қалар едик, қолымыздан алдынырақ усындай ислер де келиўин аңлап жетпегенимизге. Өзимиздеги өзимиз сезбеген қәбилетлеримизди жүзеге шығара алғанлығы ушын оған алғысымыз шексиз.

Устазымызды еске түсирер екенбиз, дәслеп оның қол таңбасы, жазыў стили ҳаққында азырақ айтып өтсек. Ақыры, дүньяда сондай психологиялық илимлер бар, инсанның жазыўы арқалы-ақ ол ҳаққында көп мағлыўматлар алыў мүмкин. Кеңесбай Алламбергеновтың қол таңбасына этирапындағы санаўлы адамлар ғана толық түсинер еди. Себеби, ол жүдә тез жазар, мийиндеги мағлыўматлардың көплигинен қағазға түсириў ушын қолы үлгере алмағанлықтан қол таңбасы өзгеше формаға ийе еди. Бирақ, компьютерде териў процессинде устаздың жазған текстинен ҳеш қандай қәте шықпас, хәттеки айырым сөзлердиң қалай жазылыўын уйренипте алар едик. Жазыў барысында қағазды үнемлеў ушын, ашық қалған еки қапталдағы орынларға да көрсеткишлер арқалы жазыўлар түсирер еди. Қағаз көп болса да, ысырапгершиликке жол қоймай, хәттеки ярым бет листти де жазыў ушын тийкарғы мазмунға желим арқалы бириктирер еди. Биз сол ұақытта жүдә ҳайран қалар едик, қағаз көпқой деп. Сонда

устаз: – Бизің уақтымызда ақ қағаздың қуны жүде жоқары еді – деп айтар еді. Ол хәрбір ресурстан утымлы пайдаланып билер, буны басқаларға да удайы үйретіп барар еді.

Устаз бар жерде өз-өзинен өзгеше көтеріңки руұхтағы аура қәліплесер еді. Оның бойындағы толып-тасып тұрған йош-илхам әтирапындағыларды да тәсирлендирмей қоймас еді. Оның бәлент лапызлы өзине исенген даўысын еситкен кулак ийеси де ол менен пикирлес болып қалар еді. Ол жаңа танысқан инсанының өзін тутыўы, сөйлеў шеберлиги арқалы-ақ оның қандай адам екенін, хәттеки ата-бабасы ким екенлигин де айтып бере алар еді. Бул хәдийсениң бирнеше рет жеке гүўасы болғанман.

Өз жумыс столындағы хәрбір китаптың, хәрбір деталдың қандай жайғасқанлығын ядтан билер еді. Базы да, телефон арқалы қоңыраў етип анық-тынық қылып қай затты қай жерден табыў кереклигин де айтқан уақытлары көп болған. Устаз хәрдайым инсанға хәдден тыс қолайлы шараят болса, ол ериншек болып қалып, жумыс сыпаты түсіп кетиўин айтар еді. Өзи де бул мәселеге итибарлы болып, жетпис жасқа шамаласып қалған болса да, хәрқандай шараятқа бейимлесе алар еді.

Устаз өзи шөлкемлестириўшилерден бири болған “Илим хәм жәмийет” (Қарақалпақстан мұғаллими) журналының бас редакторы сыпатында көп жыллар даўамында жумыс алып барды. Бул дәуір ишинде журнал тәрәпинен бирнеше илим тараўлары (Шифрлары) бойынша ЖАК тәрәпиенен усыныс етилген журналлар дизимине киргизилди. Журнал хызметкерлері устазды мийримли басшы, шебер шөлкемлестириўши, әдиўли устаз сыпатында еске алады.

Өмириниң соңғы айларында ол бабасы Нуртай батыр хаққында роман жазыў ушын шын кеўилден ықласланып, жазыў ислерине кирисип кетти. Мен сол уақытлары өмиримде биринши рет профессионал жазыўшының жумыс лабаротиясын хәм

роман жазыу процессин көргенмен. Мен буннан жүдә тәсирленер едим, кууанышлы едим. Себеби, Ф.Достоевский, Л.Толстой, Ч.Айтматов, А.Қодирий сыяқлы жазыушылардың роман жазыу хаққындағы естеликлерди оқып үлкен қызығыушылық пайда болған еди. Устазымыз Қарақалпақстан халық жазыушысы Кеңесбай Алламбергенов себеп болып, роман қалай жазылыуын көриу бахтына мяссар болған едим. Көп жыллар дауамында сақланып хәм жыйналып киятырған фактлер, илимий пикирлер, қол жазбалар, дала дәптерлери бир папка болып сақланып турар еди. Бул көп жыллар дауамында роман ушын жыйналған дереклер еди. Тарийхый романның фольклор менен, тарийхый дереклер менен, көркем әдебият пенен синтезлескен формасы қарақалпақ әдебияты ушын үлкен жаңалық еди. Устаз өмириниң соңғы айларында қолына ручка тута алмай қалса да, әдебияттан қол үзбеди, үмитин үзбеди. Барлық энергиясын сарышлап ауызша айтып турар, мен болсам жазып алған уақытларым көп болған еди. Усындай кыйыншылықлар менен романның биринши китабы “Алтын қазық” дөретилди. Бул китап хәрбир әдебият сүйиуши, хәрбир усы меканға байланыслыман деген инсан ушын оқыуы керек болған китап есапланады.

Устаз Кеңесбай Алламбергеновтың өмири нәтийжели өмир болған деп ойлайман. Себеби, қанша илимий китаптар, сабақлықлар, көркем-әдебий шығармалар дөретти, қанша шәкиртлер таярлады, өзинен үлкен мектеп қалдырды. Бул мийнетлеринен инсанлар дауамлы түрде пайдаланыуы сөзсиз. Бул мийнетлердиң әхмийети баҳасыз, өлшенбейди.

Инсанның қандай инсан екенлиги, оның өмирдеги орны ол кеткен соң ғана жүдә қатты билинер екен. Ол хаққындағы пикирлерди, ядларды бир мақала арқалы жеткерип бериу жүдә қыйын ис. Устазымыз хаққында қанша еслесек, биз алдын аңламаған тәреплери көплигин сезе беремиз. Бирақ қанша суулар ағып өтсе де биз устазды умытпаймыз, умыта алмаймыз...

BELGILI ILIMPAZ, JAZÍWSHÍ, DRAMATURG HÁM SHEBER PEDAGOG EDI...

SÁRSENBAEV QONÍSBAY JAQSÍLÍQ ULÍ

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı «Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı» fakultetine 2015-jılı oqıwǵa qabıl etilgen edim. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatına bolǵan qızıǵıwshılıǵım meni usı tarawǵa jetelep keldi. Bul kúnge shekem mektepte «Qaraqalpaq ádebiyatı»na degen súyispenshiligim meniń qıyalıma jazıwshı, shayırlar menen ushırasıwǵa degen ıqlasımdı arttırı beretuǵın edi. Sabaqlıqlardaǵı jazıwshı hám shayırlardı kóriw biz mektep oqıwshıları ushın tek ǵana arız edi. Mine oqıwǵa qádem qoyǵan birinshi kúnimnen usınday ullı insan jazıwshı K.Allambergenov penen ushırastıq. Sol dáwirde ustazımız «Qaraqalpaq ádebiyatı» kafedrasınıń baslıǵı edi. 1-kurs dáwirimizde bizdi «Xalıq awızeki dóretiwshiligi» sabaǵınan óziniń sheber pedagogikalıq usılları menen qızıqtırıp oqıttı. Biz ustazdı jazıwshı sıpatında tanıytuǵın edik, sol kúnnen baslap bizde sheber pedagog sıpatında da tereń túsiniq qaldırdı.

Ustazımız K.Allambergenovtıń sabaqları júdá qızıqlı bolıp ótetuǵın edi. Bul lekciya sabaqların tıńlaǵan studenlerdiń bárshesinde shákirt bolıw tilegi tuwılatuǵınına gúmánimiz joq. Óytkeni, toparımızdıń kópshilik studentleri birinshi lekciyadan shıǵıp, ustazımızǵa shákirt túsiw maqsetinde izinen erip ketti. Usılay birinshi kurstı tamamladıq. Fakultetimiz qaraqalpaq ádebiyatı menen tikkeliy baylanıslı bolǵanı ushın hár bir jazıwshı hám shayırlardıń tuwılǵan sánelerin keń túrde belgileytuǵın edik. Bul ádebiy kesheler Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası janında dúzilgen «Ziywar» ádebiy dógeregi baslaması menen shólkemlestiriledi. Dógerек basshısı M.Bekbergenova hár jılı jaslardı dógerекке jámlep, birgelikte jumıs islewge úyretedi.

Mende sol dógerektiń aǵzası bolıp, ádebiy keshelerge ustazlardıń jol jobası menen qatnasatuǵın boldım. Mine, usınday kúnlerdiń birinde ustazımız K.Allambergenov dógerek aǵzaların kafedrada topladı. Bunnan gózlangen maqset óziniń jańadan jazǵan pyesasına jańa talantlardı birlestirip, tańlap alıw edi. «Gúlayım» pyessasındaǵı Gúlayımınń altı ajaǵasına qolay jigitlerdi birme-bir minez-qulqı, júris-turısı, sóylew tempine qarap ajıratıp tańlap aldı. Men usı kúńge shekem saxnalıq kórinislerde qatnassam kóbinshe bunday rollerde qatnaspastan mastovkada júretuǵın edim. Sol kúni ustazımız maǵan qarap turıp: «Sen, besinshi ul bolasań», – dedi. Men oylanıp tursam. Ustaz óziniń jazǵan pyessasındaǵı Gúlayımınń besinshi aǵasınıń minezin mende kórip turǵanın ayttı. Ol erke ósken, hámme waqıt altınshı perzenttiń tuwılǵanınan ókpeli bolıp júrgenin maǵan bildirip, sol xarakterdi beriwimdi eskertti.

– Genje, ulım, genje, ulım,
Tapqanımdı sen je, ulım,
Deseń de bizdi bóleklep,
Toplımǵa tóktiń sheleklep...

Altınshı maqaw pes bolıp,
Tuwıldı maǵan kes bolıp,
Sizińshe, ata, ol genje
Qasıńda júrer es bolıp...

Qosıq qatarları keshegidey ele esimde. Bul qatarlar ózime unadı hám sol waqıttıń ózinde yadlap aldım. Bunnan seziledi, ustazımızdıń sóz tańlawdaǵı sheberligi menen birge olardı baylanıstırıwdaǵı ózgesheligi talantlı dramaturg ekeniligi.

Mine, bul qosıq qatarların yadlaǵanımızǵa qansha waqıt boldı. Qatarlardaǵı «genje» degen sóz maǵan 2022-jıldıń yanvar ayınan baslap qayta aylanıp keldi. Sebebi, sol waqıtta men «Qaraqalpaq ádebiyatı» kafedrasınıń I basqısh tayanış doktorantı bolıw menen

birge, Keñesbay Allambergenovtıń genje shákirti boldım. Ol hámme waqıt meni eń genje shákirtimseń dep eskertip júrer edi. Maǵan ilimiy tema berer waqıtta da kóp oylanıp otırdı hám sen meniń genje shákirtimseń saǵan ózimniń ustazım T.Qayıpbergenovtıń povestlerindegi sheberlikti ashıwdı tapsırma etip bersem qalay boldı?, – dep menen soradı. Men ustazdıń maǵan bunday mashaqatlı, qızıqlı tema bergenine quwansamda, moynımdaǵı juwapkershilikten qorqıwda boldım. Óytkeni, qaraqalpaq xalqınıń mańlayında jarqıraǵan juldız T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmaların úyreniw ańsatlıq penen bolmaytuǵınlıǵın túsinipturǵan edim. Ustazım K.Allambergenov penen birge bul tema ústinde azlı-kem jumıs isledik, izertlewler alıp bardıq. Tilekke qarsı, 2023-jılı 69 jasında ustazım bul dúnyadan ótti. Ol maǵan bul temanı bergende, álbette, usı temadan jaqsı jumıs shıǵadı dep quwnıp, jáne bir ilim doktorın (PhD) shıǵaraman dep niyetlengen edi. Búgingi kún ustazımızdıń bergen temasında keń túrde izertlew jumısların alıp barmaqtaımız. Bul jolda bir ózime jeńil bolmaydı, ádebiy baǵdar, anıq izertlew hám teoriyalıq maǵlıwmatlardı ele de keńirek úyreniw ushın marhum ustazım K.Allambergenovtıń shákirti K.Palımbetov ilimiy basshı etip bekitildi. Ustazım K.Palımbetovqa shákirt túsiwden ol maǵan bul temada elede tereń jumıs islew kerekligin hám jańa ilimiy teoriyalıq pikirler menen bayıtıp, ilimiy izlenisler júrgiziw boyınsha eskertiwler berdi. Ilimniń tereń qıyınshılıqların basıp ótiwde búgingi kúnde K.Palımbetov durıs baǵdar berip kelmekte.

Ullı ilimpaz, jazıwshı, dramaturg hám sheber pedagog K.Allambergenov búgin aramızda joq. Degen menen, ol qaldırǵan ilimiy miynetler, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalar, pedagogikalıq sheberlikler xalıqtıń arasında mángi jasawına gúman joq. Islegen iygiliikli isleri, jaqsılıqları umıtılmaydı. Ol jaratqan ádebiy miyraslar, qaraqalpaq ádebiyatınıń baylıǵı bolıp xalıqqa kóp jıllar dawamında xızmet etiwine isenemiz.

III BÓLIM

FILOLOGIYA ILIMLERINIŇ DOKTORÍ, PROFESSOR KEŇESBAY ALLAMBERGENOVŇIŇ ILIMIY-METODIKALÍQ HÁM PUBLICISTIKALÍQ MIYNETLERINIŇ BIBLIOGRAFIYASÍ ÁDEBIY-KÓRKEM DÓRETPELER

DISSERTACIYA HÁM AVTOREFERATLARÍ:

1. Алламбергенов К. Айтыс в каракалпакской литературе (Специфика жанра. Пути формирования и развития): Дисс. ...канд. филол. наук / Институт языка и литературы АНРУз.-Ташкент: 1985. 157 с.;

2. Алламбергенов К. Айтыс в каракалпакской литературе (Специфика жанра. Пути формирования и развития): Автореф. дисс. канд. филол. наук / Институт языка и литературы АНРУз.-Ташкент: 1985. 22 с.;

3. Алламбергенов К. Каракалпакский народный эпос «Едиге» (Жанровые признаки. Типология национальной версии. Поэтика.): Дисс. ...д-ра филол. наук / Нукусский педагогический институт им. Ажинияза.- Нукус: 1995. 288 с.;

4. Алламбергенов К. Каракалпакский народный эпос «Едиге» (Жанровые признаки. Типология национальной версии. Поэтика.): Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук / Нукусский педагогический институт им. Ажинияза.- Нукус: 1995. 55 с.;

ILIMIY BASSHÍLÍGÍNDAGÍ QORĞALĞAN KANDIDAT- LÍQ HÁM DOKTORLÍQ DISSERTACIYALAR:

1. «Қарақалпақ салт-дәстүр жырлары».- С.Қазақбаев-2001-жыл.;

2. «Қарақалпақ халық дәстаны «Юсуп-Ахмет».-Х.Жақсымова. 2009.;

3.«Бердақтың «Шежире» дәстанында фольклорлық хәм реалисттик сүўретлеў усылларының қолланыў өзгешелиги».-А. Утамбетова 2012.;

4. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарман образының жаратылыўы өзгешеликтери (Т.Мәтмуратов хәм К.Рахманов поэзиясы мысалында).- П.Дабылов- 2018.;

5. XX әсир ақыры – XXI әсир басларында қарақалпақ балалар әдебияты эволюциясы, жанрлар қурамы хәм поэтикасы. (DSc) – С.Казахбаев- 2019.;

6. Қарақалпақ аймағында қазақ шайыр-жыраўлар мийрасы (қазақ-қарақалпақ әдебий байланыслары мысалында).- Т.Торткулбаева – 2019.;

7. Қарақалпақ халық әпсаналары (Генезиси, жанрлық өзгешеликтери, классификациясы).- Г.Қалбаева – 2019.;

8. Қарақалпақ халқ достони «Қўблон»нинг генезиси, типологияси ва поэтикаси. К. Палымбетов – 2021.;

9. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ гүрриңлериниң поэтикасы. – З.Ктайбекова – 2021.;

10. Қарақалпақ халық дәстанларында мифологиялық мотивлер (эволюциясы хәм типологиясы.-М.Есебаев – 2021.;

11. Қарақалпақ халық тарийхый қосықлары. - Е.Қанаатов- 2021.;

12. Қарақалпақ әдебиятында импровизация дәстүри.-Қ. Матимов – 2022.

13. Ўзбек ва қарақалпақ адабий алоқалари (адабий алоқа, ўзаро таъсир ва бадий таржима). Г.Курамбаева – 2023;

ILIMIY OPPONENTLIK ETKEN ILIMIY JUMISLARI:

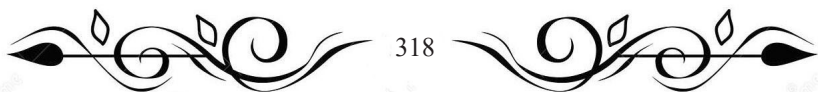
1. «Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ публицистикалық лирикасы». - А.Аяпов - 2010;

2. «Қарақалпақ повестлерінде стиллик изленислер». - Ж.Сагидуллаева - 2010;
3. «Тарийхый романларда тарийхый шынлық хәм көркем таллаўдың синтези» (К.Мамбетовтың тарийхый шығармалары мысалында). - А.Алламбергенов - 2011.;
4. «Ўзбек халқ эртакларида эпик формулалар». –Э.Жуманов-2022.;
5. «Ўзбек ва немис халқ мақолларининг қиёсий-типологик тадқиқи. – Ф. Бафоев – 2022.;
6. Хоразм бахшичилик ва халфачилик анъаналари (генезис, локаллик, репертуар, ижро усули). – Н.Сабирова – 2022.;
7. «Давлатёрбек» достонининг асослари, типологияси ва поэтикаси». – Ш.Рахимова – 2022.;
8. «Замонавий ўзбек ва қозоқ настрида рэтологик конструкция: ижодкор идеали ва образлар бадиияти».- Ж.Байзаков - 2023.
9. «ХІХ әсир қарақалпақ поэзиясында мифлер хәм аңызлардың қолланылыўы». Т.Керуенов.
10. Бадий асарда мифопоэтик талқин ва бадий образ (Ёзувчи Назар Ешонқул асарлари мисолида). – Б.Жовлиев. – 2023
11. Қарақалпоқ драматургиясида трагедия жанрининг шаклланиши ва ривожланиш эволюцияси). – Ф.Шержанова. – 2021
12. Узбек ва қарақалпоқ халқ тез айтишлари типологияси -. И.Мадияров. . – 2021

KITAPLARÍ:

- 1.Қарақалпақ әдебиятында айтыс (жанрлық өзгешелиги, пайда болыўы, қәлиплесиўи хәм раўажланыў жоллары)/ Монография. Нөкис:«Қарақалпақстан». 1989.;
- 2.Қарақалпақ балалар әдебияты./ НМПИ талабалары ушын үлги оқыў бағдарламасы. Нөкис: «Билим». 1993.;

3. Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтына 60 жыл./ Илимий очерк кітапша. Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1994.;

4. Қарақалпақ халық дәстаны (Генезиси жанрлық белгілері, миллий версиялар типологиясы және поэтикасы)/ Монография. Нөкіс: «Билим».1995.;

5. Қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы./ НМПИ талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы. №1-2, 1998;

6. Қарақалпақ әдебияты тарихы (Ерте дәуір ХІХ әсірге шекем)/ НМПИ талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы. №3-4. 1998;

7. Әдебиеттің тыйқарлары./ НМПИ талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы. №1-2. 1999;

8. ХVІІІ-ХІХ әсирдегі қарақалпақ әдебияты./ НМПИ талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы. №3-4. 1999;

9. Хәзіргі әдебиі жөнеліс./ НМПИ талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. НМПИ киші типографиясы.2002.;

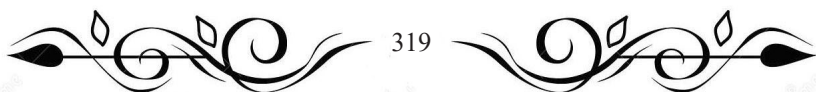
10. Қарақалпақ фольклоры./ НМПИ, Қарақалпақ тили және әдебияты факультеті талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. НМПИ киші типографиясы.2002.;

11. Хәзіргі әдебиі жөнеліс./ НМПИ, Қарақалпақ тили және әдебияты факультеті талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. НМПИ киші типографиясы.2002.;

12. ХХ әсир Қарақалпақ әдебияты./ НМПИ, Қарақалпақ тили және әдебияты факультеті талабалары үшін үлгі оқыту бағдарламасы. «Қарақалпақстан мұғаллими» журн.. 2002.;

13. Қарақалпақ әдебияты./Орта мектептердің ХІ класы үшін хрестоматиялық оқыту қолланба. Нөкіс:«Қарақалпақстан». 1998.;

14. ХХ әсирдің 60-80-жылларындағы Қарақалпақ әдебияты./ НМПИ Филология факультеттері талабалары үшін оқыту қолланба. НМПИ киші типографиясы.2003.;

15. Хәзирги әдебий жөнелис./ НМПИ Филология факультетлери талабалары ушын оқыў қолланба. НМПИ киши типографиясы.2004.;

16. Миллий мафкура хәм қарақалпақ фольклоры./ НМПИ Филология факультетлери талабалары ушын оқыў-методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2005.;

17. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы./ НМПИ Филология факультетлери талабалары ушын оқыў-методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2005.;

18. Ғәрезсизлик дәўир қарақалпақ әдебияты. / НМПИ Филология факультетлери талабалары ушын оқыў-методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2005.;

19. Қарақалпақ халқының аўызеки көркем дәрәтпелери. / Оқыў көрсәтпә. НМПИ киши типографиясы.2007.;

20. XX әсир қарақалпақ әдебияты./Академиялық лицейлердин III курс талабалары ушын сабақлық.Нөкис:«Билим». 2007.;

21. XX әсир қарақалпақ әдебияты: әдебий портретлер./ Оқыў қолланба. НМПИ киши типографиясы.2007.;

22. XX әсир қарақалпақ прозасы: раўажланыўының баслы бағдарлары./НМПИ Филология факультетлери талабалары ушын оқыў-методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2008.;

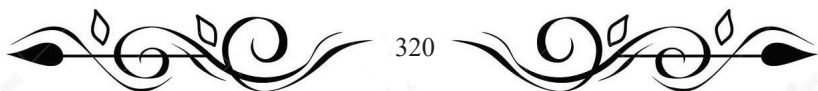
23. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы (Т. Қайыпбергеновтың өмири хәм дәрәтиўшилиги)/ Оқыў қолланба. НМПИ киши типографиясы.2009.;

24. Мәңги булақ (И. Юсупов дәрәтиўшилиги)/ Оқыў қолланба. НМПИ киши типографиясы.2009.;

25. Миф, ертеке, тарийх хәм дәстан./Монография. НМПИ киши типографиясы.2014.;

26. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы./ ЖОО талабалары ушын сабақлық. Нөкис:«Билим»-2011.(А.Пахратдинов, М.Бекбергеновалар менен бирге);

27. Бүлбилзибан уллы шайыр./ «Әжиниязтаныў» арнаўлы курсы бойынша методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2013;

28. Ғәрезсизлик дәуир қарақалпақ әдебияты./Методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2013;
29. «Бозатаў» хәм тарийхый шынлық./ Методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2014;
- 30.Мәңги булақ./ Методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2014;
- 31.Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы. Методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2014;
- 32.Бүлбилзибан (Әжинияз таңламалы шығармалары)/ Методикалық қолланба. НМПИ киши типографиясы.2014.
33. «Әмир Темир хәм Ер Едиге» (Уллы атланыс) Баспадан шыққан Нөкис «Қарақалпақстан», 2017 4.25 б.т.
- 34.«Ер Едиге,«Едиге»дәстаны Алтын Орда хәм Маўараўннахр дәуири тарийхының гейпара мәселелери» Баспадан шыққан Нөкис «Билим» 2017 8 б.т.
35. Мәңги булақ (И.Юсуповтың өмири хәм дөретиўшилиги) // Нөкис, «Қарақалпақстан» 2019 3,5 б.т.
36. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы (Т.Қайыпбергеновтың өмири хәм дөретиўшилиги) // Нөкис, «Қарақалпақстан» 2019 3,5 б.т.
37. Бекбергенова М., Ибрагимов С.Дүнья әдебияты дүрданалары. I китап. Шығыс әдебияты үлгилери. (Жоқары оқыў орынлары студентлери ушын “Жәхән әдебияты тарийхы” пәни бойынша оқыў – қолланба – хрестоматия) // Нөкис, НМПИ баспасы, 2019. 12,5 б.т.
38. Orazımbetov Q., Paxratdinov Á., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı (JOO bakalavr jónelisi ushın sabaqlıq, I kitap) // Toshkent, «Sano-standart», 2018 39 b.t
39. Orazımbetov Q., Paxratdinov Á., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı (JOO bakalavr jónelisi ushın sabaqlıq, II kitap) // Toshkent, «Sano-standart», 2018 19 b.t.
40. Оразымбетов Қ., Бекбергенова М., Бекбергенова З Қарақалпақ әдебияты (11-класс ушын сабақлық) // Нөкис, «Билим», 2018 16 б.т.

41. Ўзгараззсзлзк дáвзрз қарақалпақ áдзбзй сзнз (Rawajlanıwınıń baslı baǵdarları, janrlıq formalıq ózgesheliklerı) // Toshkent, «Tafakkur –bo’stani», 2020 10 б.т.

42. Қурбанбаев И., Казакбаев С. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхы (Оқыў қолланба) // Ташкент, 2020 16 б.т.

43. K.Allambergenov, J.Esenov, Sh.Keńesbaeva «Qaraqalpaq ádebiy sını» /joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq., // Нөкис, «Avangard», 2024 25 б.т.

MAQALALARÍ:

1. Ата мөкан келбети./ «Әмиўдәрья» журн.-№8, 1979.;
2. Хәзирги повестлерде мухаббат темасы./ «Әмиўдәрья» журн.-№11, 1979.;
- 3.Дослық айтыслары./ «Жаслар ҳаўазы» топламы.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.;
4. Өткендеги шайырлар айтысы./ «Әмиўдәрья» журн.-№12, 1980.;
5. Жуўап айтыслары./ «Қарақалпақ әдебиятының мәселелери» топламы. – Нөкис: НМУ баспасы,1980.;
6. Шайырлар айтысының гейпара мәселелери./ «Әмиўдәрья» журн.- №5, 1984.;
7. Шешенлер айтысы./ «Жаслар орбитасы» топламы.-Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы,1986.;
8. 86-жылдың прозасы./ «Әмиўдәрья» журн.-№5,1987.;
9. Бердақтың жазба хат айтыслары./ «Бердақ ҳаққында сөз» топламы.-Нөкис: «Қарақалпақстан»,1987.;
10. Қ.Айымбетов – публицист жазыўшы./ «Әмиўдәрья» журн.-№7,1989.;
11. Ығбал жағасы (Ш.Сейтов прозасы)/ «Әмиўдәрья» журн.-№1, 1989.;
12. Қарақалпақ әдебиятында синтез проблемасы./ «Материалы XII ой научно-теоретической конференции проф.-преп. состава НГУ-Нукус. Изд-во НГУ.1988.;

13. Руўхый Аралымыз – ана тилимизди қадирлейик./ «Әмиўдәрья» журн.- №6, 1989.;
14. Миллийликтің бир белгиси ямаса этнографиямыздың айырым мәселелери./ «Әмиўдәрья» журн.-№11,1989.;
15. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» пәни бойынша әмелий жумысларды шөлкемлестириўдиң гейпара мәселелери./ «Өзбек, қарақалпақ, қазақ әдебиятын оқытыўдың, айырым мәселелери» топламы.-Нөкис:НМУ баспасы.1990.;
16. Мәдениятымыз тарийхында үлкен ўақыя./ «Әмиўдәрья» журн.-№8, 1990.;
17. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» пәнин қалай оқытыў керек./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1, 1992.;
18. «Едиге «Москваны жаўлап алғанба, ямаса «Едиге» дәстанының тарийхый дереклери»./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№2, 1992.;
19. Қарақалпақ балалар әдебияты./ Нөкис:«Билим» баспасы.1993.;
20. Миллий жазыўымызды қалай жетилистиремиз./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№2-3,1993.;
21. Едиге дәстанын үйрениўдиң әхмийетли мәселелери./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1,1993.;
22. «Тулым бий» - «Едиге» дәстанының бир варианты./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№2-3,1993.;
23. Және де «Едиге» ҳаққында./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1,1994.;
24. «Қорқыт ата» китабы ҳәм қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№3-4,1994.;
25. Билимдан педагог, нәзик дилмаш./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1-2,1995.;
26. Фольклор машқалаларына жаңаша пикир жуўыртайық./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1-2, 1995.;
27. Әмир Темур, Едиге султан, Тоқтамыс хан ҳаққында тарийхый ҳақыйқатлықлар./ «Әмиўдәрья» журн.-№1-2,1995.;

28.«Едиге» дәстанында тарийхый тулғалар образы менен жер-суў атамаларының сәўлелениўи./ «Әмиўдәрья» журн.-№5-6, 1995.;

29. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» - «Едиге»нің ең ески нұсқаларының бири./ ӨзРИА Қаралпақстан бөлими «Хабаршысы» журн.-№7-9. 1995.;

30. «Едиге» дәстанында аўызеки хәм реалислик дәстүрлердин синтези./ ӨзРИА Қаралпақстан бөлими «Хабаршысы» журн.-№47, 1995.;

31. «Едиге» дәстанында архаикалық миф элементлер./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№4, 1995.;

32. «Едиге» дәстанында димифологизация кубылысы./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№3-4, 1995.;

33. «Едиге» дәстанын атқарыўдағы жыраўлардың дәретиўшилиқ шеберлиги./ «Әмиўдәрья» журн.-№3-4, 1995.;

34. Әмир Темур дәўиринің уллы эпосы./ «Әмиўдәрья» журн.-№1, 1996.;

35.«Едиге»-тарийхыйқахарманлықдәстаны./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1-2, 1996.;

36.«Едиге»дәстанындаӘмир Темуробразы./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.-№1-2, 1996.;

37. «Едиге» дәстанының миллий версияларында Токтамысқа қарсы гүрес мотивиниң сәўлелениўи./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№1-2,1996.;

38. Түркий халықлар фольклорында дәстан дәретиўшилиги дәстүрлери

«Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар

фольклорын үйрениў мәселелери» халықаралық конференция тезислери./ Халық аралық конференция. Нөкис: 1997;

39. Новелланың жетик шебери/«Қарақалпақстан» баспасы «Әмиўдәья» журн. №3-4,1998.;

40. Түркий тиллес халықларға орталық мәдений мийраслар хәм жаслар тәрбиясы./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4,1997;

41. Миллионлар жүрегин жыр еткен шайыр ямаса Бердақ дөретиўшилигин үйрениўдиң гейпара мәселелери./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4,1997;

42. «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстанын типологиялық жобада үйрениўдиң гейпара мәселелери./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4,1997;

43. Қарақалпақ фольклорында Әмир Тимур образы./«Жайхун» журн. №1, 1998;

44. Түркий халықлар эпосшылығында дәстан дөретиў дәстүрлери хәм «Қырық қыз»./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №1-2, 1998;

45. Қарақалпақ фольклорында Әмир Тимур менен Едигениң түркий мәмлекетшилигин дүзиў ушын гүрес мотивиниң сәўлелениўи./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4,1998;

46. Дослық жыршысының изертлениўи./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.№1-2, 1999.;

47. Әжинияз - айтыс шебери./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.№3-4, 1999;

48. Қарақалпақ эпосларында қахарманлар образының мифлик тәбияты./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№3-4, 2000;

49. Студент жасларға илим-пән сырларын үйретиўдиң жаңа педтехнологиясы хаққында ойлар./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №1-2, 2000;

50. «Шарьяр» дәстанының дөрелиў дәўирлери менен жанрлық өзгешелигиниң гейпара мәселелери./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №1-2, 2000;

51.НМПИның педагог кадрлар таярлаў менен илим-пәнди раўажландырыўдағы алп адымлары./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4, 2001;

52. «Шәръяр» дәстанының вариантлары хаққында./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№4-3, 2000;

53. «Юсуп-Ахмет» дәстанының қарақалпақ этно-фольклорлық орталығында пайда болыуы хәм қәлиплесиўиниң айырым мәселелери./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№3-4, 2000;

54. Мектеп пәнлериниң тәлим стандартын хәм рейтинг бахалаў системасын студентлерге үйретиў-жаңа педтехнология элементлериниң бири сыпатында./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.№1-2, 2001;

55. Жоқары қәнигели педагог кадрлар таярлаў-баслы ўазыйпамыз. / «Қарақалпақстан муғаллими» журн. №1-2, 2001;

56. Ертектен дәстанға шекем./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4, 2001;

57. «Едиге» қарақалпақ халқының уллы эпосы./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№1-2, 2001;

58. Хәзирги әдебий жөнелис./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №1-2, 2002;

59.Қарақалпақ эпосларына қариялар образы-данышпанлық тымсалы./«Қарақалпақстан муғаллими» журн.№1-2, 2002;

60.Академик Абатбай Дәўлетов-60 жаста./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4, 2002;

61.Белгили устаз, зәбердес алым хәм жазыўшы./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№3-4, 2002;

62.Туўысқан халықлар әдебиятлары байланысларын изертлеў./ «Қарақалпақстан муғаллими» журн.№3-4, 2002;

63. XX әсир қарақалпақ әдебияты./«Қарақалпақстан муғаллими» журн. №3-4, 2002;

64. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» генезиси, жанрлық өзгешеликleri./

«Едиге»ни изертлеў мәселелери» халық аралық илмий-теориялық конференция тезисleri.2001.;

65. Қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы хәм қәлиплесиўинде жыраў- шайырлардың тутқан орны./«Түркий тиллес

халықлары фольклоры хәм халық көркем өнери» атамасындағы халық аралық конференция тезислери.2003;

66.Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» - «Едиге»нің ески нускасы. /«Қарақалпақстан жаслары» газетасы. № 35-36. 30.08.2001.;

67. «Едиге» дәстанының пайда болыў хәм қәлиплесий дереклери./«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. № 104. 07.09.2001;

68. Историческая действительность и художественный вымысел в эпосе «Едиге»./ Газета «Вести Каракалпакстана». № 72 11.08.2001.;

69. «Едиге»-Әмир Тимур дәўириниң уллы эпосы./«Нөкис хақыйқаты» газетасы. № 25 25.07.2001;

70. Қарақалпақ әдебиятының пайда болыў хәм қәлиплесий дереклери хаққында./ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. №112 2003;

71. Н.Даўқараев хәм қарақалпақ фольклоры./ӨзРИА Қаракалпакстан бөлими «Хабаршы» журн. № 4 2005;

72. Қарақалпақ әдебиятында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүри. «Устаз жолы» газетасы. № 41(482) 6-октябрь 2007;

73. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебияты хаққында туңғыш монография. /«Қарақалпақстан жаслары» газетасы.№ 1 (7446) 1-январь 2008;

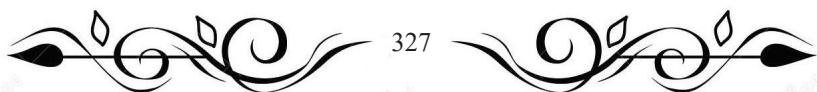
74. Туўылған жерге садықлық туйғылары./«Қарақалпақстан жаслары» газетасы.№ 33 (7478) 14-августь 2008.;

75. А.Досназаров хаққында кинороман.«Қарақалпақстан жаслары» газетасы. № 38 (7483) 18-сентябрь 2008;

76. Қарақалпақ әдебиятының сағалары./«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. № 6 (18088) 13-январь 2009;

77. Әмиршынлығы сәўленген новеллалар./«Қарақалпақстан жаслары» газетасы. № 4 (7501) 22-январь 2009;

78. Романлар поэтикасы хаққында./«Қарақалпақстан жаслары» газетасы. № 8 (7505) 18-февраль 2009;

79. Қарақалпақ әдебиятының сағалары (Ерте дәуір). /«Илим хәм жәмийет» журн.№ 1, 2009.;

80. Қарақалпақ әдебиятының әдебий жазба дереклери./«ҚМУ хабаршысы» журн.№ 2, 2009;

81.Қарақалпақ әдебиятының аўызеки хәм жазба әдебий дереклери. /«Әмиўдәрья» журн.№ 3 2009;

82.ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхын үйрениўдин әҳмийетли мәселелери. / «Әмиўдәрья» журн. № 3 2009.;

83.Қарақалпақ әдебияты сағаларының аўыз-еки жазба әдебий дереклери./ «Әмиўдәрья» журн, 2010, №3;

84.Қарақалпақлардың Жаңа дәрья дәўири тарийхының гейпара мәселелери хәм Бердақ «Шежире»си./ «Әмиўдәрья» журн, 2010, №4;

85.Бердақ «Шежире»синде қарақалпақлардың Жаңадәрья тарийхының сәўлелений өзгешеликклери./ «Илим хәм жәмийет» 2010, №1-2;

86.Терең ақыл, ушқыр қыял, пәк кеўилдин туйғылары./ «Өмир жолы» топламы Нөкис, «Қарақалпақстан», 2010;

87.Республикамызға қарақалпақ филологиясын раўажландырыўдыНМПИныңтутқанорны./«Әжиниязатынжағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў хәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы тутқан орны» темсындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары Нөкис, 2010.;

88. Қарақалпақ ертеклерин типологиялық салыстырып изертлеўдин гейпара мәселелери./ Илимий-теориялық конференция материаллары Нөкис, 2010.;

89.Қарақалпақ әдебиятында жаңа дәрья тарийхының сәўлелений хәм оны оқытыўдың гейпара мәселелери./ Илимий-теориялық конференция материаллары Нөкис, 2010;

90.ХХІ әсир прозасы./ Илимий-теориялық конференция материаллары Нөкис, 2010.;

91.Хәзирги заман қарақалпақ фольклорын изертлеу мәселелери./ Илимий-теориялық конференция материаллары Нөкис, 2010;

92.Асқар таулар сағасы./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №2;

93.Жылларды жылўаланып барған шайыр./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №2;

94.Сахрайы бүлбилдей сайраған.../«Әмиўдәрья» журн, 2011, №2;

95.«Көңил мүлким»нің маржанлары./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №3;

96.Тәбият хәм муҳаббат жыршысы./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №3;

97.Дәўир менен дәртлескен шайыр./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №3;

98. Нәрўан талдың нарт жапырақлары./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №4;

99. Жаңа бәхәрге кушақ ашқан терезелер./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №4;

100.Мәртлик руўхы мол поэзия./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №4;

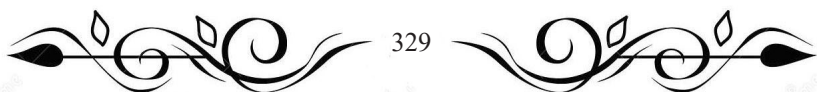
101.Қазақ-қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты байланысы мәселелери./ «Әмиўдәрья» журн, 2011, №5;

102.Ғәрезсизлик дәўири әдебияттаньў илими менен әдебий сынының хәзирги халаты.../«Илим хәм жәмийет» журн, 2011, №1-2;

103. Миллийликти, миллий кәдириятларды улығлаўшы мийнет./ «Илим хәм жәмийет» журн, 2011, №1-2;

104.Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» пайда болыў хәм кәлиплесиў дереклери, жанрлық өзгешеликлери./ «Әмиўдәрья» журн 2012, №1;

105.«Едиге» дәстанында Алтын Орда хәм маўеренахр дәўири тарийхының сәўлелениўи./ «Әмиўдәрья» журн 2012, №1;

106.Едигетаныўдың ҳәзирги жағдайы ҳәм алда турған ўазыйпалары./ «Әмиўдәрья» журн 2012, №1;

107.«Ер Едиге және Алтын Орда тусындағы бийлер институты мәніси» халықаралық конференциясы ҳәм қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»./ «Илим ҳәм жәмийет» журн, 2012, №1,2.;

108.Выражение идей национальнй независимость в эпосе «Едиге»./ «Илим ҳәм жәмийет» журн, 2012, №1,2.;

109.Қарақалпақ әдебияты тарийхының ерте дәўирлерин дәўирлестирип оқытыўдың гейпара мәселелери./ «Хәзирги дәўирде филология теориясы ҳәм методикасының актуаль мәселелери» Илимий-теориялық конференция тезислери топламы –Тошкент «Тафаккур», 2012;

110.Талапшаң алым талўасы./ «Академик А.Дәўлетов 70-жыллығы»илимий-теориялықконференциясыматериаллары, I китап - Нөкис: «Қарақалпақстан» 2012.;

111.Қарақалпақ әдебияты тарийхын дәўирлестирип үйрениў мәселлери./ «Әмиўдәрья» журн 2012, №6;

112.Қарақалпақ әдебияты тарийхын дәўирлестирип оқытыўдың айрым мәселлери./ «Илим ҳәм жәмийет» журн, 2012, №3-4;

113.Эпос и история (например национальнх версий эпоса «Едиге»./ Литература и художественная культура тюрокских народов в контексте Восток-Запад (Материалы международной научно-практической конференции). Казань-2013.;

114.Қарақалпақ повестьлеринде мухаббат темасының сәўлелениўи./ «Руўхый қәдириятлар-миллийликтиң өзегі атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары». - Нөкис-2013;

115.Әдебиятымыздың жанкүйери./ «Руўхый қәдириятлар-миллийликтиң өзегі атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары». - Нөкис-2013;

116.Руўхый гөззаллық тымсалы./ «Илим ҳәм жәмийет» журн,2013, №3;

117.Аппак нурдан дөреген ҳаслы./ «Әмиўдәрья» журн 2014, №5;

118.Миллийликти, миллий қәдириятларды улығлаўшы алым (Ж.Базарбаевтың әдебий ҳәм ҳуқықый философиялық изертлеўлери)./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-1.Нөкис-2014;

119.Қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлигиниң берилиўиниң базыбир мәселелери./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-1. Нөкис 2014;

120.Т.Қайыпбергенов ҳәм XX әсир қарақалпақ прозасы./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-1. Нөкис 2014.;

121.Пединститут ҳәм қарақалпақ филологиясы./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-2. Нөкис 2014.;

122.Әжинияз айтыс шебери./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-2. Нөкис 2014.;

123.Гүзар дәрбентиндеги уллы шайыр (Әжинияз дөретиўшилигинде саламат әўлад ҳәм шаңарақ ҳуқықы мәселелери)./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-2. Нукус 2014;

124.Миллийэпикалықҳәмжеккедөретиўшилиқдәстүрлердин дәстан дөретиўшиликте тутқан орны («Қырық қыз» дәстаны мысалында)./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-2.Нөкис 2014;

125.Дослық дарағынан өсип шыққан нарт./ Қарақалпақ тил билими ҳәм әдебияттаныў мәселелери. Топлам-2. Нукус 2014;

126.Шығыс ҳәм Батыс халықлары фольклорын типологиялық салыстырмалы усулда уйрениўдиң гейпара мәселелери./«Илим ҳәм жәмийет» журн. 2014, №3;

127.Бүлбилзибан уллы шайыр./ «Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў ҳәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы

орны» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Нукус 2014.;

128.НМПИда илим-билим мәселелери хәм қарақалпақ филологиясының раўажланыўы./ «Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў хәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы орны» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Нукус 2014.;

129.Қарақалпақ халық китапларының пайда болыў хәм қәлиплесиўинде қыссаханлар хәм бақсылар мектебинин тутқан орны («Юсуп-Ахмет» дәстаны мысалында)./ «Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў хәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы орны» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Нукус 2014.;

130.Дослықты улығлаған алым./ «Тилшунослик ва адабиетшунослик масалалари» туплами. Ташкент, 2013.

131. Миф, ертеқ хәм дәстан // «Әмиўдәрья» журналы, 2015, № 5-6 3

132. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты раўажланыўының баслы бағдарлары // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2016-жыл, №3 4-6

133. Бердақтаныўдың айырым мәселелери // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2017-жыл, №4102-109

134. Мазлумхансулыў. –Нөкис «Қарақалпақстан», 2017 3-19

135. Қарақалпақ эпосларының жыйналыўы, басып шығарылыўы хәм изертлениўинде сырт ел алымларының тутқан орны // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2018-жыл, №4 23-27 -

136. Ижод – бу туйғулар иньикосидир // «Тамаддун» журналы, 2018-жыл, №5 32-37 -

137. Зәбердес изертлеўши // “Еркин Қарақалпақстан”, 2018-жыл 3-апрель, №41-42 (20128) -

138. Ояныў паслының еркин хәм гөззал ырғақлары // “Еркин Қарақалпақстан”, 2018-жыл 14-апрель, №8 (20174) -

139. Халық жазыўшысының көркемлик хәм илимий дүньясы // “Әмиўдәрәя” журналы, 2019, №6 56-63 -

140. Машқалалар хәм ўазыйпалар, ямаса халық аралық басылымлар стандартлары дәрежесине қарай бир адым // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2019-жыл, №1 5-7 -

141. Президентга мактуб ёки бугун Орол –Муйноқ бўстонга уқшар // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2019-жыл, №2 3-4 -

142. Едиге-қарақалпақ халқының миллий қаҳарманы, ямаса дэстан қаҳарманы Едигениң этникалық келип шығыўына байланыслы мотивлердиң тарийхый-фольклорлық типологиясы // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2019-жыл, №3 53-58 -

143. Қ.Камаловтың өмири хәм илимий-көркем дөретиўшилиги // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2019-жыл, №4 94-96

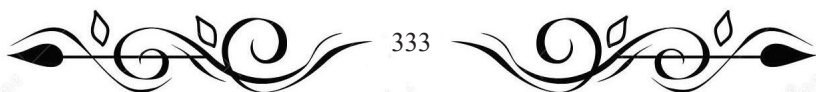
144. Мэртлик руўхы мол поэзия (Б.Генжемуратовтың көркемлик дүньясы) // «Отлы сезим хәм йошлы қалб ийеси» (илимий-публицистикалық мақалалар топламы).-Нөкис, 2019. 40-52 -

145. Бақсышылық мектебиниң айырым мәселелери ҳаққында баҳаллы мийнет // Т.Қаллиев. Қарақалпақ бақсыларының устазы.-Нөкис, “Қарақалпақстан”, 2019. 3-5 -

146. Тың пикир хәм жаңа формалардағы нэзик ырғақлар // Жийенбай хәм апрель жаңбыры...- Нөкис, 2019 17-23 -

OUR MEDIEVAL ORAL AND WRITTEN LITERARY // ACADEMICIA:An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137. India.Vol. 10, Issue 10, October 2020 Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13/ 422-427-pp. DOI: 10.5958/2249-7137.2020.01117.9 422-427 -

147. Орта әсирлердеги Қарақалпақ мәмлекетшилигин қәлиплестириўде уллы бий, уллы әмир Едиге батырдың тутқан орны

(Тарийхый фольклорлық әдебиятлар тийкарында) // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2020, №2 2020, №2, 80-83 -бетлар -

148. Кеўил сандығынан зер шашқан шайыр (Т.Мәтмуратовтын өмири хәм дөретиўшилиги) // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2020, №4 2020, №4, 76-91 -бетлар -

149. Some important issues of studying history of karakalpak folklore and literature in the context of philology of the Turkish people // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2020, №4 2020, №4, 82-84-бетлар -

150. Дослық жырларының изертлеўшиси // Күрленбайдың күншуақты әлеми. (Қурастырған: Ғ.Мамбеткаримов). –Ташкент, «Tafakkur –bo’stani», 2019 Б.12-16

151. Мәңгилестирилиўи тийис мәдений мийраслар // “Еркин Қарақалпақстан” 2021, №13 Б.3.

152. Зулфия - муқаддес Ўатан жыршысы... // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №1. 2021, №1. Б.79-80

153. Ҳ.Ҳамидов тың әдебий –көркем дөретиўшилигиниң өзгешелиги // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №1. Б.101-104 2021, №1. Б.101-104

154. К.М.Қошанов – тәжирийбели устаз, зәбердес алым // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №1. Б.104-106 2021, №1. Б.104-106

155. Дәстан дөретиў дәстүри хәм «Қырқ қыз» // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №2. Б.93-95 2021, №2. Б.93-95

156.Қарақалпақ дәстаны “Қырық қыз” ды үйрениўдин айырым мәселелери // “Адабий мерос” журналы, 2021, №2. Б.103-107 2021, №2. Б.103-107

157. Мәңгилестирилиўи тийис муқаддес мәдений мийраслар (тарийхы, ҳәзирги ҳалаты, келешек тәғдири мәселелери) // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №3. Б.88-90 2021, №3. Б.88-90

158. Some important issues in the history of karakalpak folklore and literature // «Илим хәм жәмийет» журналы, 2021, №4. Б. 102-104 2021, №4. Б. 102-104

159.Әдебиятты оқытыў методикасынан биринши илим докторы // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2021, №4. Б.99-100

160. Жийен-жыраў Аманлық улының өмири ҳәм дәретиўшилигин жаңаша көзқараста үйрениўдиң айырым мәселелери // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №1. Б.77-81

161. «Он сегиз бәхәр» бостанының серхөш бүлбили // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №1. Б.108-109 162. У.Пиржанов дәретиўшилиги: кәп түрлилик ҳәм кәркемликтиң айырым мәселелери // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №1. Б.109-110

162. Выражение идеи национальной независимости в эпосе «Едиге» (на примере национальных версий тюркоязычных народов) // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №2. Б. 93-95

163. Т.Қайыпбергенов прозасының жанрлық, формалық, кәркемлик өзгешеликлери // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №2. 150-151

164. Заманагөй тәлим ҳәм тәрбия технологияларының жанқуйери // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №2. 151-153

165. Әдебиятлар дослығын улығлаған үлкен алым (профессор К.Қурамбаевтың өмири ҳәм дәретиўшилиги ҳаққында) // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №2. 153-155

166. Қорақалпоқ куй оламининг улуғ сардори // «Илим ҳәм жәмийет» журналы, 2022, №3. Б.130-131

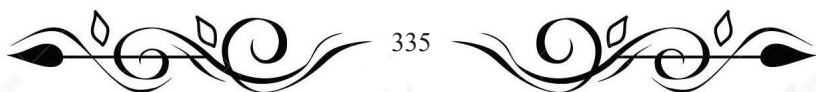
KÖRKEM SHĠĠARMALAR

1

. Қыйын өткел. Повест ҳәм гүрриңлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

2. Дәрбент. Роман ҳәм повестлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.

3. Өмир мәўритлери. Роман ҳәм гүрриңлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

4. Дәрья тартылған жыллар. Романлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Қуслар қайтқан күн. Повест хәм гүрриңлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Мухаббат музалары. Повест хәм новеллалар. – Ташкент: «Ziyo nashri», 2020.
7. Қуслар қайтқан күн. Повест, гүрриң хәм новеллалар. – Ташкент: «Ziyo nashri», 2020.
8. Алтын қазық (Тарийхый драмалық, илимий-көркем публицистикалық роман-есседен үзинди). – Нөкис: «AVANGARD-BASPA», 2023.
9. Erdal Ayduğmush. Karakalpak Yazarı Kenesbay Allambergenov'un Seçme Hikâyeleri (Inceleme-Metin-Aktarma) – Ankara: «Bengu», 2023.
10. Таңламалы шығармалары. көп томлық, 6 том. – Нөкис: «AVANGARD-BASPA», 2024.

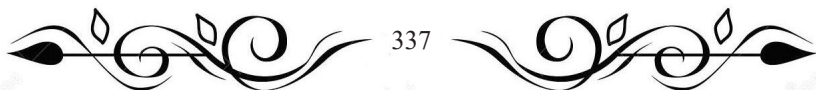
MAZMUNÍ

I BÓLIM. I SEKCIYA. ÁDEBIYATTANÍW

Бекбергенова М.Д. Кеңесбай Алламбергеновтың прозасы.....	3
Рақымжан Тұрысбек. Ар ісін ардақтаған арлы азамат (Профессор Кеңесбай Алламбергенов хақындағы бір сұхбат баяны)	8
Сайфулина Ф.С. Деятельность профессора Фарита Юсупова в области перевода трудов тюрколога В.В.Радлова.....	20
Абдырова А.О. Қуандық Жүсіптің жазушылық шеберлігі.....	29
Сағнаева Г.А. Е.Раушанов шығармаларындағы мифтік сарынның жаңашылдық көріністері.. ..	34
Қазахбаев С.С. Әдебиаттануы илиминің пидайысы.	39
Есебаев М.М. Көп қырлы талант ийесі еді.....	48
Есебаев М.М. «Қырық қыз» драмасының көркем сүўретлениўи хәм қахарман образын жаратыўда драматургтың шеберлиги	59
Қтайбекова З.К. К.Алламбергенов гүрриңлериндегі көркемлик изленислер	66
Утамбетова А.Ж. К. Алламбергеновтың «Алтын қазық» тарийхый-драмалық дөретпесиндегі турмыс шынлығы.....	73
Матимов Қ. К.Алламбергеновтың «Алтын қазық» шығармасының жанрлық өзгешелиги.....	80
Allambergenova N.G. Ajiniyoz ijodida she'r shakllari	84
Kamalova D.E. Allanazar Ábdiev shıǵarmalarınǵı janrlıq ózgesheligi.....	90
Jaqsilikova A.S. K.Allambergenovtıń «Íza» gúrrińinde satiralıq xarakter jaratıw usılları.....	95
Опаев Б.А. XIX әсир ақыры - XX әсир басында Жаңабай шайырдың шығармасында қазылардың сүўретлениўи.	99
Sársenbaev Q.J. XX ásir qaraqalpaq povestlerinde muhabbat teması (T.Qayıpbergenov, K.Allambergenov shıǵarmaları misalında).	101
Darmenov A.A. Ibrayım Yusupovtıń ekologiyalıq temadaǵı qosıqların oqıtıw (7-klass ádebiyat sabaqlıǵı misalında)	105
Jumaǵalieva S. Qazaqlarǵa tay soyǵızǵan tuwısqanlıq.....	110
Orınbaeva A. K.Allambergenovtıń «Dáslepki bes» gúrrińinde bala obrazınıń sáwleleniwi.....	115

II SEKCIYA. FOLKLORTANÍW

Məmmədov N.T. Краткий взгляд на фольклористическую деятель- ность Кенжехана Матыжанова	119
--	-----

Mirzayeva S.R., Ne'matullayev A. Xalq og'zaki ijodida kichik janrlar diffuziyasi.	126
Mirzayeva S., Turdialiyeva E. The place and specific characteristics of the romance epic in the content of the uzbek folk epic	133
Palimbetov K.S. Professor K.Allambergenov – kórnekli folklortaniwshı alım	145
Jumayeva S. “Kelinoy yoki Norguloy” dostonida baxshi nutqining uslubiy xoslanishi	152
Allambergenova P. Perdebaeva A. Házirgi zaman folklorında pátiya–tileklerdiń tematikalıq túrleri	158
Есебаев М.М. Едиге дәстанының тарихый шынлыққа қатнасын үйрениўде К. Алламбергеновтың тутқан орны	163
Торткулбаева Т.А. Едігетануда танылған ғалым	175
Бекчанова С.Б. Саригул Баҳадирова асарларида фольклор аңғаналари	190
Allambergenova I. K.Allambergenov hám qaraqalpaq folklorı	195
Өтениязов П.Ж. Қарақалпақ халық ертеклериниң пайда болыўына байланыслы дереклер.....	198
Biysenbaev Q. Qaraqalpaq balalar oyin folkloriniń ózine tán ózgeshelikleri ..	201
Султанова Ж. Алымның фольклортаныўдағы айрықша қәдеми.	

III SEKCIYA. TIL BILIMI

Пирниязова А.К., Каллибекова Г.П. Перифраза - сөйлеўдиң көркемлигин тәмийинлеўши курал.	209
Shinnazarova S. J. Qaraqalpaq tilinde «awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwi	214
Shinnazarova S. J. Qaraqalpaq tilinde «bet» komponentli somatikalıq teńewlerdiń qollanılıwı.....	218
Рамбергенова Р.Г. Синтаксис басқышындағы үнемлеў кубылысының көринислери (К. Алламбергенов шығармалары мысалында).	222
Mangitbaeva Z.U. Dizbeklewshilik – baғındırıwshılıq – dánekersizlik – PQGtiń dúziliwiniń tiykari.....	225
Мустафаева А.Ж. Қарақалпақ тилинде фейилдиң аналитикалық формалары.	229
Matkarimova G. Hurliha-Hámira dástanında tuwısqanlıq terminlerdiń qollanılıwı	234
Kurbanbaeva P. «Edige» dástanında qollanılған toponimler.....	238

IV SEKCIYA. FILOLOGIYA TARAWINDA ÁHMIYETLI IZERTLEWLERDI OQITIW HÁM ÚYRENIW METODIKASI.

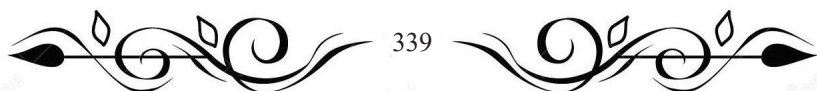
Ercan Alkaya. Çiğdem Kuş.Türkiye’de karakalpak türkçesi ve edebiyatının öğretimi.....	241
Karamatdinova G.T., Atabaeva G.B. Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdi oqıtw.....	250
Jaksıмова.У.Ж. Ózbetinshe tálimde K.Allambergenov dóretiwshiligin úyreniw.....	253
Ismetov R.A. Turizm tarawın rawajlandırıwda muqqades ziyarat orınlarınń áhmiyeti.....	259
Абдуова Б.С. Жастардың тіл мәдениетіндегі олқылықтар: көріністері мен шешу жолдары	260

II BÓLIM. ESLEW

Бекбергенова М.Д. Бас баласы болсамдағы халықтың	271
Қурамбоева Г. Яхшидан боғ қолур	273
Есебаев М.М. Әдиўли устаз, талантлы жазыўшы, белгили илимпаз Кеңесбай Алламбергеновты еслеймиз.....	279
Шынназарова С. Әкедей әдиўли, меҳрибан устаз.....	298
Ктайбекова З.К. Пидайы устаз.....	302
Жаксимова У.Ж. Ел ардақлаған устаз!	304
Бийсенбаев Қ. Қарақалпақ фольклортаныў илиминиң алтын қазығы	306
Бийсенбаев Қ. Биз устазды умытпаймыз, умыта алмаймыз.	309
Sársenbaev Q.J. Belgili ilimpaz, jazıwshı, dramaturg hám sheber pedagog edi.....	313

III BÓLIM.

FILOLOGIYA ILIMLERINIŇ DOKTORÍ, PROFESSOR KEŇESBAY ALLAMBERGENOVTIŇ ILIMIY-METODIKALÍQ HÁM PUBLICISTIKALÍQ MIYNETLERINIŇ BIBLIOGRAFIYASÍ ÁDEBIY-KÓRKEM DÓRETPELER	316
--	-----

**«Türkiy tilles xalıqları folklorı hám ádebiyatı tariyxın
izertlewdiń áhmiyetli máseleleri » (Qaraqalpaqstan xalıq
jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı,
filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Keńesbay Allambergenovtıń tuwılǵanına
70 jıl tolıwı múnásibetine baǵışlanadı)
*atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya***

TOPLAMI

MAQALALAR HÁM TEZISLER

NÓKIS – «NUR TURAN PRINT» – 2024

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 25.10.2024.
Formatı 60x84¹/₆. «Times New Roman» garniturası. Kegl 12.
Ofset qaǵazı. Ofset baspa usılında basıldı.
Kólemi 21,25 b.t. Nusqası 60 dana. Buyırtpa №.

940893-sanlı licenziya: 25.01.2021.

«NUR TURAN PRINT» baspası, 230100,
Nókis qalası, Ziyalı kóshesi, 40 úy.

«NUR TURAN PRINT» MCHJ tipografiyasında basıp shıǵarıldı.